

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

*A KÖZÖSSÉG EGYÉN FELETTI KONTROLLJA A KORA ÚJKORI
SZABOLCS VÁRMEGYE FALVAIBAN, MEZŐVÁROSAIBAN*

SZOBOSZLAY GYÖRGY CSABA

2010

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SZOBOSZLAY GYÖRGY CSABA

***A KÖZÖSSÉG EGYÉN FELETTI KONTROLLJA A KORA ÚJKORI SZABOLCS VÁRMEGYE
FALVAIBAN, MEZŐVÁROSAIBAN***

Történelemtudományi Doktori Iskola,

vezető: Dr. Székely Gábor DSc., egyetemi tanár

Kora újkori magyar történelem doktori program,

vezető: Dr. Kalmár János CSc., habilitált egyetemi docens

A bírálóbizottság tagjai:

Dr. Bácskai Vera DSc., professor emeritus, elnök

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Szijártó István CSc., habilitált egyetemi docens

Kujbusné Dr. Mecsei Éva PhD.

Dr. Szántay Antal PhD., tudományos főmunkatárs

Dr. Krász Lilla PhD.

Dr. Sonkoly Gábor, Dr. Várkonyi Gábor (póttagok)

Témavezető:

Dr. Kalmár János CSc., habilitált egyetemi docens

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
1. A disszertáció felépítése	5
2. A levéltári forrásokról	8
II. Népesedés, társadalom Szabolcs vármegyében és Nyíregyházán a XVIII. században és a XIX. század első harmadában	10
1. A megye főbb demográfiai mutatói	10
2. Vallási és etnikai arculat	13
3. A parasztság rétegződése	15
4. Nyíregyháza az újjátelepítéstől a második örökváltság időszakáig (1753–1824)	18
<i>a., a benépesítés 1753 után</i>	18
<i>b., a gyarapodás, fejlődés évtizedei</i>	21
<i>c., papok és nemesek: konfliktusok a külvilággal és a közösségben</i>	23
<i>d., önkormányzat, bíraskodás</i>	26
III. A perszövegek nyelvezete	29
1. A bírák és tanúk szóhasználata	29
2. Az egyház értelmezése	34
IV. Közösség és egyén viszonya	40
1. Megfigyelők és megfigyelték	40
2. A közvélemény hatalma	43
3. Egyházfegyelmezés	47
V. Konfliktusok, 1. Házasságtörés, bigámia	53
1. A katolikus egyház nézetei a házasságról	53
2. Protestáns vélemények	56
3. A házasságtörés és bigámia jogi szabályozása a XVIII. század végéig Magyarországon	61
4. A Szabolcs vármegyei gyakorlat a XVIII. században	66
V. Konfliktusok, 2. Paráznság és a következmények	78
1. Büntetések	78
2. Cselédlányok	80
3. Törvénytelen gyerekek; magzatelhajtás, csecsemőgyilkosság	88

V. Konfliktusok, 3. Mezővárosi prostitúció: Nyíregyháza és Nagykálló példája	98
1. A forrásokról	99
2. A prostituáltak csoportjai: származási hely, családi állapot, foglalkozás	100
3. A partnerek; a prostitúció és a közbiztonság	104
4. „Hogy meg kevesedjenek”: fellépés a prostitúció ellen	109
VI. Zárszó	116
VII. Levéltári források fond- és állagjegyzéke	118
VIII. Bibliográfia	120

I. Bevezetés

A disszertáció célkitűzése a közösség egyén feletti kontrolljának, valamint az egyén és közösség közötti konfliktusok vizsgálata a kora újkori (XVIII. századi) Szabolcs vármegye falvaiban, mezővárosaiban. A témát egy speciális forrásanyagon, –a modern kriminalisztika, illetve Hajdu Lajos szóhasználatával élve– a család rendje és a nemi erkölcs ellen elkövetett bűncselekményekkel (házasságtörés, paráználkodás, prostitúció) kapcsolatban fennmaradt vármegyei, úriszéki, mezővárosi büntetőperes iratokon, közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzéseken, stb. keresztül tanulmányoztam.

A büntetőperes eljárások iratainak, pontosabban az azok részét képező tanúvallatási jegyzőkönyveknek és a vádlottak kínvallatás révén kikényszerített vallomásainak, vagy éppen a tortúra mellőzésével felvett *benignum examen*-eknek a különböző társadalomtörténeti kutatások területén való hasznosítása több évtizedes múltra tekint vissza az egyetemes történetírásban. Példaként említeném meg itt a kora-újkori európai boszorkányüldözéssel, illetve a falusi boszorkányság „intézményrendszerével” kapcsolatos, az 1960-as évek végétől új lendületet kapott kutatásokat. Alan Macfarlane angol antropológusnak 1970-ben megjelent műve¹ az elsők között tett kísérletet a (XVI–XVII. századi angliai) boszorkányüldözéseknek az addig uralkodó, alapvetően jog- és eszmetörténeti megközelítések meghaladására. Az általa vizsgálat alá vont tanúvallomások nem csak arra adtak lehetőséget számára, hogy a középkori – kora újkori teológusok által kidolgozott és a korabeli művelt elit által elfogadott „hivatalos” boszorkányképzetek mögé lesve a népi hiedelemvilágnak egy egész komplex rendszerét pillanthassa meg, de arra is, hogy a boszorkányvadás mögött meghúzódó közösségi (szomszédsági) konfliktusok működését feltérképezhesse, kimutatva azokat a „rizikófaktorokat”, amelyek rontásvadás megfogalmazásához vezethettek.

A különböző szexuális bűncselekményekkel kapcsolatban keletkezett tanúvallomások azért különösen jól hasznosíthatóak közösség és egyén viszonyának a

¹ *Witchcraft in Tudor and Stuart England*.

tanulmányozását illetően, mert a szóban forgó deliktumok bizonyítása érdekében, természetükből adódóan, majdhogynem elengedhetetlen volt szemtanúk közreműködése, akik ily módon a mai kor kutatói számára is hasznos információkkal tudnak szolgálni a korabeli falusi, mezővárosi társadalmaknak az egyén fölött gyakorolt ellenőrző funkcióját illetően.

Ez a funkció több szinten, többféle mechanizmuson keresztül érvényesülhetett. Forrásaink rávilágítanak arra, hogy a magánélet határai néhány száz évvel ezelőtt sokkal kevésbé határozott körvonallal rendelkeztek, mint manapság, a helyi társadalom tagjai pedig minduntalan átlépték ezeket a határokat, hogy ezáltal a házasságtöréssel, paráználkodással vádolt férfiak és nők viselt dolgainak készséges krónikásai váljanak a büntetőperes eljárások megindulását követően. Ugyanakkor a vádlottak sem igazán törekedtek arra, hogy egymással való vétkezésüket elzárják a kíváncsian fürkésző tekintetek elől; óvatlanságból, vagy nemtörődömségből szinte önként hozták az emberek tudomására törvénytelen kapcsolataikat, azáltal, hogy a települések legkülönbébb nyilvános színtereit vették igénybe légyottjaik lebonyolításához. Ily módon a közvélemény könnyen megvalósítható kontrollt gyakorolhatott a delikvensek fölött, a széles körben, különböző csatornákon keresztül terjesztett híresztelések, pletykák pedig, a reputáció lerombolásán keresztül, sok esetben a vétkezők marginalizációját szolgálták, a normaszegések közösség általi szankcionálásának részeként.

A közvélemény büntető hatalmán túl a házasságtörőkkel, paráznákkal szembeni közvetlenebb fellépésre is találhatóak adatok forrásainkban. A tanúvallatási jegyzőkönyvekben gyakorta felbukkannak a falu jellegzetes figurái: azok az önjelölt erkölcsösözök, „*kurvapásztorok*” akik, a kellő helyen és időben tartózkodva, a félrelépésért asszonyokat a helyszínen megragadva és a falu bírójához elcipelve, lényegében egy adott büntetőperes eljárás kiváltó okaivá váltak. A vármegyei, úriszéki, városi bírói fórumok pedig sok tekintetben maguk is, ha egy magasabb szinten is, de a közösség ítéletét, véleményét testesítették meg a vádlottakkal szemben. A népi és a hivatalos jogfelfogás számos ponton érintkezett egymással, mivel ezeknek a fórumoknak a gyakorlatában az írott jog mellett a helyi szokásjog elemei is szerephez jutottak.

Ugyanakkor nem csak a világi hatalom lépett fel a bűnösökkel szemben. A hazai református egyház által alkalmazott jellegzetes fegyelmező eszköz, az eklézsiakövetés a

XVIII. század első felében még hatékony és a hívek által is komolyan vett fegyver volt a közösség erkölcsi rendjét, normáit megsértőkkel szemben, olyannyira, hogy a vármegyei, városi igazságszolgáltatás is alkalmazta fő-, vagy mellékbüntetésként. A XIX. század felé közeledve viszont az eklézsiakövetés fokozatosan veszített nyilvános jellegéből és ezzel együtt az általa kiváltott tényleges fegyelmező, visszatartó hatás is lassan elenyészett. A helyi társadalom által alkalmazott szankciók és az egyházfegyelmezés közötti alapvető különbség volt ugyanakkor, hogy utóbbi a vétkest a közösségből nem kirekeszteni, hanem, a bűn megvallására való kényszerítésen keresztül, a gyülekezettel kibékíteni, oda visszailleszteni igyekezett, míg előbbi, a „hivatalos” igazságszolgáltatáshoz hasonlóan, alapvetően nem tekintette feladatának a normaszegők megjobbítását, a társadalomba való visszaterelését.

1. A disszertáció felépítése

A „történelmi háttér”, vagyis Szabolcs vármegye és Nyíregyháza XVIII. századi főbb demográfiai és társadalomtörténeti folyamatainak, a mezőváros szárbá szökkenésének, önkormányzata és joghatósága kialakulásának felvázolását követően, a II. fejezetben a perszövegek nyelvezetének áttekintése során, a korban széles körben ismert és használt jogi kódexek, kézikönyvek (*Praxis Criminalis*, Huszty István és Bodó Mátyás munkái), valamint protestáns és katolikus teológusok, prédikátorok művei, zsinati határozatok, stb. áttekintése révén arra kerestem választ, hogy mivel magyarázható, hogy a jogtudósok precíz distinkcióival szemben a periratok (és a korabeli köznyelv) tanúsága szerint a bírák és a tanúként meghallgatott falusi emberek szóhasználatában a szexuális bűnök valamennyi megnyilvánulási formájának a megnevezésére általában a *paráználkodás/kurválkodás* kifejezések szolgáltak. Alapvető fontosságúnak ítélttem meg azt a bibliai hagyományból erőteljesen táplálkozó teológiai szemléletmódot a mely a *lelki és testi paráznaság* kategóriáinak kidolgozásával és egymással való rokonításával, a paráznaságnak, mint az istentelenség metaforájának széles körben való elterjesztése révén nem kis mértékben befolyásolhatta a hívek gondolkodásmódját és nyelvhasználatát– a büntetőperes eljárások vonatkozásában is.

Ezt követően egyén és közösség viszonyának, a privát szféra képlékeny és könnyen átjárható határainak sajátosságait érintettem a szexuális bűncselekmények viszonylatában, kitérve a falusi társadalomnak a normaszegőkkel szemben alkalmazott informális és formális szankcióira. Bár a Szabolcs megyei büntetőperes iratok nem tanúskodnak a köz véleményének olyan, az európai népi kultúrában elterjedt, erősen ritualizált kifejeződéséről, mint amilyenek a férjverő, vagy házastárs nőkkel², az egy nála jóval fiatalabb partnerrel való újránházasságot választó özvegyekkel,³ házasságtörőkkel⁴ szemben alkalmazott *macskazene* (*charivari, rough music*) és más, hozzá hasonló büntető jellegű rituálék voltak, a falusi társadalom a maga sajátos módján nem csak megfogalmazta véleményét a vétkesekkel szemben, de ezt a véleményt, a nyilvános defamáció, vagy a faluszerte terjesztett pletykák révén, punitív funkcióval ruházta fel és hozzájárult a normaszegőknek a közösség „tisztos” tagjaitól való izolálásához.

A három nagyobb önálló egységre tagolt V., *Konfliktusok* címet viselő fejezetben a szabolcsi forrásokban leggyakrabban előforduló deliktumokkal: a házasságtöréssel, paráználkodással és prostitúcióval kapcsolatos társadalmi, egyházi és jogi megítélést tekintettem át. Az első részben a házassággal és annak felbonthatóságával kapcsolatos katolikus és protestáns felfogás hasonlóságainak, s különbségeinek számbavételét követően az adulterium írott jog általi szankcionálásának sok évszázados adatait és a joggyakorlatot állítva szembe, igyekeztem rámutatni, hogy, az előbbinek hangsúlyosan férfiközpontú, a nőket hátrányosan megkülönböztető szemlélete ellenére a XVIII. századi praxis nem differenciált élesen az eltérő nemhez tartozók vétkei között, ennek megfelelően férfi házasságtörőket ugyanúgy sújtottak halálbüntetéssel, mint nőket, illetve, a házastársi megbocsátásnak, a hitvesi ágyba való visszafogadásnak a fővételtől mentesítő, közvetlenül Werbőczy hármaskönyvéből származtatható jogszokását a férjekhez hasonlóan a feleségek is gyakorolhatták. Az igazi különbség nem annyira az ítéletekben, hanem a bíróság elő állított férfiak és nők eltérő számában ragadható meg, ami a társadalomnak a tételes joghoz hasonlóan kettős mércét alkalmazó felfogását tükrözi vissza, amely a férjek hűtlenségét –ha ezt nem valamely más férfi sérelmére követték el– sokkal inkább hajlamos volt tolerálni, mint a feleségeket. A házastársukat

² DAVIS 2001, 130.; THOMPSON 1993. 475–476.

³ FABRE 1989, 533.

⁴ INGRAM 1984, 87.

elhagyó, illetve törvénytelen új házasságot kötő férfiakkal és nőkkel kapcsolatban fennmaradt büntetőügyek arra hívják fel a figyelmet, hogy esetenként nem feltétlenül tudatosan vállalt bűncselekményről beszélhetünk: egy korabeli népi joghagyomány léteére látszik utalni az a tény, hogy egyes párok, mintegy magánjogi szerződésnek fogva fel a házasságot, egymást mentették fel az együttélés kötelme alól, az úriszéki, vagy vármegyei bíróság előtt nem mutatva tanújelét annak, hogy tisztában lettek volna a katolikus és a protestáns egyházaknak a válással, újraházasodással kapcsolatos tiltó, illetve szabályozó előírásaival.

A paráználkodást és annak gyakori következményeit: a magzatelhajtást és csecsemőgyilkosságot tárgyaló fejezetben külön figyelmet szenteltem az egyik „legveszélyeztetettebb” csoport, a cselédlányok helyzetére és a házasodási lehetőségeiket illetően előttük tornyosuló akadályokra, amely nagy mértékben meghatározta, hogy miért pont ezt a társadalmi réteg került nagy számban paráználkodás vádjával bíróság elé. Indokoltnak éreztem itt elhelyezni egy korábban általam nagyobb terjedelemben publikált esettanulmányt, amely egy szélsőséges, de szemléletes példaként szolgál annak érzékeltetésére, hogy a közösség hogyan, milyen eszközök segítségével szoríthatta ki a parasztlányok riválisainak tekintett fiatal szolgálókat a házasság piacáról. Az újszülött gyermekeik, vagy magzatjaik elpusztításának vádjával bíróság elé állított nők kapcsán néhány olyan büntetőper rövid bemutatására vállalkoztam, amelyek azt példázzák: ezt a bűncselekményt elsősorban az egyedülálló nők (cselédlányok, özvegyasszonyok) követték el, akiknek a férjes asszonyokkal szemben nem volt lehetőségük arra, hogy illegális kapcsolataik nem kívánt következményeit a házasság keretei között törvényesíthessék.

A prostitúciót, mint jellegzetesen városi jelenséget a XVIII–XIX. század fordulójának két legjelentősebb Szabolcs vármegyei mezővárosa, Nyíregyháza és Nagykálló példáján keresztül mutattam be. Ennek a résznek a megírásához hasznosítani igyekeztem a középkori és kora újkori európai prostitúció társadalomtörténeti vonatkozásait érintő munkák (mindenek előtt *Jacques Rossiaud* és *Ruth Mazo Karras* monográfiáinak) szemléletét, s ennek megfelelően a két település büntetőgyakorlatának bemutatásán túl hangsúlyt fektettem a prostituáltak származásával, foglalkozásával, ügyfélkörük összetételével kapcsolatos, vagy éppen a prostitúciónak más bűncselekményekkel való szoros összefüggését demonstráló források bemutatására.

2. A levéltári forrásokról

A disszertációban felhasznált primér források közül a Szabolcs–Szatmár–Bereg–Megyei Levéltár *Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai* (SZSZBML IV. A 1.) és *Szabolcs Vármegye Törvényszékének iratai* (SZSZBML IV. A 9.) között fennmaradt büntetőperes iratokat hasznosítottam a legnagyobb arányban a munka elkészítése során. Az anyaggyűjtés során viszont kiderült, hogy vizsgálódásaimat alapvetően a XVIII. századra kell majd korlátoznom, mivel az azt megelőző két évszázadból kis számban fennmaradt, a különböző szexuális bűncselekményekkel kapcsolatban keletkezett mintegy négy-öt tucatnyi forrás túlnyomó részét lakonikusan rövid jegyzőkönyvi bejegyzések teszik ki, melyek többnyire az elkövető nevét, a bűncselekmény fajtáját és esetleg –nem általános érvénnyel– a kiszabott büntetést adják meg; tanúvallomásokat is tartalmazó szíves iratanyag csak elvétve maradt meg ebben az időszakból. Emellett a szóban forgó forrásoknak az évtizedenkénti egyenetlen eloszlása is korlátozta felhasználhatóságukat.

Ezzel szemben a XVIII. századból nagy számban, mintegy félszáz büntetőperes anyagot sikerült feltárnom, amelyek évtizedről évtizedre arányos eloszlásban dokumentálják az egyes bűncselekmények megítélése, a vármegyei büntetőpolitika terén bekövetkezett változásokat. Az iratok „narratív” részét illetően, a század első évtizedeiben még a sokszor rendkívül részletes tanúvallatási jegyzőkönyvek dominálnak, a vádlottak *benignum examenei* a jelek szerint nem játszottak meghatározó szerepet az ítélelhozatal folyamatában. Az évszázad második felében viszont, azzal együtt, hogy maga a büntetőeljárás is nagymértékű egyszerűsödésen ment keresztül, s az írásbeli (ünnepélyes, *solemnis*) pereket a szóbeli, sommás eljárások kezdték felváltani, a tényállás bizonyításához korábban szinte elengedhetetlen tanúvallomások megritkultak, helyettük a vádlottak önkéntes vallomásaira helyeződött a hangsúly. Tanúvallatásokat általában csak azokban az esetekben ejtettek meg ebben az időben, ha a delikvens következetesen tagadta vétkét és a körülmények kétséget kizáró tisztázásához szükséges volt ehhez a bizonyítási módhoz folyamodni.

A korabeli vármegyei büntetőgyakorlatot más bírói fórumok praxisával összehasonlítandó, úriszéki, valamint mezővárosi forrásokra is kiterjesztettem az

anyaggyűjtést. Ennek megfelelően a Szabolcs vármegyében is kiterjedt birtokokkal rendelkező Károlyi család nagykárolyi ügyészi hivatalának a század utolsó időszakában keletkezett büntetőperes iratai és az évente rendszeresen összeállított rabtabellák alapján, valamint Nagykálló és Nyíregyháza tanácsi és bírói jegyzőkönyvei, büntetőperes iratai alapján próbáltam átfogó képet nyerni a szexuális bűncselekményeket illető megyei joggyakorlattal, annak a XVIII. század folyamán bekövetkezett változásaival kapcsolatban. *Nyíregyháza mezőváros főbírájának iratai* között maradt fenn az a két jegyzőkönyv,⁵ amelyek nagy számú, időben koncentrált feljegyzései révén –a disszertáció időbeli határait a XVIII. századon túl, a XIX. század első két évtizedét magában foglalóan tágítva– a városi prostitúció jelenségét és a vele szembeni fellépést tanulmányozni tudtam. A büntetőperes források mellett a debreceni Református Kollégium *Tiszántúli Református Egyházkerület levéltára*-nak közgyűlési iratai között fellelhető, egyházfegyelmezéssel kapcsolatos iratokat vontam még be vizsgálódásomba. Az eddig publikálatlan levéltári források mellett különböző forráskiadványokban, illetve a korszak hazai jogtörténetével foglalkozó kutatók (Kállay István, Eckhart Ferenc, Bónis György, Mezey Barna, stb.) monográfiáiban és tanulmányaiban közölt büntetőperes iratokat, valamint eseteleírásokat is felhasználtam annak érdekében, hogy a Szabolcs megyei képet összevethessem Magyarország más régióinak, vármegyéinek, településeinek a gyakorlatát tükröző adatokkal.

⁵ *Mindennapi baj jegyzőkönyve* és *Minden napi jegyzések minden féle dolgoknak*.

II. Népesedés, társadalom Szabolcs vármegyében és Nyíregyházán a XVIII. században és a XIX. század első harmadában

1. A megye főbb demográfiai mutatói

Az új évszázadban, a török elleni felszabadító küzdelmek, illetve a Rákóczi szabadságharc lezárultával Szabolcs vármegye –az ország más térségeihez hasonlóan– számottevő népességnövekedést könyvelhetett el; a pusztulás (a Szejdi Ahmed budai pasa Erdély elleni 1660-as támadását követően a térségben gyakorta megforduló török, német, majd kuruc hadak dúlásai, a növekvő terhek⁶ miatti elvándorlás, vagy éppen a szabadságharc utolsó időszakát kísérő pestisjárvány következtében előállott népességfogyás) évtizedei után a lassú reorganizáció időszaka vette kezdetét.⁷ Az 1960-as évek elején írt tanulmányában Veres Miklós tett kísérletet a lélekszám változásainak meghatározására. Becslése szerint a század legelején, 1704-ben a megye népességszáma (az ekkor már az önállósulás –rögös– útjára lépett Hajdú városok nélkül) 37 000 – 38 000 fő körül mozoghatott, nyolcvan évvel később, a II. József-féle népszámlálás adatai szerint pedig már több, mint 104 ezer volt (ebből a nemesség több, mint tizenháromezer fővel –13 %- részesedett), tehát e két számadat alapján mintegy 2.7 – 2.8-szoros növekedésről beszélhetünk a szóban forgó időszakra vonatkozóan.⁸

⁶ A lakosságra az 1680-as évek második felében kivetett porciók mértékével és a vármegyének a katonák önkényeskedéseit, visszaéléseit érintő panaszaival kapcsolatban lásd: BALOGH 2006.

⁷ Nem rendelkezünk egybehangzó adatokkal, de mindenestre a megyében a századfordulón megejtett különböző összeírásokban (1703-ig) 107 – 133 közötti lakott, illetve adókivetés alá eső település található, míg a XVII. század végén a 107 lakott hely mellett 179, valamikori faluból keletkezett pusztát írtak össze: BALOGH 2004, 12–13.

⁸ VERES 1962, 165. és 176. A szerző nem a meglehetősen hiányosnak tekinthető 1715-ös és 1720-as országos konskripciókat vette kiinduló pontnak, hanem részben a XVII. század végéről származó dézsmajegyzékeket, részben pedig azt az 1704-es megyei adóösszeírást, amely területi értelemben ugyan szintén nem tekinthető teljesnek, hiszen a vármegye nem kevés települése hiányzik róla, viszont nagy előnye, hogy a jobbágyok és zsellérek mellett egyéb társadalmi csoportokat is feltüntettek benne. A Veres Miklós által közölt század eleji népességszám mintegy tizenháromezerrel múlja felül Acsády Ignácnak a fentebb említett két országos összeírás alapján számított értékét (24 202– lásd: VERES 1962, 166.). Az 1704-es lajstrom és az 1784–85-ös népszámlálás adatai természetesen nem vethetőek közvetlenül össze egymással, tekintve, hogy utóbbiak a nemességet is magukban foglalják és nem egyértelmű, hogy a szerző a 37 000 főhöz vajon hozzászámította-e azt a bizonyos tíz százalékot, amekkorára egy korábbi tanulmányában a

Annak megválaszolására, hogy ez az ütem hogyan viszonyul Magyarország korabeli növekedési mutatóihoz, nem vállalkozom, tekintettel a század elejének népességszámára vonatkozó megbízható források hiányára, az országot és Szabolcs megyét illetően is. Ha az Acsády Ignác által 1720-ra, a Magyar Királyság és Erdély területére együttesen kalkulált (és régóta nem elfogadott) mintegy két és fél milliós lakosságszámot figyelmen kívül hagyva, csak az elmúlt néhány évtized különböző becsléseit (Dávid Zoltán, Pápai Béla: 4, illetve 4.1 millió; Wellmann Imre: 4.3; Kováts Zoltán: 5.5 millió⁹) vesszük alapul és ezeket a becsléseket az 1787-es, szintén Magyarországra és Erdélyre együtt vonatkozó, közel 8.4 milliós népességszámmal összevetjük, látható, hogy a megye növekedési üteme felülmúlta az országét¹⁰ – feltéve, hogy Veres Miklós számításai helytállóak fogadhatók el. Azonban a Veres által családonként alkalmazott ötös szorzót ma már több kutató kevésnek tartja¹¹ és ezt figyelembe véve, lehetséges, hogy a század eleji megyei lakosságszámot felfelé kellene módosítanunk, aminek eredményeképpen a szabolcsi növekedési mutató az országoshoz közelítene.

Az 1704 és 1784 közötti évtizedek megyei népességszám-változásairól sem lehetséges pontos képet rajzolni, figyelembe véve, hogy a rendelkezésünkre álló különböző összeírások (urbáriumok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, nemesi konskripciók, adó- és lélek-összeírások, egyházi anyakönyvek, stb.) nagy mértékben hiányosnak tekinthetők, illetve annak okán sem, hogy a szóban forgó források eltérő célból és rendeltetéssel jöttek létre, táblázataik más és más társadalmi csoportokról hordoznak információkat, ezért közvetlen összehasonlításuk problematikus és számos veszélyt hordoz magában. A József kori népszámlálás adatai mellé leginkább az 1782-es lélekösszeírás (*Conscriptio Animarum*) számsorai helyezhetők: utóbbiak tanúsága szerint

megye nemességének az arányát becsülte az összlakosságon belül. (VERES 1960, 5.).

⁹ DÁVID 1957, 192.; PÁPAI 1963, 150.; ŐRI 2001, 194-195.

¹⁰ Ez még akkor is így van ha a 38 000 főhöz hozzáadjuk a nemességet jelentő tíz százalékot, illetve, ha figyelembe vesszük, hogy Veres Miklós (a fentebb fölsorolt szerzőktől eltérően) nem 1720-ra, hanem –mint említettem– 1704-re vonatkozóan végezte el a maga számításait. Ez a másfél évtizedes különbség ugyanis minden bizonnyal csökkenthető, ha feltételezzük, hogy a Rákóczi szabadságharc végéig Szabolcs megyével kapcsolatban valószínűleg nem beszélhetünk a népességszám növekedéséről, de talán még utána sem egy jó ideig, tekintettel a jobbágyoknak a század első harmadában megfigyelhető nagy arányú elvándorlására, amelyről az alább következőkben majd említést teszek.

¹¹ Lásd: BÁRSONY 1993, 216.

Szabolcs megye nem-nemes lakosságának a száma 80 000 főt tett ki, ehhez Veres Miklós, a későbbi népszámlálás 13 %-ának megfelelően még hozzáadott mintegy tizenkétezer nemes személyt.¹²

Annyit mindenképpen le lehet szögezni, hogy a megye történetében a XVIII. század nem nevezhető a töretlen, egyenes vonalú gyarapodás időszakának, hiszen, bár harci cselekmények –az 1717-es tatár betörést leszámítva– nem érintették 1711 után a megye területét, az időről időre visszatérő pestisjárványok még ezt követően is tizedelték a népességet.¹³ Mindazonáltal az új évszázadban a vármegye lakosságának az alakulására a legnagyobb hatást a természetes szaporodás mellett már elsősorban a migráció gyakorolta, amely természetesen kétirányú folyamat volt, hiszen, –különösen az első négy évtizedben– jelentősebb számú jobbágynépesség vándorolt (szökött) el a megye területéről (1696 és 1735 között mintegy 3500 család); az elvándorlás fő célpontjai Bihar, Heves, Zemplén vármegyék, valamint a Jászkun kerület voltak.¹⁴ 1735 után az elvándorlás üteme erőteljesen visszaesett, ugyanez idő tájt viszont érzékelhető növekedést figyelhetünk meg a beköltözők számát illetően; Szabolcs részben népesség-kibocsátó, másrészt viszont, a rendelkezésre álló, a XVIII. század nagy részében még eléggé kiterjedt, (a korábbi nagy arányú elnéptelenedés miatt munkáskéz nélkül maradt) szabad földterületek, valamint –kisebb részben– a gyorsan „urbanizálódó” Nyíregyháza kínálta gazdasági lehetőségek okán –befogadó szerepet játszott a korszak migrációs folyamataiban.¹⁵

A „spontán” vándormozgalom mellett szervezett, az államhatalom és egyes földbirtokosok által végrehajtott telepítések járultak hozzá számottevő módon a vármegye népességének gyarapodásához; jó néhány olyan települést ismerünk, amely jelentős lélekszám-növekedést könyvelhetett el egy adott, viszonylag rövid időszakon belül. A legeklatánsabb példaként az 1753 után Károlyi Ferenc eltökéltségének köszönhetően újra benépesülő Nyíregyháza hozható fel, de mellette említeni lehet a kamarai (volt Rákóczi–)

¹² VERES 1962, 178.

¹³ Így például –az 1709-11-es pestis után– 1739–40-ben és 1761-ben. A '39-40-es nagy járvány áldozatainak a számát Veres Miklós, a Magyar Kancelláriához felterjesztett korabeli jelentésekre hivatkozva, 5 000 főben adja meg: VERES 1962, 168.

¹⁴ VERES 1962, 185. és 183.

¹⁵ A kifejezéseket Paládi-Kovács Attilától vettem kölcsön, akinek a megállapítása szerint az alföldi régió általában véve az utóbbi, a Felső-Tiszavidék viszont az előbbi kategóriába tartozott: PALÁDI-KOVÁCS 2005, 219.

birtoknak számító, Tisza menti Rakamazt is, ahol 1728-ban még csak nyolc adózót tudtak összeírni, 1741-ben pedig már nyolcvankettőt; a nagyjából sváb beköltözők mellett kisebb számban rutének is megtelepedtek itt.¹⁶ Az 1730-as években került még sor, Kállay Ferenc jóvoltából, Kállósemjén (görög katolikus románokkal való) benépesítésére, de Büd, valamint Nyíradony is ez idő tájt kapott jelentős vérfrissítést– utóbbi községbe, Semjénhez hasonlóan, ugyancsak románok költöztek.¹⁷ A század második feléből Balmazújvárost emelném ki¹⁸, ahova az 1760-as évek derekán mintegy negyedszáz sváb család költözött Pest megyéből, valamint a szintén a '60-as években román telepésekkel gyarapodó Birit és Újfehértót.¹⁹

2. Vallási és etnikai arculat

A reformáció viharos terjedésének eredményeképpen a katolikus egyház pozíciói alapvetően rendültek meg Szabolcsban; a XVII. század kezdetére szinte a megye egész lakossága reformátussá lett, olyannyira, hogy 1699-ben Telekessy István egri püspök mindössze két helyen: Kisvárdán és Nagykállóban találkozhatott katolikus pappal.²⁰ Utódai idején, Erdődy Gáborral kezdődően indult meg a plébániahálózat újbóli kiépülése, illetve Erdődy volt az, aki a szabolcsi főesperességet újjászervezte. Az egyházközségek számának gyarapodását persze a templomelvételek is elősegítették a szabadságharcot követően, így 1730-ban többek között a semjéni, karászi, leveleki egyház vétetett el a reformátusoktól.²¹ A protestánsok számára azonban a III. Károly által egy évvel később kibocsátott, a szabad vallásgyakorlatukat nagy mértékben korlátozó *Carolina Resolutio* (1731) jelentette a legnagyobb megpróbáltatást, amely, az 1681/26. tc. megerősítésével, a számottevő református többséggel bíró Nagykálló városát tette meg a megyében artikuláris helyé²², a többi településen csak az otthon négy fala közé zárt hitélet lett a

¹⁶ VERES 1962, 185.

¹⁷ Uo., valamint: KUJBUSNÉ 2001, 72.

¹⁸ A település egészen 1877-ig Szabolcs megye része volt.

¹⁹ VERES 1962, 185.

²⁰ BOROVSZKY 1900, 340.

²¹ Uó., 468.

²² Görömbei Péter közlése alapján a XVIII. sz. első felében kétezer körülire volt tehető a kállói reformátusok száma; lásd: GÖRÖMBEI 1992, 39.

továbbiakban megengedett. (A Nyíregyházán 1753 után megtelepülő evangélikus szlovákok vallásgyakorlatának útjába Barkóczy Ferenc és Esterházy Károly egri püspökök által gördített akadályokról a település történet összefoglaló részben fogok szólni.)

A protestánsokat sújtó rendelet, s minden egyéb velük szemben fogantatosított intézkedések ellenére a vármegye lakosságának túlnyomó része a református valláson maradt a XVIII. század folyamán. A „*babiloni fogság*” utolsó időszakában, az 1779. évi *Canonica Visitatio* adatai szerint, a népesség 2/3-a tartozott legnagyobb hazai protestáns egyházunkhoz, számszerűleg közel harminchármezer lélek. Őket a római katolikusok követték, (kerekítve) 10 700 fővel, a görög katolikusok hatezer lelket számláltak, az evangélikusok ötezer hétszázat; mellettük még 666 (!?) zsidó és kereken nyolcvan „*szakadár*” (görög keleti) lett feltüntetve a tabellákban.²³ A század utolsó harmadában, az 1772-es adóösszeírás alapján a megye településeinek zömében találunk reformátusokat: kizárólagosan, vagy más felekezethez tartozókkal vegyesen együtt élve. De akadtak olyan falvak is, amelyekben tisztán római, vagy görög katolikusok laktak: az előbbiekhöz tartozott Napkor, Vállaj, az utóbbiak között találjuk Máriapócsot, Penészleket, Tímárt.²⁴

A felekezeti hovatarozás mögött, ha egy éles választóvonalról nem is beszélhetünk, jól érzékelhető etnikai különbségek rejlettek; Szabolcs megye vallási arculata jelentős részben a beköltöző nemzetiségeknek köszönhetően vált egyre színesebbé a század során. Míg a reformátusok alapvetően magyarok voltak, a katolikus hit követői között már a kamarai birtokokra letelepített svábokat is felfedezhetünk, mint ahogy a görög katolikusok között nem kis részben románokat és ruténeket.²⁵ Az evangélikusokat alapvetően a Békésből és majd a felvidékről Nyíregyházára érkező

²³ VERES 1962, 172–173. Nem szabad elfeledkezni ugyanakkor arról, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyv csak a római katolikusokkal kapcsolatban igyekszik pontos adatokat közölni, a más felekezethez tartozók számát inkább csak megbecsülve, Veres Miklós kifejezésével „hozzávetőlegesen” adja meg – ha egyáltalán.

²⁴ BÁRSONY 1993, 215.

²⁵ Szabolcs megyébe még Brankovics György telepített a XV. század első felében, Zsigmondtól elnyert birtokaira, utóbb elmagyarosodott ortodox szerbeket, akik két évszázaddal később, az *Unió* (1646) létrejötte után, az itt élő ruténnel együtt a görög katolikus egyház szervezeti keretei közé illeszkedtek be. (BOROVSKY 1900, 342.). Utóbbi népcsoportról a Bél Mátyás *Notitia*-jához készült, de végül kéziratban maradt és később, az 1780-as években Schemberger Ferenc regesztrátor által kiegészített, pontosított megye-leírás is említést tesz, megjegyezve, hogy a megfogyatkozott magyar lakosság pótlására telepítették le a megyében őket, valamint, hogy „*mivel ugyanis senkinek nem voltak örökös jobbágyai, lakóhelyüket tetszésük szerint változtatgatják, ide-oda vándorolnak, a telt itt, a nyarat amott töltik*”: BÉL – SCHEMBERGER 1979, 20.

szlovákok képviselték.²⁶ A néhány bekezdéssel korábban felsorolt településeken kívül még jó néhányba érkeztek valamely nemzetiséghez tartozók a század folyamán. A már említett Napkorra Rakamazról telepítettek át svábokat, ahogy a vállaji katolikusok esetében is németül beszélőkre kell gondolnunk²⁷; Gelse és Pilis rutén telepeseknek adott új otthon az 1710-es évektől kezdve, ahogy Kisléta és Kiskálló majd románoknak, néhány évtizeddel később.²⁸ Penészlek, Hugyaj (a mai Érpatak) is rutén falunak számított a már említett 1772-es összeírás adatait figyelembe véve, románnak pedig Kiskálló mellett Biri, valamint Terem.²⁹

3. A parasztság rétegződése

A megélénkülő vándormozgalom, illetve a földbirtokosok telepítéseinek eredményeképpen a megye falusi társadalma jogállás tekintetében már jóval változatosabbnak tekinthető korszakunkban a korábbi évtizedek még viszonylag homogén összképéhez képest; az örökös jobbágyok mellett a század dereka felé haladva egyre nagyobb arányban tűnnek föl szabad költözési joggal bíró paraszti elemek a különböző összeírásokban. Bársony István az úrbérrendezés időszakának közel másfél száz Szabolcs és Szatmár megyei település lakosságának jogállás szerinti összetételét megvizsgálva, arra a megállapításra jutott, hogy a mintegy négyezer telkes gazdának mindössze 34.5 %-a volt csak örökös jobbágy, a többi a szabad menetelűek kategóriáját alkotta.³⁰ Csak szabolcsi példákat említve: kizárólagosan az utóbbi csoportba tartozó gazdák éltek többek között –Nyíregyháza mellett– Rakamazon, Nagykállón, Kállósemjénben, Máriapócsra és Nyírbátorban.³¹

A szabad költözés mellett a szolgáltatások szűkebb köre is megkülönböztető jegye volt a telepeseknek; az államhatalom és a magánbirtokosok is a legkülönfélébb kedvezményekkel igyekeztek a beköltözéshez, illetve a maradáshoz kedvet csinálni.

²⁶ VERES 1962, 173.

²⁷ KUJBUSNÉ 2001, 72.

²⁸ VERES 1962, 185.

²⁹ BÁRSONY 1993, 215.

³⁰ Uő., 224.

³¹ Uő.

Megfigyelhető például a munkajáradéknak az örökös jobbágyokéhoz képest –esetenként jóval– alacsonyabb mennyisége (olykor csak évi néhány napi robottal tartoztak³²), illetve a járadék részbeni pénzen való megválthatósága. A földesúri haszonvételek –teljes, vagy részleges– átengedésétől sem riadtak vissza a birtokosok: a Kiskállóra költözők számára, hogy templomukat felépíthessék, a Kállayak két évre átengedték a kocsmáltatás jogát, más települések lakói (így a büdiek, rakamaziak, eszláriak) a kocsmá mellett a mészárszékhez, malomhoz, halászó helyekhez, stb. kapcsolódó jogokat vehették bérbe.³³

Ugyanígy, a jobbágyok és zsellérek egymáshoz viszonyított számarányában is változások következtek be a század során, az utóbbi réteg határozott növekedése révén. Veres Miklós az 1712-es megyei összeírás és az 1773-as urbárium elemzésével egy hatvan éves perióduson belül tanulmányozta a folyamatot és számításai szerint a megye három járásában³⁴ a szóban forgó időszak alatt több, mint két és félszeresére: 12.8 %-ról 33.4 %-ra növekedett a házas és házatlan zsellérek aránya az összeírt népességen belül; a legnagyobb mértékben a megye déli, nádudvari járásában (14.7 – 44.6 %).³⁵ Bársony István más, szintén hiányos adatbázisokra támaszkodva ezeknek a számoknak részben ellentmondó megállapításokra jutott: az 1704-es összeírás alapján, a megye 32 településéről származó tabellák adatainak figyelembevételével a zsellérek mintegy 25 %-ot tettek ki, tehát nagyobb hányadot, mint amit Veres Miklós közölt az 1712-es forrásra támaszkodva. Az úrbérrendezés idejéből ő is a Vereséhez hasonló, valamivel több, mint 35 %-os arányt mutatott ki.³⁶ Ugyanebben az időszakban Biharban, illetve egyes dunántúli megyékben is hasonló megoszlás mutatható ki.³⁷

Rendelkezőnk eltérő szempontú megközelítéssel is a jelenségre vonatkozóan. Faragó Tamás egy, az 1970-es évek második felében keletkezett tanulmányában³⁸ a háztartás–szerkezet vizsgálatával próbált választ adni arra a kérdésre, hogy helytállóan

³² Így a berceli szabadmenetelű parasztok évente csak két napot teljesítettek, a rakamazi németek húszat. A besenyődiek úrdolgával egyáltalán nem, csak pénzjáradékkal tartoztak (BÁRSONY 1993, 224–225.) Rakamazon a megházasodó és új gazdaságot létrehozó férfiak egy évig nem jártak robotba.

³³ KUJBUSNÉ 2001, 72–73.

³⁴ Azért csak háromban, mert a kisvárdai járás települései hiányoznak az 1712-es összeírásból. Itt 1773-ban 35.9 % volt a zsellérek aránya: vagyis valamivel nagyobb, mint a megyei átlag.

³⁵ VERES 1962, 186., 188.

³⁶ BÁRSONY 1993, 227.

³⁷ Uő., 227–228.

³⁸ Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1228.

tekinthető- e a korábbi szakirodalom által megfogalmazott ama tétel, miszerint a XVIII. század végén – a XIX. század elején a zsellérek számának nagy arányú növekedése figyelhető meg Magyarországon. Az 1784–87-es népszámlálás és az 1804–1828 között nem-nemes összeírások elemzésével arra jutott, hogy az ország egészére vonatkozóan erről nem beszélhetünk, ugyanis a hazai jobbágyság egy sajátos választ volt képes adni a népességszám növekedéséből adódó telekaprózódás jelentette kihívásra: ezekben az évtizedekben a háztartások méretének növekedését és ezzel bonyolultabbá válását (a nukleáris családszerkezettől a „nagy családos” formáció irányába történő elmozdulást) figyelhetjük meg nagyon sok megyében.³⁹ A szerző szerint „*az időszak magyarországi falusi társadalmát inkább a stagnálás, illetve az igen-igen lassú lefelé mobilitás jellemzi, mint a rohamos elszegényedés*”.⁴⁰ Ugyanakkor Faragó Tamás Szabolcsot azon más vármegyékkel együtt említi, amelyek a háztartásszerkezet fentebb vázolt változásai által kevésbé érintett területek közé tartoztak a vizsgált periódusban: ezek a megyék valóban az ország „zselléresedő” régióit alkották a XIX. század elején.⁴¹

Mindezek alapján könnyen lehet, hogy a Veres Miklós és Bársony István által a zselléreknek a XVIII. század utolsó évtizedeire vonatkozóan kimutatott, meglehetősen magas: több mint egyharmados megyei aránya helytállónak tekinthető. Ha figyelembe vesszük Faragó Tamásnak azon megállapítását, amely szerint a zsellérek száma a paraszti társadalmon belül a korábbi feltételezésekkel szemben már 1787-et megelőzően is magas lehetett⁴², akkor inkább Bársony megállapítását fogadhatjuk el, aki, mint láttuk, 25 %-os arányukat mutatta ki már a XVIII. század kezdetén.

A zsellérek mellett érdemes a falusi szegénység egy másik rétege, a cselédek számának XVIII. századi alakulására egy pillantást vetni, már csak azért is, mert a XVIII. század folyamán a vármegyei, úriszéki és mezővárosi büntetőperes iratok paráználkodással, házasságtöréssel, prostitúcióval, stb. kapcsolatos eseteinek főszereplőiként megjelenő cselédlányok egy tekintélyes részét tették ki az ugyanezen bűncselekményekkel vádolt összes delikvensnek.

Két (1758-ban és 1766-ban keletkezett) szabolcsi összeírás táblázatainak

³⁹ A szerző konkrétan a háztartásokban élő felnőtt, nem családfőként összeírt férfiak (fiak és vők) számának változására koncentrált.

⁴⁰ FARAGÓ 1999, 240.

⁴¹ Uő., 255.

⁴² Uő., 250.

megfelelően, Hársfalvi Péter közlése alapján, a szegődményes cselédek száma a két szóban forgó esztendőben 1088 és 1290 volt, míg az adót fizetőké 4090, valamint 4252, tehát előbbiek az adózó családfőknek mintegy 26–30 %-át tették ki az összeírásokban szereplő településeken a század derekán.⁴³ A lajstromba vett cselédek túlnyomó részét Hársfalvi Péter meglátása szerint közép- és kisbirtokos nemesek foglalkoztatták; nem-nemes háztartásokban, illetve gazdaságokban való alkalmazásuk csekély mértékű volt, akárcsak a nagyobb uradalmakban, lévén, hogy Szabolcsban a majorsági gazdálkodás nem volt túlságosan kiterjedt, másrészt, a majorságok munkaerő-szükségletét elsősorban nem ők, hanem a jobbágyok biztosították, a maguk robotszolglaltatása révén.⁴⁴

4. Nyíregyháza az újjátelepítéstől a második örökváltság időszakáig (1753 – 1824)

a., a benépesítés 1753 után

A vármegyééhez hasonlóan a valamikori földesúri hajdú település⁴⁵ népessége is jelentősen megfogyatkozott az 1660-as Szejdi-járással kezdődő hosszú időszakban. Az 1688-as urbárium Nyíregyházát már, mint „*totaliter deserta*” helyet említi⁴⁶ és bár a megfogalmazással ellentétben –miként Hársfalvi Péter is hangsúlyozza⁴⁷– a település természetesen soha nem néptelenedett el teljesen, azért a tágas határhoz képest mindenesetre nagyon kevés lakos élt itt, ahhoz mindenképpen, hogy megfelelő hasznot

⁴³ HÁRSFALVI 2008, 26.

⁴⁴ Uő., 27., 28–29. Bár Hársfalvi Péter nem tér ki a férfiak és nők egymáshoz viszonyított arányára, de közli a cselédek foglalkozásbeli megoszlását. E szerint a háztartásban alkalmazottak valamivel kevesebb, mint egyharmadát tették ki a teljes cselédnépességnek; a többség a termelőmunkában, illetve annak irányításában vett részt: Uő., 29–30. Nyilván ez alapján nem lehet a nők számára vonatkozóan közvetlen következtetéseket levonni, de feltehetően ez sem lehetett sokkal magasabb annál a bizonyos egyharmadnál, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a különböző mezőgazdasági munkák terén nem csak férfiakat alkalmaztak a nemesi, vagy paraszti gazdaságokban.

⁴⁵ Valószínűleg Báthori Gábor telepített elsőként Nyíregyházra hajdúkat (MEZŐ 1987, 46.), akiknek számát gyarapítani és jogait erősíteni, védelmezni igyekeztek az egymást követő erdélyi fejedelmek, illetve a fejedelmi családok tagjai (Bethlen Gábor és II. Rákóczi György, idősebb Bethlen István, valamint Báthori Zsófia) a maguk –az ecsedi uradalomhoz tartozó– birtokrészén. Ugyanakkor a megye nemességének a hajdúk hatalmaskodásai és a jobbágyok elszökődése miatti tiltakozása eredményeképp az 1635/68. tc. megfosztotta a település lakóit kiváltságaiktól, s ezt a végzést az 1638/67., az 1647/68. és az 1649/43. cikkelyek megismételték.

⁴⁶ MEZŐ 1987, 51.

⁴⁷ HÁRSFALVI 1982, 9.

hajthassanak földesuraik számára⁴⁸; Lukács Ödön 1886-ban megjelent monográfiája, valamint későbbi tanulmányok is fél ezer körülire becsülik a népességszámot a XVIII. század közepén.⁴⁹ A század első felét illetően, a korábbi évtizedek nagy arányú emberveszteségét követően inkább (ha nem is egyenes vonalú, de) óvatos növekedésről, vagy rosszabbik esetben stagnálásról, mintsem hanyatlásról beszélhetünk: 1714-ben 34, 1718-ban 52, tíz évvel később 28, 1741-ben pedig 62 volt a családfők száma.⁵⁰

Az új korszak nyitányát Nyíregyháza számára az 1740-es évek második fele jelentette: gróf Károlyi Sándor fia, Ferenc ekkor, 1746–48 folyamán vásárolta meg, nem minden bonyodalom nélkül, az ecsedi uradalmat– előbb az Aspremontok birtokát⁵¹, majd a kincstári részt, nyolcvan, illetve 153 ezer forintért.⁵² Ezzel a vétellel azonban Nyíregyházának csak a fele részéhez jutott hozzá a gróf: a másik rész 1753-ban özvegy báró Palocsayné Zsigmondné Petheő Rozália birtokában volt.⁵³ A grófnak az ő és a megye ellenállását is le kellett küzdenie, hogy telepítési tervét keresztülvihesse.

A szabolcsi nemesség 1752 áprilisában nemet mondott erre a tervre, még jól

⁴⁸ MEZŐ 1987, 54.

⁴⁹ LUKÁCS 1987, 190.; HÁRSFALVI 1982, 9.; MEZŐ 1987, 53. Utóbbi szerző, a régi lakosok 1754-ben történt számbavétele alapján, 118-ban adja meg a település családjainak számát közvetlenül az újjátelepítés előtt, oly módon, hogy a helyben lakók mellett az extraneusokat is nyíregyházi lakosnak veszi (mondván, hogy mintegy 50 %-uk két évvel korábban még valóban így volt feltüntetve) és az így kapott eredményhez hozzáadja az 1752 óta elköltözött jobbágyok és nemesek számát is. Veres Miklós szerint, az az évi (amúgy hiányos) összeírásnak megfelelően, 68 családfőt számláltak össze Nyíregyházán 1752-ben: VERES 1962, 186.

⁵⁰ VERES 1962, uo. Az 1728-as rendkívül alacsony értéknek az elvándorlás volt a legfőbb oka: egyedül 1719-ben nem kevesebb, mint tíz család távozott Nyíregyházáról, majd 1720 és '23 között még tizenkilenc. Ugyanakkor az elvándorlás mellett már betelepülések is alakították a lakosságszámot ezekben az évtizedekben, aminek köszönhetően az etnikai arculat is változott: többek között görög katolikus „oroszok” jelennek meg az „őslakos” református magyarok mellett: MEZŐ 1987, 52–53.

⁵¹ Rákóczi Ferenc nővére, Júlia 1691-ben férjhez ment Aspremont Gobert grófhhoz és megosztotta az ecsedi uradalmon testvérel; az ő része természetesen a szatmári békét követően is az Aspremontok birtokában maradt. Egyébként mindkét Rákóczi elzárólagosította a maga részét gróf Bánffy Györgynek és ez az állapot fennmaradt egészen Károlyi Ferenc vételéig: ÉBLE 1898, 6–8.

⁵² Uő., 17. és 22.

⁵³ Nyíregyháza eme felének a története ekkor már hosszú idő óta külön szálon futott: a Báthoriak ezen részt birtokló somlyai–szaniszlófi ágának egyik utolsó férfitagja, Elek lánya, Katalin a XVI. század végén hozzáment Lónyay Istvánhoz, majd a Lónyayakat a XVII. század derekán gróf Csáky István követte a nyíregyházi birtokban. Az ő halálát követő osztozkodás eredményeképp, 1696-ban a szóban forgó rész lányának, Borbálának jutott, akiből hamarosan Palocsay Istvánná lett. Ebből a házasságból született Palocsay Zsigmond, akinek az egyik lányát, Klárát viszont báró Dessewffy Sámuel veszi majd nőül– megnyitva ezzel az utat a Dessewffyek (ténylegesen Petheő Rozália 1758-as halála után bekövetkező) öröklése előtt; mindezekhez lásd: MEZŐ 1987, 53–54.; ÉBLE 1898, 36.

emlékezvén a nyíregyházi hajdúk egykori „rémtetteire”⁵⁴, egy évvel később azonban létrejött az egyezés, oly módon, hogy Károlyi Ferenc megígérte: megyei jobbágyokat a településre nem fogad be, a jövőbeni új lakosok viszont, ahogy a földesúr felé, úgy a megyének sem teljesítenek három évig semmilyen szolgáltatást, a három év után pedig csak évi egy arannyal adóznak (a vármegye a későbbiek során nem iparkodott az egyezés rá eső részét megtartani).⁵⁵ A katolikus Károlyi először „pápista” telepések után nézett, de mivel sem itthon, sem külföldön kellő számban ilyeneket nem tudott szerezni⁵⁶, a Harruckernek békési településeiről (Szarvasról, Csabáról, Orosházáról és máshonnan) hívott nyíregyházi birtokrészére lutheránus szlovákokat, akik a grófnak a három évi mentességet ígérő pátense 1753 május 16-án történt kibocsátását követően meg is érkeznek új hazájukba (a többség majd csak 1754-ben). Őket az északi országrész különböző vármegyéiből való tótok fogják követni hamarosan.⁵⁷

Károlyi Ferencnek a szabolcsi nemesség mellett Palocsayné is akadályokat támasztott: az özvegy rendkívül nehezményezte, hogy a gróf nem avatta be őt előre elképzeléseibe és törvénytelennek nyilvánította az eljárást.⁵⁸ Végül azzal sikerült őt megnyhítenni, hogy a békési telepések a megye felé rendezték a régi lakosok 700 forintra rúgó adóhátralékát. 1754-ben a birtokosok egy hat pontból álló kontraktusra léptek egymással, melyben megegyeztek, hogy mindkettejük része egyenlően és közös akarattal benépesítsen: *„ne legyen nevezet benne, hogy én Greralis Gr. Károlyi uré, én pedig Mltgos báró Palocsayné asszonyomé vagyok, hanem csak úgy egyiké, mint a másiké”*. Valamint: hogy a falu lakosaitól származó minden jövedelem egyenlően kétfelé osztódik.⁵⁹ Három évvel később Károlyi és birtokostársa közösen a lakosokkal is szerződést kötött: ebben a megállapodásban sor került az 1753-as pátens megújítására, illetve Palocsayné általi megerősítésére. A 24 pontos írás alapján ezután a régi és új lakosok egyaránt semmiféle

⁵⁴ LUKÁCS 1987, 196.

⁵⁵ Uo. Az engedély egyébként eredetileg nem Nyíregyházára, hanem a közeli Cserkeszpusztára vonatkozott, de ezt a feltételt a békési telepések nem fogadták el. Említsük meg itt, hogy nem Károlyi volt az első birtokos, aki Nyíregyháza benépesítésén fáradozott: 1689-ben a fentebb említett Csáky István igyekezett felhívni a vármegye közönségének figyelmét a megfogyatkozott lélekszámú település sanyarú helyzetére és kérte nemestársait, hogy *„három esztendőig szabadságot az megnevezett [...] Nyíregyházára szállandó embereknek engedni ne nehezteljen”*, miként ő sem *„neheztelt”* megadni ezt: MEZŐ 1987, 51.

⁵⁶ ÉBLE 1898, 39.

⁵⁷ KUJBUSNÉ 2003/a, 92.

⁵⁸ LUKÁCS 1987, 199–200.

⁵⁹ 1. és 2. pontok.

robotszolgáltatással, vagy más adóval nem tartoztak uraiknak, hanem csak „*egyedül azt az egy aranyat fogja fizetni esztendőnkint minden házat tartó különös gazda*”; ezen túlmenően a földesurak haszonvételeiket is átengedik a lakosoknak, akik ezeket árendálva, négy esztendőn át (a kontraktus lejártáig) évi 2000 forintot fizetnek összesen mindkét birtokosnak. Végezetül Károlyiék azt is fogadták, hogy az egész határt szabadon a parasztok kezére bocsátják és „*sem egyik sem másik uraság, sem azoknak tisztjek legkisebb majorságot nem fog üzni*”.⁶⁰

b., a gyarapodás, fejlődés évtizedei

Az „*impuláció*” évétől kezdődően a népesség száma dinamikus növekedésnek indult: az 1753–54-es beköltözések eredményeképp az 1754-es év végén mintegy 2500-an laktak Nyíregyházán. Ez 561 családfőt jelentett, míg 1762-ben ugyanez a szám 667 volt.⁶¹ Negyedszázaddal később, a népszámlálás idején az összlakosság mintegy hétezer főt tett ki⁶², a Károlyiaktól való megváltkozás évében, 1824-ben pedig 12 600-at.⁶³ 1827-ben a maga több, mint tizenöt és fél ezer lakosával Nyíregyháza a 17. helyet foglalta el legnagyobb hazai városaink rangsorában.⁶⁴

A békés megyei és felvidéki szlovákok mellett idővel természetesen magyar ajkú beköltözők is megjelennek az új lakosok között, illetve a dominánsan állattenyésztéssel foglalkozó gazda-társadalmat⁶⁵ majd egyre nagyobb számban kézművesek fogják színesebbé tenni. Mesteremberek sokáig különösebb korlátozás nélkül telepedhettek meg Nyíregyházán, ha elfogadták, hogy földhöz nem juthattak, hanem egyedül szakmájukból kellett, hogy fenntartsák magukat.⁶⁶ Idővel azonban szükségessé vált bizonyos feltételeket meghatározni: 1806-ban a tanács úgy határozott, hogy csak olyan iparosok jöhetnek Nyíregyházára a jövőben, akik új, a városban eddig nem létező mesterségeket honosítanak meg és akik a polgári státusz megszerzéséért hajlandóak lesznek 15 forintot fizetni.⁶⁷ Nyíregyháza gazdasági életének a fejlődését nagyban elősegítette az uralkodótól

⁶⁰ 2., 4. és 6–8. pontok. A két szerződés szövegét teljes terjedelemben lásd: LUKÁCS 1987, 200–205.

⁶¹ VERES 1962, 186.

⁶² HÁRSFALVI 1960, 140.; CSERVENYÁK 1987, 70.

⁶³ KUJBUSNÉ 2003/a, 93.

⁶⁴ BÁCSKAI 2002, 90.

⁶⁵ Takács Péter megállapítása szerint Nyíregyháza mezőgazdaságában a földművelés hosszú évtizedekig másodlagos szerepet játszott az állattenyésztés mellett: TAKÁCS 2003, 120–125.

⁶⁶ KUJBUSNÉ 1998, 29.

⁶⁷ LUKÁCS 1987, 224.

1786-ban elnyert kiváltság országos vásárok tartására, melynek köszönhetően a település a megye és környéke egyik meghatározó kereskedelmi centrumává, a különböző szakmákat űző kézművesek jelentős felvevőpiacává vált.⁶⁸ Számottevő fogyasztóközönséget jelentett a lakosok házaiba periodikusan beszállásolt katonaság is. 1803-ban, még a céhek alakulása előtt, már nem kevesebb, mint 224 iparúzó írtak össze a városban.⁶⁹ Az állandó megtelepedési szándékkal Nyíregyházára költözők mellett olyan „vendégek” is megfordultak itt, akik rövidebb–hosszabb időt töltöttek el csak a településen. Közéjük tartoztak a mesterek legényei, inasai, az ország különböző részeiből érkezett cselédek és azok az idénymunkákat vállalók, aki számára nyáron az aratás, a téli időszakban pedig a fonás teremtett időszakos pénzkereseti lehetőséget.⁷⁰

Nyíregyháza életében 1786 különösen fontos évszám, hiszen ekkor II. József mezővárosi privilégiumot és vele –mint említettem– (évi négy alkalomra szóló) országos vásártartói jogot adományozott a településnek. Ugyanakkor, ahogy Hársfalvi Péter rámutatott, Nyíregyháza szinte már az újjátelepítés pillanatától kezdve –gazdasági és önkormányzati, bíraskodási kiváltságai, nagyfokú belső autonómiája tekintetében– egy (földesúri) mezőváros keretei között létezett– még akkor is, ha 1786 előtt faluként (*possessio*) említődik a különböző forrásokban.⁷¹

A XIX. század első éveiben a város rálépett arra az útra, amely két évtized alatt a minden földesúri szolgáltatástól és jogi alávetettségtől való megszabaduláshoz vezetett. 1803-ban a Dessewffyekkel sikerült megegyezni az örökváltságot illetően; a família 320 ezer forintért cserében lemondott a Nyíregyházához kapcsolódó valamennyi jövedelméről és joghatóságának gyakorlásáról. Igaz, mint kiderült, ez nem az utolsó szó volt a történetben, mert a Dessewffy család két tagja utóbb, 1811-ben megtámadta az egyezséget és pótváltság címén újabb summát csikart ki a lakosoktól.⁷² A szerződés végül csak 1812-ben nyerte el az uralkodói megerősítést. A Károlyiaktól való megváltkozásra –hosszú évek alkudozásait követően– 1824-ben került sor. Ők 730 ezer forintra tartottak igényt,

⁶⁸ A vásártartás privilégiumának ígérete már az 1757-es szerződésben is szerepelt, de ezt végül csak harminc évvel később Károlyi Ferenc fia, Antal járta ki: LUKÁCS 1987, 204–205.

⁶⁹ TAKÁCS 1997, 130–131.

⁷⁰ KUJBUSNÉ 2003/a, 96–97. Mint majd még szó lesz róla, a XIX. század elején Nyíregyházán prostitúció, vagy más okok miatt megfogott nők között is akadtak olyanok, akik azt vallották, eredetileg fonnai jöttek a városba.

⁷¹ HÁRSFALVI 1982, 13.

⁷² CSERVENYÁK 1987, 80.

kikötve, hogy a megállapodás csak akkor lép életbe, ha a város ebből az összegből még az adott évben 200 ezret letesz.⁷³ A kettős örökváltság realizálódása után még hátra volt, hogy Nyíregyháza lerázza magáról Szabolcs vármegye gyámkodását, elhárítsa a belső életébe való beavatkozási kísérleteket.⁷⁴ Ez véglegesen csak 1837-ben sikerült, amikor a település V. Ferdinánd jóvoltából privilegizált mezővárossá lett.

c., papok és nemesek: konfliktusok a külvilággal és a közösségben

Nyíregyháza és a földesúri hatalom közötti első összeütközésre az 1760-as évek legelején került sor. 1758-ban Petheő Rozália és Károlyi Ferenc is elhunyt; a grófnak fia, Antal lépett az örökébe, aki viszont az 1757-es szerződés helyett, annak lejártakor, egy sokkal szigorúbb, a szolgáltatások jelentős kibővítését eredményező kontraktust kívánt életbe léptetni 1761-ben. Többek között tizedfizetésre akarta kötelezni a lakosokat, fuvarszolgálatot követelt volna tőlük és a házzal rendelkezők mellett a „kenyeres gazdák”⁷⁵-on és a zsellérekben is behajtani szándékozott az egy forintos taxát. Hosszas alkudozás kezdődött, melynek során a lakosok elköltözéssel is fenyegetőztek és az új egyezségből végül kimaradt a fuvar és a zsellérek forintja.⁷⁶ Ugyanez idő tájt a vármegye is támadásba lendült: a három évi adómentesség ígérétségéhez nem kívánta tartani magát, forspontot követelt a nyíregyháziakon, akik Károlyi Antalnál kerestek védelmet, ígérve, hogy cserébe ezután 500 forinttal magasabb árendát fizetnek a haszonvételek után. A gróf nem utasította vissza a lehetőséget, sőt, az árenda összege először 3000 forintra, majd 1762-ben 6000-re ugrott föl...⁷⁷

Sokkal tovább, évtizedekig elhúzódott az a küzdelem, amit a település lakóinak szabad vallásgyakorlatuk védelmében kellett folytatniuk. Annak idején, az 1753-as pápensben Károlyi Ferenc megígérte, hogy az új telepesek „*templomot építhetnek maguknak amicsodás tetszik, papot is tarthatnak amennyivel beérik*”.⁷⁸ Az evangélikus szlovákok egy évvel később valóban felépítettek nádból való templomukat és lelkészt is fogadtak,

⁷³ Uő., 85.

⁷⁴ A megye nem fogadta el a Nyíregyháza által készített statútum-tervezetet és 1826-ban egy maga készítette statútumot erőltetett rá. Ez utóbbi alapján többek között a város elöljáróit, bíróját egy szolgabíró felügyelete mellett választhatta csak és köteles volt a megyei határozatok végrehajtására: HÁRSFALVI 1982, 49.

⁷⁵ Az önálló házzal ne bíró, a háztartásokban a családfő mellett élő férfiak megnevezése.

⁷⁶ CSERVENYÁK 1987, 66–67.

⁷⁷ Uő., 65.

⁷⁸ LUKÁCS 1987, 198.

Vandlik Márton személyében. Azonban nem örvendezhettek sokáig e fölött. Barkóczy Ferenc, ekkor még egri püspök a Carolina Resolutio-ra hivatkozva (lévén Nyíregyháza nem artikuláris hely) csakhamar a megyéhez fordult, hogy tiltsák meg számukra a nyilvános vallásgyakorlatot. Miután a vármegye vonakodott az ügyben lépni, a püspök a Helytartótanács segítségét vette igénybe és a történet első fejezete azzal zárult, hogy a lelkészek el kellett hagynia Nyíregyházát, s Károlyi meghagyására a lakosok a nádtemplomot elbontották. Barkóczy pedig végül keresztül vitte, hogy az evangélikusok kénytelenek legyenek a közeli orosi katolikus plébános szolgálatait igénybe venni. Károlyi Ferenc 1756-ban Bécsbe utazott, hogy tótjai érdekében közben járjon és sikerült elérnie, hogy a királynő hozzájáruljon: a lutheránusok napi könyörgésekre összejárhatnak és a nagy egyházi ünnepeken lelkészük kiszolgáltathatja nekik az úrvacsorát.⁷⁹

Tíz évvel később, már Beck János lelkészségének idején a hívek megyei engedéllyel egy, templomként használt csúrt szerettek volna megnagyobbítani, de Nagykálló plébánosa az új püspökhöz, Esterházy Károlyhoz fordult, ő pedig újfent a Helytartótanácsához, amelynek rendelete hamarosan meg is érkezett a vármegyéhez: Beck Jánost el kell tiltani lelkészi szolgálatától. 1768-ban sor került a tilalom megismétlésére és ebben az évben egy katolikus pap érkezett Nyíregyházára, az evangélikusok közé. Akik Károlyi Antalhoz, s majd megint a királynőhöz fordultak segítségért, minek eredményeképpen 1770-ben a Helytartótanács újból rendelkezett: ha a lutheránusok a katolikus papnak a stólat hajlandók megfizetni, igénybe vehetik saját lelkészük egyházi szolgáltatásait. A szlovákok erre új lelkészt fogadtak, de, mivel beiktatására engedély nélkül került sor, 1771 elején neki is mennie kellett Nyíregyházáról és az elkövetkező tíz évben, a türelmi rendelet kibocsátásáig, csak annyit sikerült elérni vele kapcsolatban, hogy, mint tanító, megmaradhasson a településen.⁸⁰

Hasonlóan több évtizedes konfliktust eredményezett a nyíregyházi nemesek által a maguknak vindikált előjogok érvényesítéséért kezdeményezett háborúskodás. Armalisták már az újjátelepítés előtt is éltek a településen és számuk az elkövetkező évtizedekben folyamatosan gyarapodott.⁸¹ A kishemesek kezdetben titkolni igyekeztek származásukat,

⁷⁹ CSERVENYÁK 1987, 62.

⁸⁰ A szövevényes történet egyes fordulatait részletesen elmesélve lásd: LUKÁCS 1987, 202–218.

⁸¹ 1753-ben tizenhárom nemesi személyt írtak össze és ugyan nem sokkal később számuk háromra apadt, azonban a józsefi népszámlálás idején már hatvanan éltek Nyíregyházán: HÁRSFALVI 1960, 140.

mivel –érthető módon– a gazdatársadalom nem kívánt a nemesi előjogaikkal élni kívánó személyeket sorai között tudni, azonban az 1780-as évek derekán az armalisták már hangot adtak törekvéseiknek, bár ekkor még csak részsikert értek el. Kérésükre 1786 júniusában Károlyi Antal azt határozta, hogy a nemesek ezután a nemesi taksát ne a parasztbíró, hanem közvetlenül fizessék a vármegyének, más állami adóval ne sújtsák őket és házaik is mentesüljenek a beszállásolás alól, ugyanakkor a földesúri járadékokat ezután is ugyanúgy fizetniük kell és nem mentesülnek az úriszék joghatósága alól sem – mint ahogy alsó fokon a városétól sem.⁸²

Ezt követően nem sokkal kezdetét vette a városon belüli önálló nemesi önkormányzat kifejlődése, amikor az armalisták hadnagyot és jegyzőt választottak a külvilággal való ügyeik intézésére; a hadnagyi szék költségeinek a fedezésére utóbb egy malom jövedelmét kapták meg.⁸³ 1788-ban már mint önálló entitás lépett egyezsége a nemesség Nyíregyháza közösségével. Ebben a megállapodásban rögzítették többek között, hogy a nemesi személyt nem szabad eltiltani ház és föld vásárlásától és, hogy *„ezután akár nemes ember, akár paraszt ember minden tekintet s személy válogatás nélkül akár bírónak, akár esküdt embernek, akár pediglen a városnak akár mely szolgáltyjára egyaránt s tsupán csak az érdemre tekintvén a nemes ember is vox és szabad választás szerint applicáltassék”*.⁸⁴

Az első örökváltságot követő években a nyíregyházi kishemesek a megye támogatásával tettek lépéseket a várostól való önkormányzati–bíráskodási elkülönülésre. A vármegye bizottsága által 1818-ban készített statútum alapján létrejött a nemesi tanács (tagjai a főhadnagy, alhadnagy, három esküdt és a jegyző voltak) és ettől fogva a nemesek egymás közötti polgári peres ügyeiben ez a testület döntött, a vegyes ügyeket illetően pedig a két tanács által létrehozott közös bíróság. A büntetőbíráskodást illetően ez az ily módon kivívott önállóság csak a kisebb súlyú bűncselekményekre, kihágásokra terjedt ki, bár a súlyosabb deliktumokat elkövető nemesek fölött a jövőben nem a város és a Károlyiak közösen tartott úriszéke ítélt, hanem a megyei sedria.⁸⁵

⁸² HÁRSFALVI 1982, 21. Utóbbi rendelkezések majd különösen akkor válnak a nyíregyházi kishemesek számára nyomasztóvá, amikor az 1803-as, első örökváltság megkötése után a Dessewffyék által gyakorolt joghatóság a városra száll.

⁸³ Uo.

⁸⁴ HÁRSFALVI 1960, 142.

⁸⁵ Uó., 145.; HÁRSFALVI 1982, 33.

d., önkormányzat, bírászkodás

A város sorrendben harmadik jegyzője, Miskolczy Mátyás által vezetett évkönyv („*Annales judicum Nyiregyháziensium*”) szerint a település már „*kezdetől fogva*” határozott körvonalakkal bíró közigazgatással rendelkezett: az impopulációt követően sor került a főbíró, törvénybíró, a lovashadnagy, tizedesek, valamint tíz esküdt és négy albíró megválasztására.⁸⁶ Ha egy ilyen tagolt önkormányzat megléte ebben az időszakban más források segítségével nem is igazolható, az 1757-es szerződésnek az alsófokú bírászkodással kapcsolatos jogköröket körvonalázó pontjai alapján az igazgatás keretei már ekkor kialakultak. A polgári peres eljárások tekintetében Nyiregyháza főbírója és a tanács első fokú fórumként járhatott el már ekkor, a „*criminalis*” ügyeket illetően viszont a „*jus gladium velek nem communcaltatik is. Sőt inkább az uraság székére adjudicaltatván, kötelességek lészen az bírának minden gonosztevőt, akár lakosok közül, akár idegent, az helységben, vagy annak határán találtassák, aztat megfogván az uraság tisztjének kezébe szolgáltatni.*”⁸⁷

Az 1765-ben megalkotott statútum tovább növelte Nyiregyháza első fokú bírászkodási autonómiáját: a polgári ügyeket illetően húsz forint összeghatárig, a büntetőügyek vonatkozásában pedig kimondja, hogy a kisebb tolvajlásokat elkövetők mellett eztán a „*kóborló s katonákhoz magokat adó asszonyi személyek esetében [a bírák] ítélkezhetnek és pálcáztathatnak*”.⁸⁸ A súlyosabb bűncselekmények továbbra is az úriszék illetékességi körébe tartoztak. „*Pálcáztatható*” nőkben az elkövetkező évtizedekben valóban nem volt hiány, akik számára, az iparosok mellett, ugyancsak kitűnő megélhetési lehetőséget biztosított az urbanizálódó, lélekszámában folyamatosan gyarapodó és katonákkal jól megrakott város– az előjárók pedig igyekeztek maximálisan megfelelni a statútumban rájuk testált feladatnak és a prostituáltakkal szembeni fellépés, a távoltartásuk érdekében tett erőfeszítések, mint erről szó lesz, a város büntető– és bűnmegelőző politikájának fontos szegmensét fogják képezni.

A Dessewffyekkel nyélbe ütött örökváltság eredményeképp a család földesúri joghatósága Nyiregyházára szállott, ami abban nyilvánult meg, hogy ezentúl a település a Károlyiakkal közös úriszéket tartott. Részben ezzel állt összefüggésben, hogy 1806-ban sor került egy önálló városi törvényszék, az előbb hat, utóbb tizenkét taggal működő szenátus

⁸⁶ BALOGH 1982, 102.

⁸⁷ LUKÁCS 1987, 204. (15. és 16. pontok.)

⁸⁸ HÁRSFALVI 1982, 13.

(a későbbi belső tanács) létrehozására, ahová 2/3 – 1/3 arányban választottak be közrendűeket és nemeseket; az üléseken rendszerint a főbíró elnökölt.⁸⁹ Az erre vonatkozó rendeletben a következőket találhatjuk a szenátus felállításával és a Károlyiak úriszékével való együttműködéssel kapcsolatban: „Lévén tehát a város és annak repraesentans előljárói a földesúri jussal bíró egész néppel az itten a városban egyetemben lakozó nemesi urakkal birtokosi, minthogy az igazságnak kiszolgáltatására való dolgokban oly jussal bírna a város, valamint más fele rész, úgymint méltóságos gr. Károlyi familia, szükségesnek ítéltetett, hogy az a fele földesúri jussnak egyenlő mértékben a méltóságos gr. Károlyi-házzal leendő administrációjának városunk részéről bizonyos rendtartás és törvényszék felállíttassák, melynek is érdeméhez képest, minthogy eddig való mód szerint magistratust formáló esküdt emberek egyéberánti, de kivált sok oeconomicalis és apróbb foglalatosságok miatt elégtelenek volnának, úgy tetszett az egész communitasnak, hogy a mostani magistratushoz csatoltassanak még hat érdemes tanácsbeli személyek senatorok neve alatt, és azok között ugyan egyharmad része nemességből, kétharmada pedig más, nemtelen lakosokból álljon. [...] És mivel ezen egész constitúciónak módja abban fundáltatik, hogy a városban eddig is megtartott egyezség megtartassák, tehát a választandó senatorok a várostól és annak főbírájától függéssel legyenek, a város főbírája tehát maga, ha csupán város dolgait illető matéria előadja magát, azokat convocálja, hogyha pedig mind a két uraságot illető dolgok előfordulnak, az itteni helyben lakó másik uraság tisztjének egyetértésével tartandó sessiókat fogja rendelni, ahol is főbíró az adjunktus törvénybírájával és az egyik nótáriussal tartozik tisztje kötelessége szerint jelen lenni.”⁹⁰

Mivel a szenátus a bíraskodás mellett utóbb más feladatokat is ellátott, 1818-tól kezdve heti rendszerességgel, péntekenként ülésezett.⁹¹ Ebben az időszakban az igazgatási rendszer is további fejlődésen ment keresztül. 1793-ban a megszorított ügyek hatékonyabb intézésre megválasztották a negyven tagú *electa communitas*-t (utóbb: külső tanács), amely testület inntől fogva a város legfontosabb döntéshozó szerveként funkcionált.⁹² Az *electa communitas* tagjait kezdetben a település jobb módú gazdái közül választották, később, az 1810-es évektől kezdve feltűntek nemesek, kézművesek is a választott közönség sorai között.⁹³ 1807-ben létrehozták a fiskálisi állást, 1818-ban pedig

⁸⁹ CSERVENYÁK 1987, 82.; KUJBUSNÉ 2003/b, 53.

⁹⁰ GALAMBOS – KUJBUSNÉ 2001, 24.

⁹¹ KUJBUSNÉ 2003/b, 53.

⁹² Uő., 43.

⁹³ Uő., 47.

sor került a kommisszáriusi hivatal megszervezésére, széles körű felügyelői és adminisztratív feladatkörökkel, illetve jogosítványokkal a gazdaság, a pénzügyek és a beszállásolt katonasággal való kapcsolatok (forspontozás, stb.) terén. 1820-ban (vagy más adatok szerint szintén 1818⁹⁴)-ban jött létre a harminc tagú gazdálkodószerződés, amely egyéb feladatai mellett a számadást és a város gazdálkodásában szerepet játszó tisztségviselőket ellenőrizte.⁹⁵

⁹⁴ HÁRSFALVI 1982, 31.

⁹⁵ CSERVENYÁK 1987, 82–83.; KUJBUSNÉ 2003/b, 51.

III. A perszövegek nyelvezete

1. A bírák és tanúk szóhasználata

A XVIII. század utolsó évtizedeinek vármegyei büntetőbíráskodását áttekintő munkáiban Hajdu Lajos megjegyzi, hogy, bár a magyar jog különbséget tett a házasság kötelékén kívül megvalósított szexuális bűncselekmények eltérő fajtái – a „tisztessé” személyekkel: hajadonokkal, özvegyekkel folytatott *paráználkodás* (*stuprum*) és a partnereiket nagy gyakorisággal váltogató, promiszkuis szerelmi életet élő nőekkel, illetve kifejezetten prostituáltakkal való *szajhálkodás*, *kurválkodás* (*fornicatio*, *scortatio*)– között, ennek ellenére a korabeli joggyakorlat gyakorta összemosta ezt a két deliktumot, a szerző megfogalmazása szerint „pongyola” módon alkalmazva a két, egymástól különböző kategóriát az egyes tényállásokra.⁹⁶

A XVIII. század kiváló hazai jogtudósai, Huszty István és Bodó Mátyás, ha nem is teljesen egybevágó módon, de nagy mértékben hasonló módon definiálják a paráználkodás és szajhálkodás fogalmát; mindketten a kapcsolatban részt vevő női partner felől közelítve ragadják meg a lényegi különbséget. Husztynak a hazai joggyakorlatra hosszú évtizedekig nem csekély hatással bíró⁹⁷, először 1745-ben megjelent és fél évszázadon belül még hét újabb kiadást megért⁹⁸ *Jurisprudentia Practica* című művének megfelelően paráználkodás alatt az érintetlen hajadonokkal létesített szexuális kapcsolat értendő („*stuprum [...] est concubitus cum virgine, seu puella nondum violata, atque corrupta*”), míg a fornicatio „*est concubitus soluti cum soluta deflorata*”.⁹⁹ Bodó Mátyás

⁹⁶ HAJDU 1985, 292.; HAJDU 1996, 99. Itt jegyezném meg, hogy a szerző által a bujálkodás eufemisztikus megnevezéseként említett, a perszövegekben szintén gyakran előforduló *libidinosa vita* (HAJDU 1985, 295–296.) kifejezés valójában meglehetősen konkrét jelentéssel bír; Pápai Páriz Ferenc latin–magyar, magyar–latin szótárának (Szenci Molnár Albert szótárán alapuló) második részében a *libidinosus* jelentését *bujálkodó*-ként adja meg: PÁPAI PÁRIZ 1767 [Dictionarium Hungarico–Latinum], 34.

⁹⁷ CSIZMADIA 1968, 90.

⁹⁸ FINKEY 2000, 73.

⁹⁹ HUSZTY 1766, Liber III., Titulus XXII. (De Stupro et Fornicatione.)

Jurisprudentia Criminalis-a tömörebben és lényegre törőbben fogalmaz: „*stuprum cum virgine et vidua comittitur, cum meretrice vero fornicatio*”. Továbbá: „*stuprum est illicita defloratio virginis*”, valamint a szajhálkodást illetően, Husztyhoz hasonlóan: „*fornicatio definitur: quod sit commixtio carnalis soluti cum soluta, seu meretrice, et faemina vulgari*”.¹⁰⁰ Vagyis a két szaktekintélyre támaszkodva, míg a paráználkodás valóban a becsületükben még meg nem rontott, egyedülálló nőkkel: leányokkal és tiszteletre méltó özvegyekkel (Bodónál: *vidua honesta*) teremtett (de, természetesen ettől még bűnösnek tekintendő) kapcsolatot jelentette, addig a szajhálkodás a szüzességüket és vele együtt tisztességüket elvesztett, ugyancsak nem házas nőkkel, *meretrix*-ekkel folytatott viszonyt. Husztyval és Bodóval egyezően 1795-ös büntető törvény-tervezetünk is határozottan megkülönböztette egymástól a fornicatio-t a stuprum-tól: míg az előbbi „*prostituált asszonyszeméllyel*” való szexuális kapcsolatot jelentette, addig az utóbbit „*az egyébként tisztességes nőszeméllyel végrehajtott*” vétkezést.¹⁰¹

A Huszty művéhez hasonlóan a XVIII. századi hazai joggyakorlatra jelentékeny hatást gyakorló, idegen (német) jogot tartalmazó *Praxis Criminalis*¹⁰² megfelelő artikulusai egyrészt nem kínálnak ilyen szabatos definíciót, másrészt viszont a fornicatio-ra vonatkoztatják azt, amit hazai jogtudósaink a stuprum fogalma alatt értettek (ez utóbbit a PC cikkelyei nem érintik); a 81. artikus szerint a bűncselekmény tényállása akkor valósul meg, mikor „*caelibes personae in concubinato vivunt*”, tehát a kategóriát a házasságon kívüli együttélésre, a vadházasságra redukálva, függetlenül a nő biológiai és morális állapotát illetően. A következő cikkely a keresztények, valamint zsidók, muzulmánok és más hitetlenek közti paráználkodást („*communis fornicatio inter judaeum, turcam, aut alium infidelem, et christianam*”) tárgyalja, de nem avatja be az olvasót, ez alatt pontosan mit kell érteni.¹⁰³

¹⁰⁰ BODÓ 1751, Pars II., Articulus LXXIII. (De stupro, fornicatione, et concubinato.)

¹⁰¹ HAJDU 1971, 503.

¹⁰² A *Praxis Criminalis* eredetileg egy, eredetileg III. Ferdinánd által 1656-ban Alsó-Ausztria számára kibocsátott büntető- és eljárásjogi kódex volt, amelyet Kollonich Lipót 1687-ben latinra fordítottatott, majd pedig az ő utasítására Szentiványi Márton nagyszombati jezsuita tanár a *Corpus Juris Hungarici* első, 1696-os kiadásába, annak függelékeként felvette. Innentől kezdve a munka mintegy másfél évszázadon át (Kitonich János *Directio Methodica*-jával együtt) a *Corpus Juris* elválaszthatatlan részét alkotta. A PC-nek a hazai büntető joggyakorlaton lemérhető hatását (többek között a tortúrának a nyomozati eljárásban való gyakori alkalmazását) illetően lásd: BÉLI – KAJTÁR 1988., valamint IKLÓDI 1982.

¹⁰³ PRAXIS CRIMINALIS 1697, Pars II., Articulus LXXXI. és LXXXII.

A XIX. század derekának népszerű büntetőjogi munkájában, Szlemenics Pál *Magyar Fenyítő törvénykönyvében* a paráználkodás fogalma általános, a legkülönbélebb szexuális vétkekre alkalmazott deliktumként jelenik meg. A jogtudós meghatározása szerint „paráználkodáson (*stuprum*) általában azon büntettet értjük, mely valamely férfinak nőszemélylyel természet rende szerint történő tilos testi közösülése által követtetik el”.¹⁰⁴ Szlemenics megkülönbözteti az egyszerű paráznaságot (*stuprum simplex*) a *stuprum compositum*-tól, amely utóbbinak ismérve, hogy más büntettel párosul és három fajtája van: a nőparáznaság (házasságtörés, *adulterium*), többhitvestársúság és végül az erőszakétel¹⁰⁵ (mai szóhasználattal inkább a paráznaság minősített eseteinek nevezhetnénk ezeket a bűncselekményeket).

Hajdu Lajos megfigyelése a XVIII. századi szabolcsi vármegyei, úriszéki és mezővárosi büntetőperes iratokat, jegyzőkönyvi bejegyzéseket illetően elsősorban a tanúvallatási jegyzőkönyvek kérdőpontjaiban fellelhető, illetve a tanúk által visszhangzott magyar nyelvű terminológiára alkalmazható. Természetesen az iratok latinul íródott részei (a pörfelvétel *–levata–*, a vád és a védelem közötti feleletváltások *–allegatio–*, az ítélet) sem mindig igazítanak el egyértelműen, hogy egy konkrét cselekmény melyik kategóriába is esik, azonban ez általában a tényállás körüli bizonytalanságokkal (a bizonyítás hiányosságaival), vagy esetleg az ügyészek, ügyvédek és bírók eltérő, szuverén jogértelmezésével, tehát egy bírósági eljárás szokványos „kísérőjelenségeivel” hozható összefüggésbe. Ami feltűnőbb, hogy a tanúk vallomásait rögzítő jegyzőkönyvekben a különböző illegális, a házasság kötelékén kívül, vagy éppen azon belül elkövetett szexuális deliktumoknak a megnevezésére a legnagyobb gyakorisággal két kifejezés: a kurvaság (kurválkodás) és –Szlemenics definíciójával megegyezően– a paráználkodás, paráznaság (illetve, az ezeket a cselekményeket elkövetőkre a kurva, valamint –nőkre, férfiakra egyaránt– a parázna) szolgált.

„Tudjaé, láttaé? vagy hallottaé az tanú” a vádlott „valamely kurvaságát, boszorkányságát és egyéb akár mely nével nevezhető gonosz és ártalmas cselekedetét?” – tudakozták a falusiaktól 1728-ban a számos férfival kapcsolatot ápoló, tehát valóban jogosan kurvának nevezett Fodor Mária ügye kapcsán.¹⁰⁶ „Mit tud az tanú Pályinkás Sándorral lett kurvaságában Oláh

¹⁰⁴ SZLEMENICS 1872, Harmadik szakasz. A szemérmert sértő büntettek. 104. §. Paráználkodás.

¹⁰⁵ Uő., 169–170.

¹⁰⁶ SZOBOSZLAY 2008, 43.

Jánosnének?"; „tudja a tanú, láttaé, hallottaé Baranyi Ferencznek [...] hitese feleségén kívül más asszonnyal való paráznaságát?” – hangzottak a kérdések 1722-ben és 1716-ban.¹⁰⁷ A XVII–XVIII. század fordulóján Nagykállóban, a fennmaradt tanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint egyaránt paráznaként aposztrofálták a házasságtörést elkövető asszonyokat, az egymással vadházasságban élő fiatal párokat és a nyilvánvaló prostituáltakat is.¹⁰⁸

Az ország különböző részein és különböző időszakokban hasonló megfogalmazásokkal találkozhatunk. 1673-ban Lócsén Kür Mihályt bigámia miatt, illetve azért, mert a két felesége mellett még volt egy *kurvája* is, fővételre ítélték.¹⁰⁹ Harminc évvel korábban a marosvásárhelyi Asztalos Mihálynét „nyilvánvaló kurvá”-nak címezték egy katonával folytatott viszonya okán.¹¹⁰ 1654-ben Kolozsvárott Adoni Andrásnének, „paráznaságra adván magát”, feje vétetett;¹¹¹ és a példákat még sorolhatnánk. A Csongrád vármegyei, XVIII–XIX. századi szexuális bűnpöröket feldolgozó forrás- és tanulmánygyűjteményében Szentí Tibor kitér arra, hogy a 'kurva' jelző akkoriban –mint láthattuk, a szabolcsi perszövegekből nyerhető adatokkal egybecsengő módon (és persze, mai általános jelentésével is megegyezően)– nem csupán a „hivatásosok”, vagy a promiszkuis párkapcsolatokat ápolók megjelölésére szolgált, hanem ezzel a szóval illeltek gyakorlatilag minden, a házasság keretein kívül nemi életet élő nőt: így a házasságtörőket, vagy az egybekelés előtt egymást megismerő –egyébként monogám– fiatal lányokat is.¹¹²

A fentebb közölt példák viszont nem feltétlenül tudhatók be –mint Hajdu Lajos állította– valamiféle pongyolaságnak, a fogalmak terén uralkodó konfúzióknak. Miként a középkori angliai prostitúciónak több tanulmányt és könyvet szentelő Ruth Mazo Karras kifejtette, a prostituált, mint olyasvalaki, aki mindenki által könnyen megkapható volt (*common woman*), de aki ugyanakkor nem állt egyetlen férfi (apa, férj, mester) hatalma alatt sem és nemisége ezért kontrollálhatatlan formában nyilvánulhatott meg, különösen

¹⁰⁷ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 23., a. n. 127., 1716.; SZSZBML, IV. A 1., fasc. 17., a. n. 109., 1716.

¹⁰⁸ 1700-ban egymással való „külső paráználkodás” és házastársak módjára való együttélés volt a vád Riska István és Bakos Anna ügyében; az elkövetkező évek során hasonlóképpen a paráznaság bélyegét sütötték az egyébként a házasságtörő Szóllósi Erzsókra, Orbánné Borbély Katára, valamint Szabó Jánosnéra: SZSZBML V. A 1., Nagykálló Mezőváros Tanácsának iratai 1603–1848, a, Tanácsi iratok 1603–1848, Nagykálló tanácsának jegyzőkönyve 1699–1726. (a továbbiakban: SZSZBML V. A 1./jkv. 1.), fol. 10., 38., 40., 85–86.

¹⁰⁹ HAIN 1988, 362.

¹¹⁰ VIGH 1980, 457.

¹¹¹ KISS 1998, 71–72.

¹¹² SZENTI 1993, 111.

alkalmasnak bizonyult minden nő megszemélyesítésére, akiknek „a szexuális viselkedésében valami elítélendő található” volt;¹¹³ a szajha, mint olyan bizonyos értelemben a férfitársadalom ellen lázadó, nemiségét korlátok nélkül megélő nő archetípusának számított és a szajhálkodás fogalma alá a legkülönfélébb természetű testi bűnök besorolhatóak voltak.¹¹⁴

Szláv eredetű 'kurva' szavunk már csak amiatt is könnyen szolgálhatott ezen általános, mindenféle törvénytelen szexuális tevékenységgel összefüggő jelentés kifejezésére, mert eredendően (pl. a szerb és horvát nyelvben) sem csak a magukat pénzért áruló nőkkel kapcsolatban használták, hanem a hitvány, valamilyen erkölcsi szempontból megvetendő emberek (férfiak) vonatkozásában is.¹¹⁵ A korabeli mindennapok szóhasználatában a szintén szláv kölcsönzésű 'parázna' gyakorlatilag a kurva szinonimájaként volt forgalomban.¹¹⁶ Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szótáraiban a scortatio, fornicor szavak, a stuprum-hoz hasonlóan a paráználkodás, paráználkodni értelmében is előfordulnak¹¹⁷ és viszont: a paráználkodás, paráznaság, parázna kifejezések latin megfelelői többek között: scortatio, stuprum, *adulterium*, *adulter*, *moechus*.¹¹⁸ Mindezek a példák azt mutatják, hogy a kora újkori magyar joggyakorlat mellett a XVII–XVIII. századi köznyelv sem Huszty István és Bodó Mátyás precíz distinkciói szerint kategorizálta a tárgyalt bűncselekményeket.

Ami a bűnperek során tanúként kihallgatott falusiakat illeti: ők rendszerint a kérdésekben elhangzó terminológiákat ismételve, a vallatásokat megejtő szolgabírókhoz, esküdtekhez hasonlóan a paráználkodás, kurválkodás kifejezéseket használták, lett légyen házasságtörő asszonyokról, partnerükkel szoros, monogám kapcsolatot ápoló hajadonokról, vagy éppen nyilvánvaló prostituáltokról szó. Ezen túlmenően viszont a jegyzőkönyvekben gyakorta saját, sokszor keresetlen szavakkal előadott véleményüknek,

¹¹³ KARRAS 1999a, 33–34.

¹¹⁴ A XVI–XVII. századi Sevilla-ban a paráználkodás vádjával az inkvizíció elé idézett hajadonokat, özvegyasszonyokat esetenként, mint prostituáltakat aposztrofálták: PERRY 1990, 120. Mátay Mónika megállapítása szerint „[...]a kurvaságról meglehetősen pontos kép élt a debreceniekben; korántsem azonos, jóval általánosabb és gazdagabb jelentésű, mint a szexuális szolgáltatásra kapható szajha.”: MÁTAY 2003, 187.

¹¹⁵ TESZ 1970, 683.

¹¹⁶ TESZ 1976, 103.

¹¹⁷ SZENCI MOLNÁR 1990 [Dictionarium Latinoungaricum], FO., SC.

¹¹⁸ SZENCI MOLNÁR 1990 [Dictionarium Ungarico–Latinum], 253.; PÁPAI PÁRIZ 1767 [Dictionarium Hungarico–Latinum], 283.

szemléletüknek is hangot adtak. A házastársak testi érintkezésére való utalás sok esetben az egymással vétkező nők és férfiak közötti meghitt viszony érzékeltetésére szolgáló szemléletes hasonlatként bukkan fel. Az „XY úgy éli női partnerét, mint saját feleségét”- típusú megfogalmazásoknak¹¹⁹ egy kissé vaskosabb, de nem minden humort nélkülöző változatával találkozhatunk a fentebb említett Oláh Jánosné ügyében keletkezett tanúvallomások között. A 4. tanú, Szilágyi Katalin özvegyasszony a következőket kérdezte a vádlottól, miután hírül vette annak paráználkodását: „*Menyasszony voltál az éczaka Oláh Jánosné ugye?*” Mire Oláhné sem maradt adós a válasszal: „*Hallgass ugymond, ha nektek jól esik, nekem is jól esett*”. Az ilyen és ehhez hasonló szófordulatok Szabolcs vármegyében általában a törvénytelen, de nem promiszkuis (tehát a házastársi viszonyhoz valamelyest hasonlítható) kapcsolatok milyenségének sajátos kifejeződései voltak; a házasságtörések esetében pontosan utaltak a férj megingott státuszára: arra, hogy rajta kívül még valaki más is urává lett asszonyának, a szabad személyek alkotta párokat illetően pedig az ismeretség szoros, nem egyszer tartós együttélésben kifejeződő jellegére. A sok férfival „barátkozó” szajhákkal, prostituáltakkal kapcsolatban ritkábban fordult elő az általuk ápolt viszonyrendszernek a házassághoz való hasonlítottatása.

2. Az egyház értelmezése

A paráználkodásnak kiterjesztett jelentésében (Szlemenics-el szólva: férfiak és nők közötti *természet rende szerint történő tilos testi közösülés*) való használatának elterjedését részben valószínűleg a Szentírásen alapuló több évszázados egyházi tradíció is elősegítette, ebben a fejezetben ennek megfelelően ezt a tradíciót fogom röviden szemügyre venni. Mivel Szabolcs vármegye lakosságának a túlnyomó része a XVIII. század folyamán megmaradt kálvinistának, feltételezhető, hogy, ha egyáltalán számolhatunk ilyen hatással, elsősorban a református egyháznak a különböző testi bűnökkel kapcsolatos tanítása gyakorolhatott bizonyos mértékű befolyást a laikusok: a jogászok és az egyszerű falusiak nyelvezetére, a bűnök mibenlétére vonatkozó felfogására. Ez a hatás a legközvetlenebb módon olyan települések esetében érvényesülhetett, mint Nagykálló mezővárosa, ahol a XVIII. század első évtizedeiben a tanács és az eklézsia még

¹¹⁹ PÉTER 2002, 21.

szerves szimbiózisban létezett együtt,¹²⁰ mivel az elkülönülésre csak a század közepe táján, illetve azt követően került fokozatosan sor.

A protestáns teológusoknak, lelkészeknek a hívők lelki-erkölcsi megreformálása érdekében indított küzdelmének egyik központi elemét a szexuális bűnök iránti hajlandóságnak a szívekből –ha szükséges, szigorú büntetések révén is– való kigyomlálására irányuló törekvés jelentette. Az egy, a középkorinál szigorúbb „szexuális fegyelem”¹²¹, morál elterjesztése érdekében folytatott harc során kifejlesztett nyelvi szimbólum-készlet talán legfontosabb elemét, a hetedik parancsolatban foglalt kíváncságnak (eredeti értelmében: *ne kövess el házasságtörést*) megfelelően, a paráználkodás jelentette, amely alkalmasnak bizonyult egyrészt, mint –már a Szentírásban is tetten érhető– metafora, az Istennel való szembefordulásnak, mint lelki paráznaságnak az érzékletes kifejezésére (s különösen a modern Babilonnak, Rómának, vagyis a katolikus egyháznak a *nagy parázna*¹²²-ként való felmutatására), másrészt, ezzel összefüggésben, a valamennyi testi vétkezést magában foglaló kategóriaként való használatra. Az egyszerű híveknek természetesen nem kellett tisztában lenniük a testi és lelki paráznaság közötti mélyebb összefüggésekkel, éppen elégséges volt (lett volna), ha azt fel tudják fogni: Isten előtt nincs kisebb és nagyobb bűn; egyformán elítélendő a házasságtörés, a szajhálkodás, vagy a fiatalok egymással való, ártatlannak tűnő játszadozása.

A Méliusz Juhász Péter és lelkésztársai (Szegedi Gergely, Czeglédi György¹²³) által megalkotott, s 1562-ben Debrecenben kinyomtatott *Debreceni hitvallás* több helyütt is érinti a paráznaság bűnét, méghozzá elsősorban a nősparáznaságra, tehát a házasságtörésre vonatkoztatva a fogalmat, annak megfelelően, ahogy az egyes cikkelyekben –az egyháziak¹²⁴ és a laikusok korabeli szabadosságával szemben a törvényes monogám kapcsolatok kikényszerítésére, a házasság intézményének, mint a

¹²⁰ A világiaknak az egyházkormányzatba való beavatkozásának kiküszöbölése érdekében indított küzdelem majd csak az 1734-es bodrogkeresztúri konventet követően vezet látványosabb eredményekre a református egyházon belül: ZOVÁNYI 2004, II., 198.

¹²¹ ROPER 2001, 219.

¹²² Jelenések könyve, 17.

¹²³ BUCSAY 1985, 63.

¹²⁴ A kor *Canonica Visitatio*-inak jegyzőkönyvei tele vannak az olyan katolikus (vagy titokban protestánssá lett) papokkal kapcsolatos feljegyzésekkel, akik sokszor nem is egy, de több feleséget is tartottak, vagy házastársuk mellett szeretőket; lásd a Tomisa Ilona szerkesztésében napvilágot látott válogatás jó néhány szemelvényét: TOMISA 2002., 27-től kezdődően.

nemi érintkezés egyetlen legális terepének az elfogadtatására irányuló törekvésekkel összhangban– különös hangsúlyt kapott a házasságtörés problémája– és nem csak a nőkkel kapcsolatban. Egyértelműen férfiakra kell gondolni a hitvallás azon részében, amely szerint *„nősparáznák azok, a kik egyszerre több feleségeket, vagy kurvákat, avagy ágyasokat tartanak”*.¹²⁵ Továbbá, minden nősparáznát egyforma mércével kell mérni és *„[...] mind a két nemet, mindennemű paráználkodókat, férfiút és nőt halállal kell büntetni. Igaztalanul cselekesznek azért, a kik a nőt megölik, a férfiút megkorbácsolják, vagy pénzbírsággal büntetik”*¹²⁶. A hitvallás ezen cikkelye arra látszik utalni, hogy a korban a házasságtörő nők és férfiak bűnét a bírák gyakorta nem egyenlő módon ítélték meg¹²⁷ (azzal összefüggésben, hogy a hazai középkori jogi korpusznak a házasságtörésre vonatkozó rendelkezései, I. Lászlótól Werbőczyig, elsősorban a nők büntetésével foglalkoznak¹²⁸)– ami egyébként már nem igazán lesz jellemző a 150–200 évvel későbbi Szabolcs megyei gyakorlatra. Paráználkodás természetesen nem csak a bigámia és házasságtörés, hanem a szabad személyek egymással való vétkezése is, mint ahogy ez a cölibátusra kötelezett szerzetesekkel és apácákkal foglalkozó részben is megfogalmazódik: *„kárhozzátjuk azért a barátoknak és apácáknak szerzeteit, gonosz fogadásaik, babonáik, mindkétnemű testi és lelki paráználkodásaik miatt, mert távol vannak a tiszta szüzességtől és igaz nőtlenségtől, és kedveznek a bálványozásnak és szemtelen bujaságnak”*.¹²⁹ Az 1567-es debreceni zsinat 55. cikkelyében viszont már a nősparáznaság megkülönböztetődik a házasság kötelékein kívülitől, illetve maga a paráználkodás a kurválkodástól; többek között a következőket találjuk itt: *„Gonoszul cselekesznek azért azon törvényhatóságok, bírák, tisztviselők, a kik a házasságtörő férfiakat és nőket, a paráznákat, nyilvános kéjhölgyeket pénzbírságra vagy csekély korbács ütésekre büntetik, nem pedig halálra, a mint azt az Ur ítéli és parancsolja.”*¹³⁰

Diószegi Kis István lelkész (élete utolsó éveiben a tiszántúli református

¹²⁵ KISS 1881, 285.

¹²⁶ Uő., 251.

¹²⁷ Genfben 1566-ban, két évvel Kálvin halála után egy olyan törvény látott napvilágot, amely a férfiakat csak kettős házasságtörés (*adulterium duplex*) esetén rendelte halállal büntetni, tehát, ha a sajátjukon más házasság ellen is irányult a bűncselekmény. Ha a partner egyedülálló személy volt, a férfi és a nő is csupán elzárással bűnhődött. Ha a törvénytelen kapcsolatban részt vevő felek közül a nő volt a házas, a törvény őt halállal, míg bűntársát megkorbácsolással és kitiltással sújtotta– kivéve, ha szolgával paráználkodott, mert ebben az esetben a férfi is halálbüntetést érdemelt. KINGDON 1997, 116–117.

¹²⁸ MERÉNYI 1992, 326–329.

¹²⁹ Uő., 167.

¹³⁰ Uő., 588.

egyházkerület püspöke) 1679-ben megjelent *Kiosztatott talentom* című prédikációgyűjteményében a paráznaság valamennyi lelki/szóbeli („*fertelmes gondolkodások*”, „*fajtalan kívánságok*”, „*utálatos trágárság*”, „*szemtelen éneklések*”) és testi bűn („*az embernek fajtalan, buja öltözeti*”, „*a feslet életüeckel való társalkodása*”, „*illetlen csokodólasok, ölelgetések, tapogatások*”, „*fajtalan tánczolások*”) foglalataként, univerzális kategóriájaként tételeződik. „*Hány-féle testi közösülést tilt Isten? [...] Sok felét: [...] A' magános személynek a' magános személlyel való edgyben egyeledést törvény kívül [...] Az házasságbéli tiszta ágynak meg-ferteztetését [...] Rokonával való egyesülést [...] Ezeket tiltya Isten ebben a' parancsolatban, és mind azokat, valamellyek, a' paráznaságnak, vagy okai, vagy alkalmatossági, vagy eszközei.*”¹³¹

Más szerzőknél a paráználkodás nem bír ehhez hasonló, szinte már parttalanná tágított jelentéssel. Gyulai Mihály lelkész prédikációinak röviden „*Világ harangja*” cím alatt megjelent gyűjteményében (1683) „*a' külső cselekedetekben lévő törvénytelenesség*”-ek közé egyéb bűnök mellett a paráznaság, bálványimádás, házasságtörés, „*férfiakkal való tisztátalanság*”, lopás, fősvényesség, gyilkosság, „*hejje hujja tánczolás*” sorolattik.¹³²

Szentpéteri Istvánnak a részegség ellen írott *Hangos trombitája* (1698) és a tánc ellen való *Tancz pestise* (1697) a paráznaság elsősorban „*a' bujálkodásra hajlando*” ifjúság vétkeként tételeződik¹³³, tehát Huszty és Bodó definíciójához talán leginkább az ő értelmezése áll legközelebb.

Ez az egyes szerzőknél tetten érhető, a legkülönbélebb testi és lelki bűnök közös nevezőre hozására, a paráznaság kategóriájába való beszorítására irányuló igyekezet természetesen nem kizárólagosan a református egyházra jellemző törekvés volt a XVI–XVII. században. Dévai Bíró Mátyás szerint „*két paráznaság vagyon, lelki és testi, a lelki paráznaság a hitetlenség, a testi mással egyesülni*”.¹³⁴ A Magyarországra valóban sok romlást, szenvedést hozó tizenöt éves háború végéhez közeledve, 1602-ben Sárváron jelentette meg a lutheránus Magyar István, Nádasdy Ferenc udvari papja *Az országokban való sok*

¹³¹ DIÓSZEGI KIS 1679, 66–67. [A tízparancsolatról tartott 7. prédikáció.] Ács Pál szerint az, hogy a paráznaság fogalma szolgált nyelvünkben gyakorlatilag minden, a házasság keretein kívüli szexuális aktivitás megnevezésére, a protestáns teológián belül egyfajta „hungarikum”-nak tekinthető; míg az egyéb különböző nyelvű bibliafordítások pl. egyértelműen megkülönböztették a házasságtörést (*moikheia, moechisso, adultery*) a paráználkodástól (*porneia, fornicatio, fornication*), addig a házasságtörést tilalmazó parancsolat a magyar nyelvben, mint „*ne paráználkodj*” terjedt el: ÁCS 2002, 229–230.

¹³² GYULAI 1683, 14.

¹³³ SZENTPÉTERI 1698, B4, valamint SZENTPÉTERI 1697, B4.

¹³⁴ ÁCS 2002, 230.

romlásoknak okairól címet viselő, Pázmány Pétert polémiára készítő, sokat idézett könyvét. A prédikátor ebben kifejti, „[...] hogy miképpen testi parázna az, valaki törvény házastársával meg nem elégedvén mással fertelmeskedik, azonképpen lelki parázna legyen az, valaki az egy élő Istennel (ki az atya, fiú és Sz. lélek) meg nem elégedvén valami más teremtett állatban veti bizodalját, mellyel Istennek tartoznék, és abban keresi bűne bocsánatját s idvességét, az miben meg nem találhattya. Ezt mely igen bánnya az Úristen, az prófétáknál való sok panasz megmutatják.”¹³⁵ Magyarai és Dévai Bíró megfogalmazásaiból kitűnik, hogy a fentebb idézett egynemely forrásokban gyakran előforduló *lelki paráznaság* nem egyszerűen a gondolatban elkövetett bujálkodásra, hanem a bálványimádásra, a hitetlenségre vonatkoztatandó.¹³⁶ S ahogy az Istentől való elfordulás a keresztények Krisztussal kötött frigyének megrontását jelenti¹³⁷, ugyanígy a házasságtörés nem más, mint testi paráználkodás és nem kevésbé súlyos bűn a lelkinél.

Magyarai nagy vitapartnere, Pázmány Péter a lutheránus prédikátorhoz hasonlóan így elmélkedett: *„Két erős okát adgya Szent Pál, mellyért méltán gerjed Isten haragja a fertelmesekre: Első az: mert a mi testünk, Christus tagja [...]. Ebből azt hozza-ki; hogy a ki paráználkodik,[...] elszakasztja a Christus testét és kuroák testévé teszi. [...] Átkozott vétkekbe esének a sidók, mikor a Christus testét, tövisses vesszőkkel és hegyes szegekkel szagaták.”* Másik oka az: *mert a mi testünk, templum Spiritus Sancti, Szent Létek temploma [...]: valaki pedig az Isten templomát megfertezteti, elrontya azt Isten, mert szent az ő temploma. [...] Ha, ki a templomban paráználkodik, úgy-mond Szent Ágoston, iszonyú szentség-törő volna: Meglásd azért, hogy a te testedet, mely Isten temploma, meg ne ferteztesd. Az Isten haragjával-eggyüt, két ártalmas veszedelmet hordoz magával a fajtalanság. Első az; hogy, nem-csak egyéb vétkeknek, de a hitetlenségnek-is szüléje és dajkája. Mert, Vinum et mulieres apostatare faciunt sapientes; oly bölcs ember nincsen, kit Istentől el nem szakaszt a bujaság, mely minden lelki jóságoknak mérge és pusztítója.*¹³⁸

A paráznaság, mint minden bűn szülőanyja és, mint az Istennel való szövetség

¹³⁵ MAGYARI 1979, 31.

¹³⁶ Az eredetileg a testi vétkezésekre utaló „porneia” kifejezés az ószövetség görög fordításában, a Szeptuagintában és majd az újszövetségben már „bálványimádás” jelentésében is előfordul: BENE 2002, 308–309.

¹³⁷ A Debreceni hitvallás a következőképpen fogalmaz ezzel kapcsolatban: *„Lelki és titkos házasság az egyház összeköttetése az ő fejével a Krisztussal, a Krisztus igazságában az isten lelke és kegyelmében hit által [...] A pápa az Antikrisztus szentelen módon akar mint a parázna összeköttetni az egyházzal”*: KISS 1881, 171.

¹³⁸ KANYURSZKY 1903, 446–447. [A buja fajtalanságnak veszedelmességéről való prédikáció.]

felbontásának metaforája: a teológusok műveiben fellelhető és minden bizonnyal a prédikátorok, lelkészek szájából is gyakorta elhangzó efféle nézetek nem kis mértékben formálhatták, a „műveltebb olvasóközönség”¹³⁹ világlátása mellett, a bírácoknak és a tanúknak a vallomások jegyzőkönyveiben tanulmányozható nyelvezetét és ezek a gondolatok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a mindennapok gyakorlatában XVIII. századi jogtudósainknak a különböző szexuális bűncselekményeket illető szabatos különbségtételei csekély jelentőséggel bírtak.

¹³⁹ BENE 2002, 312.

IV. Közösség és egyén viszonya

1. Megfigyelők és megfigyelték

A tanúvallatási jegyzőkönyvek bizonyossága szerint a magánélet és a nyilvános szféra között meglehetősen keskeny, bárki által könnyen átjárható határvonal húzódott a XVIII. századi Szabolcs vármegye falvaiban, mezővárosaiban. A közösség tekintete előtt jóformán semmi nem maradt rejtve, a vád alá helyezett egyének által elkövetett vétségek a nyilvánosság számára „közügyeknek” számítottak, a falusiak pedig sokszor hosszú évekre visszamenő történetekkel tudtak szolgálni az őket kihallgatóknak a delikvensnek viselt dolgait illetően. A szövegekben felbukkannak a paraszti társadalom ama mindig jól értesült figurái, akik az ablakon át leskelődve, vagy éppen az ajtón keresztül hallgatózva szerezték információikat, amiket aztán készségesen megosztottak falubelijeikkel és a vallomásaikat rögzítő hivatalos személyekkel.

„[...] a faluközösség is éberem őröködött a falu erkölcsé fölött: a paráználkodóra megpróbálták nyilvánvaló vétékét rábizonyítani; a leskelődés, hallgatózás, ajtótorés –úgy látszik– általános szokás volt ebben a periódusban [...]” – írja Szócsné Gazda Enikő egy 1734-es papolci (Orbai szék) büntetőper tanulságait összefoglalva¹⁴⁰ és ez a korabeli Szabolcs vármegyében sem volt másképp, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy általában kettőn állt a vásár: amennyire igaz, hogy a megszólaltatott tanúk nem sajnálták a fáradságot, hogy kikémlelhessék az egymással vétkezők szerelmi életének legintimebb pillanatait, ugyanígy, a vádlottak feszély- és veszélyérzetének küszöbe sem volt egykönnyen átléphető. Titkolódzásról nemigen beszélhetünk esetükben: a légyottok, pásztorórák lebonyolításának helyszínül a lakóházak legkülönbélebb helyiségei, építményei (a hálószoba, illetve annak hitvesi ágya, cselédlak, istálló, tornác) és a települések nyilvános színterei egyaránt szolgálhattak. A korabeli szabolcsi nemesi társadalom egyik tekintélyes tagja, Krucsay János által házasságtörő felesége, Tolvay Borbála ellen 1711-ben és 1727-ben indított (végül az asszonyt fővétellel sújtó ítélettel végződő) két házasságtörési per¹⁴¹ során rögzített

¹⁴⁰ SZÓCSNÉ 2001, 59.

¹⁴¹ A persorozat a maga idejében meglehetősen élénk érdeklődést váltott ki és nem csak a megye

tekintélyes mennyiségű vallomások alapján a férjét számtalan partnerrel felszarvazó nő félrelépéseinek színhelyei között ott találjuk saját hálósobáját, a kocsmá pincéjét és udvarát, kisvárdai házának vendégszállását és szőlőskertjét, stb. Kalandjait nem különösebben igyekezett elrejtteni mások pillantása elől: az egyik alkalommal lebonyolított találkájának szem- és fültanúja volt kislányának a vele egy szobában tartózkodó fiatal dajkája.¹⁴² Tolvay Borbála cselédjei amúgy is mindent tudtak úrnőjük viselt dolgairól: egy másik éjjel az ő keresésére indult férje miatt akkori szeretője ágyából kisurranni kényszerülő asszony a cselédházba bemenve kérte a szolgálkat, ne mondják el férjének, merre járt.¹⁴³

A vallomások rögzítői az elkövetés színhelyei és módozatai mellett általában egyéb körülményekre is kíváncsiak voltak, így többek között arra is, hogy a vádlott milyen napszakban követte el cselekedeteit: ugyanis, súlyosbító körülménynek számított, ha valaki paráználkodásait nem az éj leple alatt, hanem „nyilvános” időben, akkor és olyan helyen vitte végbe, amikor és ahol nem kellett másoknak nagyon megerőltetniük magukat azért, hogy szemtanúi lehessenek *fertelmeskedéseinek*. 1726-ban az újfehértói Darányi Mihálynéval kapcsolatban a következő kérdést tették fel a tanúknak: „*tudjae, látta e a tanú a vádlottat 1726 szeptember hó 22. napján valakivel világos paráználkodásban, kivel, hol, nappal, vagy éjszaka [...]*”. Az elsőként megszólaltatott Dobó Tamás nemesember fényes nappal látta a nőt egy kvártélyos katonával a mészáros óljában vétkezni.¹⁴⁴ Krucsayné perében 1727-ben egyebek mellett ugyanerre volt kíváncsi a vallatásokat megejtő szolgabíró: „*kikkel, vagy kivel, mikor, hol, és micsoda helyen, éj é, vagy nappal, ágyban é, vagy kün, fekve é, vagy fen álva*” követte el házasságtöréseit az asszony.¹⁴⁵

Egy büntető eljárásban kétségtelenül azoknak a tanúknak a vallomásai nyomtak a legtöbbet a latban, akik saját szemükkal látták az elkövetett cselekményeket. Nem mindenki volt azonban ennyire szerencsés; a megkérdezettek egy része csak hallás útján beszerzett információkról: ágyak „recsegéséről, ropogásáról”, a partnerek egymással váltott szavairól, „suttogásairól, sóhajtozásairól” tudtak beszámolni. Előfordult, hogy az

határain belül: Huszty István *Jurisprudentia*-jában is említésre kerül, mint a *Tripartitum* I. része 105. címének az első ízben házasságtörésen kapott feleség férje általi megölhetőségét tárgyaló passzusához fűzött példa: HUSZTY 1766, Liber III., Titulus XVII., De Adulterio.

¹⁴² SZOBOSZLAY 2002, 220.

¹⁴³ Uő., 207.

¹⁴⁴ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 27., a. n. 197., fol. 5–7.

¹⁴⁵ SZOBOSZLAY 2002, 219.

ilyen vallomástevők aztán megpróbálták szavaiknak nagyobb nyomatékot adni azzal, hogy magukat igyekeztek szemtanúkként beállítani, nyilvánvaló módon valótlanságokat állítva kérdezőiknek. 1807-ben Nyíregyházán Benke Mihály a vallomását rögzítőknél először azt mondta, hogy Magyar Jánosnét „számtalanszor” látta egy ágyban hálni egy béressel. Amikor aztán kihallgatói célzottan rákérdeztek arra, hogy „láttad é ezen személyt rosz és tiltott tselekedetekbe”, a férfi szemrebbenés nélkül közölte: „nem mondhattam, hogy láttam volna mindazonáltal egy éjczakán hallottam, hogy együtt paráználkodtak”.¹⁴⁶

Nem Tolvay Borbála volt az egyedüli nő, aki kocsmában (is) bonyolította légyottjait. A második fejezetben megismert Oláh Jánosnéról özvegy Barna Ivánné kocsmárosnő azt vallotta, hogy látta, amikor egy kvártélyos katona az ivójában egy ízben előbb megvizsgálta az asszony szeméremtestét, nem franckóros- e, majd úgy, ültében kívánt vele szeretkezni, de Oláhné javaslatára inkább fekvő kerítettek erre sort.¹⁴⁷ A beszállásolt, idegenből jött katonák amúgy is kevésbé adtak a köz véleményére, mintha helybeli lakosok lettek volna és ráadásul találtak maguknak olyan partnereket, akik szintén könnyen le tudták vetkőzni szemérmességüket. Gyügyei (alias Kanál) Kati a megszólaltatott, pilisi (ma: Nyírpilis) Hegedős Péter szerint mintegy három hétig lakott együtt a tanú házában egy bekvártélyozott katonával, a pokróc alatt hálva a férfival.¹⁴⁸ A tanúknak tehát valóban, sokszor nem kellett különösebben törniük magukat azért, hogy a delikvensnek viselt dolgainak krónikásaivá válhassanak, hiszen a vádlottak nem egy esetben maguk tettek meg mindent érte, hogy magánéletük különböző mozzanatai ne maradhassanak titokban mások előtt. Így viszont némileg más megvilágításba kerül Losonczi Ágnesnek a falusi társadalom közvéleményének hatalmáról írott sorai: „[a szigorú falusi erkölcsök hierarchiájában] minden szem előtt történik, mindenki mindenkit ismer és ellenőriz, semmi sem rejtegethető, és semmi sem titkolható. A falu erkölcsé és a falu szája egymást erősítve tartják fenn és ez a hierarchia nem mozdul.”¹⁴⁹ Ez a fajta „szem előtt lévőség”, a falu mindent átható tekintete természetesen a közösség által az egyén fölött gyakorolt kontrollnak egy valóságos és nehezen kikerülhető módját jelentette két-háromszáz évvel

¹⁴⁶ SZSZBML, V. A 12. Nyíregyháza Mezőváros Tanácsának iratai 1754–1848, s, Büntetőpercek 1759–1846., 116/196. doboz, 1807. december 31.

¹⁴⁷ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 23., a. n. 127., 3. számú tanú. (A rövid iratanyag egyik részében (a levata-ban, vagy a kérdőpontok között) sincs feltüntetve a nő lakhelye.)

¹⁴⁸ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 29., a. n. 246., 1728., 1. számú tanú.

¹⁴⁹ LOSONCZI 1977, 207.

ezelőtt is, amivel a vádlottaknak számolniuk kellett és számoltak is, amikor –mint majd látni fogjuk– cselekedeteik szemtanúit igyekeztek kisebb–nagyobb szívességek, ajándékok révén hallgatásra bírni.

2. A közvélemény hatalma

A régi falusi társadalom a bűnösökkel, illetve az erkölcsi normák ellen vétőkkel szemben alkalmazott –többnyire megszégyenítő jellegű– ritualizált büntetéseknek egy egész sor, Szendrey Ákos és más néprajztudósok, történészek által dokumentált¹⁵⁰ fajtáit (meghordozás, kimuzsikálás és kitáncoltatás, macskazene, stb.) fejlesztette ki és bár ezeknek a különféle büntetéseknek a túlnyomó része nem bukkan föl XVIII. századi tanúvallomásainkban, a Szendrey által is érintett kibeszélés, a „falu szájára vétel” a szabolcsi falvakban is gyakran alkalmazott fegyver volt a vétkezőkkel szemben. A pletykának, a köz széles körben terjesztett véleményének egyik funkciója, hogy, Angyal Pál kifejezéseivel élve, a vétkezőt eliminálja, az viszont nem, hogy rektifikálja: *„Akire a közvélemény büntetésével lesújt, azt vagy teljesen vagy bizonyos fokban leszállítja eddigi társadalmi síkjáról vagy legalább is akadályt emel érvényesülése elé, de sohasem törekszik megjavítani, átalakítani.”*¹⁵¹ Vagyis a falu „igazságszolgáltatása”, bizonyos vonásaiban, hasonlított a korabeli hivatalos büntető joggyakorlathoz: utóbbi sem az isteni, vagy evilági törvények ellen vétők megjobbítására, a társadalomba való visszaterelésére, hanem éppen hogy az onnan való kivetésére (az élők sorából, a város, vagy a vármegye területéről való eltávolztatására) törekedett. A bűn immanens módon kapcsolódik a bűnös személyéhez; előbbit csak az utóbbival együtt lehet megszüntetni, miként a beteg, üszkösödő végtagot is szükséges leválasztani a testről.

A szexuális „bűnözők” alakját egy–egy per kezdetének, illetve a vallomások fölvetelének az időpontjára már hosszú évek óta terjesztett híresztelések, szóbeszédék sűrű szövedéke fonta körül, amely alkalmas volt arra, hogy az illetőt közösségén belül

¹⁵⁰ SZENDREY 1936.; TÁRKÁNY SZÚCS 1981, 787–792.; DAVIS 1971.; INGRAM 1984.

¹⁵¹ ANGYAL 1933, 89. Lásd még Sharon T. Strocchia megállapítását a közvélemény társadalmi megbecsülést lerombolni képes hatását illetően a reneszánsz kori Itáliára vonatkoztatva: *„Injurious words, insults and slurs were symbolic assaults on honour that could not go unanswered, without inviting loss of social standing and self-esteem”*: STROCCHIA 1998, 52.

marginalizálja, a „tisztességes” emberek világától elszigetelje. Ezek a híresztelések bőséges –bár nem mindig hitelesnek bizonyuló– információkként szolgáltak a vádlottak erkölcsi előéletével, viselt dolgaival kapcsolatban a vallomásokat fölvevők számára, akik eleve maguk is igyekeztek minél több adatot begyűjteni, rákérdezve arra, hogy a tanúk a delikvenseknek milyen más, „*akár mely néven nevezhető gonosz és ártalmas cselekedeteikről*” tudnának számot adni.¹⁵² Ez a fajta érdeklődés azzal állt összefüggésben, hogy a hazai feudális büntető jogban a vádlott rossz hírneve, mint általános gyanújel, *indicium*, nagy jelentőséggel bírt a bizonyítási eljárásban és az ítéletet súlyosbító körülményként volt figyelembe vehető.¹⁵³ Ennek megfelelően a közvélemény általi büntetés legalább két szinten érvényesülhetett egyszerre, azáltal, hogy az egyén társadalmi státuszára, kapcsolataira gyakorolt hatása mellett a büntetőeljárásban, mint bizonyíték, felhasználható volt.

A pletykák átadásának a mechanizmusa, útjai ritkán követhetőek nyomon forrásainkban;¹⁵⁴ azokban az esetekben, ahol erre lehetőségünk van, a nemenkénti „elkülönülés” alapvető jelentőségére figyelhetünk fel: a férfiak férfiakkal, a nők más asszonyokkal osztották meg előszeretettel történeteiket. Ezen válaszfal átlépését elsősorban az egy zárt közösségen belül, azonos, vagy hasonló tevékenységet űző tanúk (pl. szolgák, cselédek) kapcsán lehet elsősorban tetten érni.

A szóbeszéd a hírbe hozott személy reputációját rombolták le, anélkül, hogy –a pletyka természetrajzából adódóan– az illető érdemben és időben megfelelő válaszlépéssel élhetett volna a pletykákkal, illetve azok terjesztőivel szemben. A falusiak ugyanakkor véleményükből nem csináltak titkot a bűnösök előtt sem. A „szemtől szembe megmondás”-nak, a normaszegésre való figyelmeztetésnek egy erőteljes formája a szexuális erkölcs nyilvános megkérdőjelezése, a tudatosan vállalt bectelenítés volt. „*Hogy*

¹⁵² „*Micsoda életű ember egyeb irántis Veres András [...]*” – hangzott a tipikus, a Károlyiak úriszéki eljárásai során a tanúknak gyakorta feltett kérdés 1791-ben: MOL P 1531. Károlyi család nemzeti levéltára, Nagykárolyi (kerületi) ügyészi hivatal (1609–1835), úriszéki jegyzőkönyvek (1728–1806). Acta Criminalia (a továbbiakban: MOL P 1531., Acta Criminalia.), 99. doboz, fol. 34.

¹⁵³ KATONA 1977, 368–372. „*A múltból a jelenre joggal lehet következtetni, mert senki hirtelen nem változik meg.*” – idézi a szerző Bodó Mátyást ezzel kapcsolatban: Uő., 369.

¹⁵⁴ Az információk forrását tudakozó kérdésekre adott egyik tipikus válasz a „*hallotta a tanú*” volt, anélkül, hogy annak a személynek a megnevezésére sor került volna, akitől az értesülések származtak. Ebben a szófordulatban az is kifejeződésre jutott, hogy a vádlott cselekedetei a közösség tagjai előtt jól ismertek, nyilvánvalóak voltak; nem egy-két ember beszélte ezeket, hanem szélesebb körben terjedtek, szájról szájra: MÁTAY 2003, 186.

merted Magyar János feleségét kurvának nevezni” – intézték a kérdést a nyíregyházi bírák Benke Mihályhoz. A férfi magától értetődő természetességgel válaszolta kihallgatóinak, hogy azért, mert a nőt „*Palicz Mihály béresével, Haskó Györgygel számtalanszor*” látta „*hálni az ágyba*”. Mint föntebb szó volt róla, ez, mármint hogy Benke Mihály bármit is látott volna, éppen nem volt igaz, de ez nem akadályozta meg a férfit véleményének markáns megfogalmazásában. A lekurvázásnak egy tréfásabb, „jóindulatúbb” változatával találkozhattunk az előző fejezetben a házasságtörő Oláh Jánosné kapcsán, aki felé félrelépésének a nászéjszakájához való hasonlítás formájában fejezte ki rosszsallását falubelije, Szilágyi Katalin.

Az efféle verbális inzultusok szenvedő alanyai elsősorban a nők közül kerültek ki, mivel az ő erkölcsi állapotuknak, erényeiknek volt, ha nem is kizárólagos, de meghatározó értékmérője szexuális aktivitásuk,¹⁵⁵ hiszen, egy félrelépés miatt bekövetkező terhesség révén ők voltak azok, akik házasságukat nem csak morális, de biológiai értelemben is beszennyezték;¹⁵⁶ a férfiak reputációja egy komplexebb jelenség volt, többféle tulajdonságaik alapján ítélte meg őket a közösség, mint a nőket.¹⁵⁷ Ugyanakkor forrásaink arra is rávilágítanak, hogy, ha a falusi embereknek esetleg meg is volt a maguk határozott véleményük egy asszony szexuális fegyelmét, házastársi hűségét illetően, ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy a delikvensről alkotott ítéletüket más szempontok nem befolyásolták volna. A kurválkodásra való hajlam mellett egyéb tulajdonságok is szerepet játszhattak egy nőről alkotott teljes kép kialakításában. Tolvay Borbálát az egyik tanú elmondása szerint így jellemezte egy alkalommal Dományi Borka: „*kár az Krucsay Jánosné hogy olyan nagy kurva [...], másként jó gazda asszony volna*”.¹⁵⁸

A vélemény nyílt megmondásán túl a vétkes személlyel szembeni kézzelfoghatóbb fellépésre is találhatunk példákat, amire elsősorban a tetten érés kínált lehetőségeket. 1731 októberében a nádudvari Borsos Istvánnét két férfi az egyik éjjel azon kapta, hogy férjét egy katonával csálja egy gödör mélyén. A férfiak tüntetőleg elköhintették magukat, mire a

¹⁵⁵ ROPER 1989, 84.

¹⁵⁶ MÁTAY 2003, 190.

¹⁵⁷ GOWING 1998, 2. A szerző egy korábbi cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy a férfiakat a kora újkori Angliában (Londonban) a nőkhöz képest jóval kisebb arányban citálták bíróság elé házasságon kívüli nemi kapcsolataikért és, hogy az ő általuk elkövetett házasságtörés nem képezhette a hitvesüktől való szeparáció kimondásának jogi alapját az egyházi bíróságok előtt: GOWING 1994, 29.

¹⁵⁸ SZOBOSZLAY 2002, 212.

katona azon nyomban lefordult a nőről és elszaladt, a valószínűleg notóriusan kikapós asszony hírében álló Borsos Istvánnét pedig a falubeliek megragadták („*de régen leskődöm utánad*” – mondta közben egyikük) és a bíró házához vitték.¹⁵⁹ Ugyanez lett volna a sorsa öt évvel korábban Baranyi Mihálynénak is, akit, mint szó volt róla, egy katona a mészáros óljában tett magáévá. Dobó Tamás és még két másik férfi kapta rajta a párt, de nem volt alkalmuk bármit is tenni, mert a katona, egy botot felkapva, kizavarta őket, hangosan szidva, *kurva pásztoroknak* nevezve az embereket. A történeteket valamennyi megszólaltatott tanú nagyjából egybehangzóan mesélte el és a rögzített vallomások nagyszerűen illusztrálják, hogy a falusi emberek élete időnként (Losonczi Ágnes fogalmazását kölcsönvéve) mennyire szem előtt zajlott. Ugyanis miközben az említett három férfi odabent a párral viaskodott, addig egy nő az ól ajtajában nézte végig az eseményeket, egy másik asszony pedig a helyiség likas nádfalán keresztül.

A meglesett, rajtakapott nők természetesen nem hánytak fittyet a „falu szájára”, tudatában voltak annak, hogy milyen veszélyben forognak, még akkor is, ha óvatlanságukkal látszólag tudatosan hívták ki maguk ellen a sorsot. A szemtanúkat igyekeztek lekenyerezni, hallgatásukat megvásárolni, hogy elkerülhessék végzetüket. Oláh Jánosné az egyik tanúnak egy csizmát és egy kendőt adott azért, hogy a férfi ne szóljon senkinek Pályinkás Sándorral való kapcsolatáról. Krucsay Jánosné, illetve ismerősei is hasonlóképpen próbáltak beavatkozni az igazságszolgáltatás menetébe: az 1711-es per egyik tanúvallatási jegyzőkönyvében a következő kérdés szerepelt: „*hiti után vallya megh az tanu, kéretette valakitől és próbáltatotte hogy ne vallyon Krucsay Jánosné asszonyomra, kitől kéretett és micsoda ajánlás alatt, vagy kitől ijesztetett miért vallva az asszonyra*”. Mint az egyik vallomásból kiderült, Kabay Mózes kocsmáros feleségénél egy bizonyos Dományi Borka interveniált, hogy ne mondjon semmi terhelőt Tolvay Borbálára, egy köntöst ígérve neki, ha csendben marad.¹⁶⁰

A vallomások bepillantást engednek számunkra a falu intézményes igazságszolgáltatásának a működésébe, a falubíráknak az erkölcsi kihágások, bűnök

¹⁵⁹ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 32., a. n. 280., a 2. számú tanú vallomása. Máshol a falusiak a földesúr ítélőszékére juttatták a tetten ért asszonyokat: 1734-ben a papolci László Mihályné Üveges Györggyel éjszaka bezárkózott a maga házába, a tüzet eloltották de „[...] *negy bizonsag ugyan akkor veven észre a dolgot rajok mentenek halgatozvan agy ropogast hallottanak es a hazba be menven rajok Laszlo Mihálynét ekkor is azok az emberek meg fogtak es a Dominale Forumon törvénye leven meg tsapattatasra iteltetett.*”: Szócsné 2001, 59.

¹⁶⁰ SZOBOSZLAY 2002, 210.

megtorlásában játszott szerepére, ahogy ezt Borsos Istvánné esetében is láthattuk.¹⁶¹ Arra is találunk példát, hogy a falusi bírók ítélete egy vármegyei per keretén belül potenciálisan fontos, az eljárás során figyelembe veendő, mérlegelendő momentumként került szóba. 1714-ben a házasságtörésért fővétellel fenyegetett piricsei lakos Tóth Mihályt védője egyebek között arra való hivatkozással igyekezett kimenteni a slamasztikából, hogy *„az piricsei bírák és esküttek által”* a vádlott bűnéért már megbüntettetett. Hogy ez valóban így volt-e, annak kiderítése érdekében egy rövid vallomásfölvételt tartottak a faluban, amelynek keretén belül megkérdezték a tanúktól, hogy *„Tóth Mihályt miért büntette meg az falu paráznaságért vagy más vétékért”*. Az öt válaszadó egybehangzóan állította, hogy nem paráznaságáért, hanem *„morgásáért”* büntettetett annak idején a férfi. Tóth Mihály végül a fővesztésre szóló ítéletet nem kerülhette el, védőjének nem sikerült a piricsei bírák által egy másik vétkéért kirótt büntetést enyhítő körülményként elfogadtatnia.¹⁶²

3. Egyházfegyelmezés

Míg a világi igazságszolgáltatás nem tekintette céljának a bűnös megjavítását, addig a református egyház által alkalmazott fenyítékek, mint kényszerítő eszközök a vétkesnek (a bűn megbánásán és vezeklésen keresztül) Istenhez, s a közösséghez való visszatérését voltak hivatottak elérni. Ez igaz a legsúlyosabb, a legvégső esetben alkalmazott eszközre, a kiközösítésre is. A Debreceni hitvallás az elkövetett bűnök szerint a kiközösítésnek három fajtájáról beszél: *„A kiátkozás az, midőn a hittagadó személy, a ki káromlásával a Szentlélek ellen vétkezett, átadatik a sátánnak, a végveszedelemre szánatik, honnan többé nem nyílik út vissza az egyházba, minthogy megmarad örökre a hittagadásban, hűtelenségben és bűneinek meg nem bánásában, mint Hymenaeus, és többé megtérni bűnbánata által megújulni nem képes. Elkülönítés az, midőn valaki valamely nyilvános botrány s nem főbenjáró bűn miatt különítették el az egyháztól vagy tétetik le hivatalából egyidőre, a míg meg nem*

¹⁶¹ A falusi bírók éberségét vármegyei statútumok is előírták, mint pl. Szabolcs vármegye rendelete 1711-ből, amely a nyíri pajkosoknak is nevezett házasságtörőkkel (*adulteros vulgo nyiri-pajkos dictos*) kapcsolatban figyelmezi a bírókat és a lakosokat, hogy az ilyeneket fogják el és a szolgabíráknak jelentsék őket: KOLOSVÁRI – ÓVÁRI 1892, 263.

¹⁶² SZSZBML, IV. A 1., fasc. 15., a. n. 93.

jobbul, és a botrány elhárításával ki nem békiti egyházát. Tulajdon értelemben ugynevezett kiközösítés az, midőn az isten és egyház egyessége ellen nyilvánosan vétkező, bűnös ragály által meglepett és nyilvános romlottság által megfertőztetett keresztyének kilöketnek az egyházból, átadatnak a sátánnak a test veszedelmére, hogy megszegyenítettvén, vezekeljének, térjenek meg és lépjenek vissza ismét az egyházba. Kik, ha az egyháztól rájuk mért nyilvános elégtételt teljesítik, az egyháztól megkegyelmeztetve, vétessenek vissza előbbeni állapotjukba.”¹⁶³

Tehát a hitehagyók kivételével, a kiközösítettek nem véglegesen szakítatnak el egyházuktól, sőt, éppen a cél a vétkező visszatérítése a bűn útjáról Istenhez. A hitvallás egy másik cikkelyéből világosan kiderül, hogy a kiközösítés nem csak az úrvacsorától való eltiltást jelenti, hanem a hívők közösségéből történő –ideiglenes– kivettetést is: „Egyedül az Ur szájából származó igével sujtjuk a vétkezőket. Csak az úrvacsorában részesüléstől fosztjuk meg, csak a nyilvános gyülekezetből és közegyüttélés, barátság és társaságból vetjük ki, hogy járjanak az egyházon kívül, a hol érezzék az isten haragját a sátán hatalma alatt. Adunk nekik az életre szükségeseket, megintjük őket atyafiságosan, hogy valóban bánják meg bűneiket és javuljanak meg; azonban nem vétkeziünk együtt s nem társalgunk velök.”¹⁶⁴ Hasonlóan fogalmaz a XVI. század végén (1595) keletkezett Borsod-Gömör-Kishonti cikkek XXVII. cikkelye is: „Hogy a kiközösítettekkel nem kell közösségben lenni, a szent irás tanítja; s ha valaki a kiközösítettekkel tudva vagy beszélt vagy evett vagy ivott, az mint az isten parancsának és az egyház tekintélyének megvetője, a szent emberek –hívők– társaságából kivettessék. Tehát a kiközösítetteket mindenekben kerülni kell, mert az apostol szerint nem csak azok kárhoztattatnak, a kik gonosztságot cselekesznek, hanem azok is, a kik a cselekvőkkel egyetértének.”¹⁶⁵

A bűnvallásnak és vezeklésnek egyik, a magyarországi református egyházban már az egészen korai időkben kiformalódott, meglehetősen ritualizált¹⁶⁶ és idővel a legkülönfélébb vétkezésekért gyakoroltatott formája az eklézsiakövetés volt. Az említett Borsod-Gömör-Kishonti cikkekben (XXVI.) a következőket találhatjuk, az itt leírt egyházfegyelmezési forma egyértelműen az eklézsiakövetésre vonatkozik: „Szokásban volt pedig az új testamentomban (az ősegyházban), hogy az iszonyu és nyilvános gonosz tettekkel fertőzötteket, midőn magokat visszavitetni kérték, a templom bizonyos helyén gyászruhában közszemlére állították. Ennélfogva közegyertéttéssel elhatározzuk, hogy minden egyházban legyenek

¹⁶³ KISS 1881, 240–241.

¹⁶⁴ Uő., 241.

¹⁶⁵ Uő., 729–730.

¹⁶⁶ VAJNA 2007, 146.; SZENDREY 1936, 70.

*bűnbánati székek és gyász vagy fekete ruhák, részint a mások intéséül és rémitéséül, hogy a hason megeséseket kerüljék el, részint hogy legyen az némi vizsgálatul, hogy vajjon a bűnbánók igazán kívánnak-e visszavétni. Azokat, a kik a kegyes és szent régiség e szokásának nem engednek, a lelkészekről megfosztandóknak ítéljük.*¹⁶⁷

A református hitelvek elterjedési területén az egyházi fegyelmezést a világi hatalom is „büntetőpolitikájának” részévé tette, különösen azokban az időkben, amikor a világi és egyházi igazgatás elválasztására még nem került sor; a II. Rákóczi György által összeállított erdélyi törvénygyűjtemény, az *Approbatae Constitutiones* III. része XLVII. titulusának II. artikulusa a nagy értékre elkövetett tolvajlások visszaeső elkövetőit a fizikai büntetés mellett eklézsiakövetésre is ítélte. A XVIII. századi szabolcsi periratokban, jegyzőkönyvi bejegyzésekben is megtalálható az eklézsiakövetés, mint a megyei és városi bírák által a szexuális bűncselekményeket elkövetőkkel szemben alkalmazott büntetés; az általam fellelt legkorábbi eset 1712-ből származik.¹⁶⁸ 1733-ban a férje által prostitúcióra kényszerített Tót Mihályné két partnerét, Horváth Jancsit és Gujás Mihályt ítélte a sedria, tíz forint pénzbüntetés mellett, a vezeklés eme módjára.¹⁶⁹ Hatvan évvel később, 1792-ben az egy házassággal paráználkodó Atal Mihály azzal fordult a nagykállói tanácshoz, hogy olyan levelet állítsanak ki neki, amely az „eklézsiai fenyíték” alól őt mentesítené, az eljárók azonban nem teljesítették ezt a kérését.¹⁷⁰

A XVIII. század második felében már, Illyés Endre megállapítása szerint, a református egyházfegyelmezés lassú hanyatlásának időszakát élte. Ez megfigyelhető a kiszabott büntetések enyhébbé válásában, a pénzbüntetés elterjedésében, illetve abban is, hogy penitenciatartásra, eklézsiakövetésre már általában nem az egész közösség színe előtt, a templomban, hanem egyre inkább csak a konzisztórium (utóbb presbitérium), vagy a lelkész jelenlétében (a parókián, vagy a vétkező saját házában) került sor.¹⁷¹ Ezt a folyamatot az államhatalom és az egyházi törvényalkotás is felgyorsította. II. József egyik rendeletében csak az önként vállalt penitenciatartást engedte meg,¹⁷² az 1791-es budai zsinat XLIX. kánona pedig megfogalmazta, hogy „az egyházban is szükséges a fegyelem, de

¹⁶⁷ KISS 1881, 729.

¹⁶⁸ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 13., a. n. 68., fol. 6., 1712.

¹⁶⁹ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 34., a. n. 169., fol. 2., 1733.

¹⁷⁰ SZSZBML V. A 1., Nagykálló tanácsának jegyzőkönyve 1787–1807, fol. 82.

¹⁷¹ ILLYÉS 1941, 147-től.

¹⁷² Uő., 154.

nem büntetés vagy gyalázat, hanem jobbítás és botrányok elhárítása végett gyakorlandó, ugyanezért szeretettel és szelídséggel mérséklendők". A zsinat határozata szerint a bűnöst előbb a lelkész részesítse négy szemközt figyelmeztetésben, majd, ha nem következik be javulás, a konzisztórium előtt; legvégső esetben következhetett az úrvacsorától való eltiltás, az egyházmegye által.¹⁷³

Ugyanerre a tendenciára figyelt fel Jávor Katalin a cigándi presbitérium XIX. századi jegyzőkönyvének tanulmányozása során. A század első évtizedeitől kezdve az egyházi fegyelmezés a településen is egyre inkább a lelkész feladata lett, a bűnösök előttük gyakoroltak bűnbánatot, kerülve a gyülekezet, vagy legalább a presbitérium előtti megjelenést, valamint, a kényszerítés helyett az önkéntességre helyeződött a hangsúly;¹⁷⁴ a paráználkodás, vadházasság esetei a '20-as évektől kezdve egyre inkább eltűntek a jegyzőkönyv lapjairól;¹⁷⁵ az egyházi fenyítést sokszor megelőzte a falu bírái által kirótt büntetés.¹⁷⁶

Ez az átalakulás: a fenyítésnek évszázadokon át alkalmazott kényszerítő eszközeiről való lemondás, a református egyháznak a hívek fegyelmezése terén a XVIII. század utolsó időszakától megnyilvánuló „szelídsége” a Tiszántúli Egyházkerület irataiban is tetten érhető. Egy 1792-es, „Az Egyházi–Fenyíték gyakorlása eránt való Instructio a’ Predikátorokhoz” címmel kibocsátott állásfoglalásban a következőket olvashatjuk: „1. A’ közönséges Penitentzia–tartásra senkit erővel kényszeríteni nem kell, valamint az eddig se volt szokásba. Mindazonáltal 2. A melly bűnösök az Istennel és a Gyülekezettel közönséges Poenitentia tartások által kivánnak meg békelleni, és lelkeket ekképen akarják meg tsendesíteni, ezt a jótéteményt ő tőlök meg tagadni nem lehet [...]” Továbbá, „ha valaki nyilvánvaló Istentelen és mindeneket meg boránkoztató elelet él, a Lelki Pásztorinak kötelessége hogy az ilyen embert minden szelídséggel és okoson disponállyá arra hogy közönségesen poenitállyon [...], ez által mind a maga már egészen prostitualt becsületét restituállyá [...]”¹⁷⁷ Vagyis ebben határozatban is

¹⁷³ Uő., 149.

¹⁷⁴ JÁVOR 1971, 81., 86–87. Kósa László a gyulai presbitériummal kapcsolatban tett hasonló megfigyelést: KÓSA 2003, 29. Az eklézsiakövetés egyre inkább magánjellegetűvé válása miatt a cigándi presbitérium 1813-ban úgy határozott, hogy, mivel „[...] mind az ifjú Legények mind a Leányok levettek a Szemérmetességet, és éjjel nappal szabadon akarnak egymással társalkodni, hogy ez a nagy feslettség akármely orvossággal megorvosoltassék, nem Háznál, hanem Templomba legyik a Penitentia tartás.” Azonban ennek a határozatnak sem lehetett túl sokáig érvényét szerezni: JÁVOR 1971, 87.

¹⁷⁵ Uő., 85.

¹⁷⁶ Uő., 76.

¹⁷⁷ TTRELI I. 1.b., egyházkerületi közgyűlési iratok, 31. dosszié, 1792. 507. pallium/1.

megjelenik a kényszerítéstől való tartózkodás kívánalma, a lelkész legfeljebb csak ráhatással lehetett a vétkezésre.

Megfigyelhető a világi igazságszolgáltatás ítéleteinek figyelembe vétele is; ha valakire a világi bíróság bűnösségét rá nem bizonyította, az ilyen személy egyházi fenyíték alá sem lehetett helyezni, illetve az egyház kebeléből kizárni. 1800-ban a nagykállói konzisztórium panaszára, miszerint az eklézsiakövetést egyesek semmibe veszik és nem hajlandóak magukat a gyülekezet előtt megalázni, a következő válasz született: „1. ha valaki el tagadja a' szemére-vetett Paráznaságot, sőt nem is convincáltathatóan abszolváztatik a' Világi Forumon, az illetén embert senki sem kárhoztatthattya, annyival is inkább az Ekklesiából ki nem zárhattya.” De mi történjen az olyanokkal, „kik nem engedik magokat alkalmaztatni az Eklésiai Fenyíték által”? „3. Az ollyaténok után nem sokat járunk, hanem, mikor személyessen előnkbe vehetjük, meg fedjük keménységeért, eleikbe rakjuk az Isten beszédéből azoknak büntetéseket a' kik nem keresték a' meg békéllest [...]. Vezettyük őket a' Dávid Peldájára is, ki nem két, három nap hanem tellyes életébe tartott Poentitentziát, még pedig nem tsak egy Gyülekezet előtt, a' mikeppen egy Gyülekezet Kálló is, hanem az egész Keresztyén világ előtt.”¹⁷⁸

Ebben az időben már az úrvacsorától való eltiltás sem feltétlenül bírt kellő erővel a vétkezésbe esett személyek eklézsiakövetésre kényszerítését illetően. A fentebb említett állásfoglalás, illetve a kállói konzisztóriumnak ezt megelőző levele három paráznaságba esett és emiatt „Eklésián kívül lévő” (kiközösített, az „Ur Asztalától eltiltatott”) személy: bizonyos Kalmár János, Áts Szabó István és Dura Mária ügyében keletkezett. Az első férfi paráznaságát pontosan arra hivatkozva tagadta, hogy, miként a levélben is utalás történt rá, „azért való büntetés alól a Világi Itélő Szék által abszolváztatott”, Szabó István és Dura Mária pedig „bűntársaikkal” házasságra léptek, „de különben is mind az hárman a' midőn paráznaságba estek, Szabad Személyek lévén, kik a' Felsőbb Rendelések szerént világi mód szerént sem büntettetnek” és emiatt „ez ideig reá nem vették magokat, hogy a' Templomba Eklésiát kövessenek [...]”. Mindazonáltal a konzisztórium az úrvacsorától való eltiltásukat továbbra is fenntartotta, azzal, „hogy ha meg esmerővén bűnöket az Eklésiához kéréssel fojamodnak, vetettessenek bé az Eklésia kebelébe [...]”. Bár a fentebbi idézetben templomban elvégzett eklézsiakövetésről van szó, a feljegyzés további részéből kiderül, hogy megfeddésük és a gyülekezetbe való visszavételük egy zárt körű „fenyítőszék”: a lelkész, a kurátor és a

¹⁷⁸ TTRELI. 1.b., egyházkerületi közgyűlési iratok, 40. dosszié, 1800–1802. 754. pallium/3.

konzisztórium „*egy két*” tiszteletre méltó tagja által menjen végbe.¹⁷⁹

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a XVIII–XIX. század fordulójára az egyházfegyelmelésnek, mint a közösség által az egyén felett gyakorolt kontroll egyik megnyilvánulási formájának a hatásossága nagy mértékben csökkent; voltak, akik inkább az úrvacsorától való eltiltást is magukra vették, csak, hogy elkerüljék a penitenciatartást, még akkor is, ha ez nem az egész gyülekezet színe előtt, hanem csak néhány személy jelenlétében kellett, hogy végbemenjen. Az eklézsiakövetéstől való húzódkodás viszont arra látszik utalni, hogy a vétkezők számára, ha egyáltalán valami, akkor a bűnök nyilvános megvallása, mintegy azoknak kitergetése, a közvélemény ítéletének való kitettség nagyobb visszatartó erőt jelenthetett, mint az örök kárhozat réme.

¹⁷⁹ Mint fentebb, 754. pallium/4.

V. Konfliktusok, 1.

Házasságtörés, bigámia

A kora újkortól a matrimonium szentségét és felbonthatatlanságát hirdető katolikus, valamint a válást lehetővé tévő protestáns felfogás szerint egyaránt a házasság a társadalom egyik alappilléreinek számított és ezen Isten által rendelt intézmény megsértését: a házasságtörést, bigámiát, vérfertőzést az egyházi és világi törvények is szigorúan büntetni rendelték. Hosszú időnek kellett azonban eltelnie, amíg az egyház egyáltalán kialakította a maga utóbb megkérdőjelezhetetlen álláspontját a házasságot illetően; sokáig még meghatározásra vártak a házasságkötés érvényességének pontos kritériumai is és amíg erre sor nem került, addig, kánonjogilag az olyan fogalmak, mint házastársi hűség, adulterium, bigámia szükségszerűen bizonytalan jelentésű kategóriáknak számítottak.

1. A katolikus egyház nézetei a házasságról

A kereszténység legelső évszázadaiban az egyháznak a házasságról alkotott felfogását nagyban befolyásolták Pál apostolnak a Korinthosziakhoz írt levelében olvasható kijelentései, amelyek a szüzességet, illetve a nőtlenséget tekintették az ember legideálisabb állapotának: *„jó a férfiúnak asszonyt nem illetni”*.¹⁸⁰ Pál nem parancsokat osztott, hanem kívánalmakat fogalmazott meg, tanácsokat adott, mindenesetre a házassággal kapcsolatos véleményét egyértelmű formában tudatta közönségével: *„[...] a paráznaság miatt minden férfiúnak tulajdon felesége legyen, és minden asszonynak tulajdon férje. Mondom pedig a nem házasoknak és az özvegyasszonyoknak, hogy jó nekik, ha úgy maradhatnak, mint én is. De ha magukat meg nem tartóztathatják, házasságban éljenek: mert jobb házasságban élni, mint égni.”*¹⁸¹ Jézusnak a kérdéssel kapcsolatban tett kijelentései („*annakokáért amit az*

¹⁸⁰ 1Khor. 7,1.

¹⁸¹ Uo., 2. és 8–9.

*Isten egybe szerkesztett, ember el ne válassza*¹⁸²) ellenére Pál a házasságról, mint nem annyira isteni, hanem sokkal inkább emberi eredetű intézményről beszélt, amelynek legfontosabb funkciója nem az utódnemzés, hanem az, hogy az esendők számára menedékkül szolgáljon: akik nem tudják a test örömeitől megtartóztatni magukat, jobb, ha asszonyt vesznek maguk mellé, mint hogy paráznaságban éljenek. Gyakorlatilag nem sokkal tiszteletreméltóbb találmány a prostitúciónál, amely, Szent Ágoston híres csatorna-hasonlata alapján, arra lett „kitalálva”, hogy a férfivágyakat szó szerint kanalizálja. Egyébként pedig esetleg több gond, mint öröm forrása lehet: „*De ha veszel is feleséget, nem vétkezel; és ha férjhez megy is a hajadon, nem vétkezik; de az ilyeneknek háborúságuk lesz a testben. [...] Aki pedig feleséget vett, a világiakra visel gondot, mimódon kedveskedhessék a feleségének.*”¹⁸³

Pálnak a szüzesség felsőbbrendűségét hirdető és többek között a papi cölibátus követelményének szellemi alátámasztásául szolgáló szavai a katolikus egyház tanításainak megkérdőjelezhetetlen részét képezték (azzal együtt is, hogy időközben a házasság a paráznak „aziluma”-ból egy magasabb célokat szolgáló intézménnyé: a prokreáció egyetlen legális színterévé változott át¹⁸⁴) és másfél ezer évvel később a tridenti zsinat egyik kánonában is visszaköszöntek: „*Si quis dixerit, statum conjugalem anteponendum esse statui virginitatis, vel coelibatus, et non esse melius, ac beatius manere in virginitate, aut coelibatu, quam jungi matrimonio; anathema sit.*”¹⁸⁵

Az elkövetkező évszázadok során, az egyházatyák korától a XIII. századig terjedő mintegy ezer évben mégis a házasság szentségi jellegével kapcsolatos nézetek fokozatos kiformalódását figyelhetjük meg.¹⁸⁶ Legkésőbb a II. lyoni zsinat idejére (1272–1274) a házasság a hét szentség egyikévé lett¹⁸⁷ és ekkorra már megjelenik az a felfogás is, miszerint a férfi és nő között létesített felbonthatatlan kötelék megteremtésének egyik legfontosabb eleme a *konszenzus*, a felek szabad akaratának, egyetértésének a kinyilvánítása, bár a kánonjogászok és teológusok nem voltak teljes egyetértésben egymással azt illetően, hogy vajon ez, vagy pedig a papi áldás (esetleg az elhálás)

¹⁸² Márk 10,9.

¹⁸³ 1Khor. 7,28. és 33.

¹⁸⁴ BURGUIÈRE – LEBRUN 1996, 99.

¹⁸⁵ CHIFFLET 1765, Sessio XXIV., Canon X.

¹⁸⁶ Origenész és szent Ágoston felfogását illetően lásd: DOLHAI 2003, 93–94; REYNOLDS 1994, 280.

¹⁸⁷ DOLHAI 2003, 92.

változtatja- e a házasságot ténylegesen szentséggé.¹⁸⁸ A konszenzus központi jelentősége okán a klandesztin házasságokat számos szerző és egyházfő, bár helytelenítette, de egyszersmind kánonjogilag érvényesnek tekintette,¹⁸⁹ ugyanakkor az is igaz, hogy a IV. lateráni zsinaton (1215) már kimondásra került az ilyen házasságok megkötésének a tilalma. Erre az időszakra egyébként már a titkos házasságoknak három fajtáját volt szokás megkülönböztetni: az elsőt a tanúk teljes hiányában, csak a két érintett személy konszenzusa alapján megkötött frigyek jelentették, a másodikat a tanúk közreműködésével, de egyházi ceremónia és a szülők beleegyezése nélkül létesített házasságok, a harmadik eset pedig az volt, amikor a házasságot annak megkötéséig a felek eltitkolták és emiatt az egyházi kihirdetésre sem kerülhetett sor.¹⁹⁰

A tridenti zsinat elé 1563-ban beterjesztett *Tametsi* dekrétum az előző évszázadok kánonjogi csatározásait mintegy összegezve, kimondta, hogy: a házasulandók konszenzusán alapuló titkos frigyek (bár az egyház mindig is tilalmazta ezeket) érvényes házasságoknak számítanak mindaddig, amíg érvéntelenítésükre sor nem kerül és hamisak azok a vélekedések, melyek szerint minden olyan házasság eleve érvénytelennek tekintendő, amelyek a szülők beleegyezése nélkül jöttek létre. Ugyanakkor a jövőre vonatkozóan, hogy a klandesztin házasságokból következhető súlyos bűnöknek elejét lehessen venni (pl. annak, hogy valaki titkosan elvett feleségét elhagyva, egy új, nyilvánosan megkötött frigyre lép és ezáltal házasságtörést, illetve bigámiát követ el), a IV. lateráni zsinat végzése (az 51. kánon) alapján minden házasságkötést háromszori templomi kihirdetésnek kell megelőznie, ezt követően pedig a frigynek pap és tanúk jelenlétében kell létesülnie. A háromszori kihirdetéstől el lehet tekinteni azokban az esetekben, amikor felmerül annak gyanúja, hogy a házasság létrejöttét rosszindulatúan megakadályozhatnák (*quod si aliquando probabilis fuerit suspicio matrimonium malitiose*

¹⁸⁸ Lásd a többek között Hugo de Saint-Victor és Petrus Lombardus által is osztott konszenzusz-felfogást: „*a consensus által létesített házasság valóságos szentségi házasság és felbonthatatlan, amellyel a lélekben [...] egyesülnek ketten [...]*”: HANUY 1912, 84., 86. Gratian viszont azon a véleményen volt, hogy az elhálással válik a házasság érvényessé és szentséggé: OZMENT 1983, 26. A *kopuláció* még évszázadokkal később, a világi jogban is meghatározó mozzanatnak számított egy házasság érvényességét illetően: 1795-ös büntetőkódex-tervezetünk szeint a többnejűség tényállása megvalósításának alapvető feltétele volt, hogy az esküvőt követően testi érintkezésre is sor kerüljön a házaspár között; ha ez elmaradt, a bi-, illetve a poligámiának legfeljebb kísérletéről lehetett csak beszélni: HAJDU 1971, 499.

¹⁸⁹ pl. III. Sándor pápa is: Uő., 89.

¹⁹⁰ Uő., 95–96.

impediri posse– feltehetően elsősorban a szülők intervenciójára történik itt utalás); ilyen esetekben megengedhető az egyszeri kihirdetés is, illetve az, hogy erre az aktusra már csak a házasság megkötését követően, de az elhálást megelőzően kerüljön sor.¹⁹¹

Tehát a dekrétum világosan körülírta a klandesztinitás fogalmát és azt az egyházi személy és tanúk közreműködése nélkül létesített frigyekre vonatkoztatta. Nem tett ugyanakkor továbbra sem engedményt a szülők számára: a házasság érvényességére az ő hozzájárulásuk megléte, vagy annak hiánya nem volt kihatással; az továbbra is, a papi áldás mellett, a házasulandó felek szabad konszenzusának függvénye maradt.

2. Protestáns vélemények

A hitújítók tanításaiban a házasság intézménye egyáltalán nem értékelődött le, sőt, bizonyos értelemben (társadalmi vonatkozásait tekintve mindenképpen) nagyobb jelentőséget nyert, mint a korábbi évszázadok során valaha is. Bár a házasság immáron nem szentség, hanem, Luther megfogalmazása szerint „világi dolog” (*weltlich Ding*)¹⁹² és a megkötött frigy nem volt többé felbonthatatlan¹⁹³, ugyanakkor viszont, mint Istentől eredő rendeltetést, nem tekintették a szüzességnél alacsonyabb rendűnek sem– legalábbis nem ab ovo, mint a katolikusok. Nem lehet egyértelműen kijelenteni természetesen azt sem, hogy a protestánsok a cölibátust elvetendő, megszüntetendő intézménynek tartották volna; erről szó nincs, sőt, Luther mint a „*legnagyobb adomány*”-t említette; a probléma gyakorlati jellegű volt: abból adódott, hogy a nőtlenségben élő papok, szerzetesek, apácák jelentős része egyáltalán nem tudott élni a szüzesség adományával, hanem paráználkodással mocskolta be testét és lelkét.¹⁹⁴ Luther a korinthusiakhoz írott első levél kommentárjában, Pállal egyetértve, kifejtette, hogy a *valódi* cölibátus a házasságnál sokkal „*gyönyörteljesebb és nemesebb*”, de aki híján van a kellő állhatatosságnak, annak nincs más választása, mint

¹⁹¹ CHIFFLET 1765, Sessio XXIV., Decretum de Reformatione Matrimonii, Caput I.

¹⁹² DOLHAI 2003, 107.; WUNDER 1998, 45.

¹⁹³ A katolikus egyház csak a házasság –bizonyos, ezt indokoltá tevő esetekben (vérfertőző rokon kapcsolat fennállása, a konszenzus hiánya, bigámia, a férj impotenciája, stb)– érvénytelenítését, illetve az „ágytól–asztaltól” való elválasztást tette lehetővé: utóbbi aktus a házasság érvényességét nem érintette és a feleknek nem volt lehetőségük az újraházasodásra, az első esetben viszont, minthogy a házasság mintha „meg sem történt, sohasem létezett” volna, az újraházasodás előtt nem állt akadály: PHILLIPS 2004, 18–20.

¹⁹⁴ CAHILL 1985, 130.

hogy megházasodjon.¹⁹⁵ Ugyanezek a gondolatok köszönnek vissza a hazai lutheránus egyház későbbi fejlődését nagy mértékben meghatározó, 1549-ben Stöckel Lénárd által megalkotott *Confessio Pentapolitana*-ban, annak XVII. cikkelyében is: „oly értelemben vagyunk, hogy az házassághis Istennek rendelése, és annak okáért kárhoztatván imit amot való bujalkodásokat, az illendő embereknek meg keol házasodniok, ha szuezességnek ajándéka ninczen nálok: mert az paráznáknak nintszen részek az Istennek országában”.¹⁹⁶

A hazai református zsinati végzések és a Debreceni hitvallás sem mint a papok egyedül kívánatos és természetes állapotáról beszélnek a házasságról. A II. erdődi zsinat (1555) IX. cikkelyében a következőt olvashatjuk: „A mit a papok házasságáról a szentírás tanít, az eléggé világos. A kik magukat megtartóztatni nem tudják, az isten nevében és félelmében nősüljenek meg: „mert jobb házasságban élni, mint égni”. [...] Egyre vigyázzanak szorgalmasan azon papok, kik nőtlenül élni nem képesek, hogy ne valamely becstelen személyt, hanem vagy szűzleányt, vagy tisztos özvegyet vegyenek feleségül.”¹⁹⁷ A hitvallás pedig így fogalmaz: „Harmadik nemü heréltek, a kik magokat a mennyek országáért herélték ki, azaz megtartózkodnak a házasságtól a mennyei hivatásért, úgy mindazáltal, hogy ha adatott nékiek a megtartózkodás, ha birnak mennyből a megtartózkodás ajándékával, miként Pál, Jeremiás, Ilyés, a keresztlő és az évangyélita János, s más próféták és apostolok, kik birtak e megtartózkodás ajándékával. Ezekben dicsértetik a nőtelenség és alkalmasabbak a mennyei szolgálatra, arra viselnek kiváltképen gondot, a mi az Uré. Azokra nézve, a kikben megvan a megtartózkodás ajándéka is, de képesek is a házasságra a jelen való szükségnek okáért, inkább ajánlja az apostol a szűzességet a házasságnál. De kevesen vannak, a kiknek e megtartózkodási ajándék adatott; miképen a Krisztus, apostolok, Ágoston és némely zsinatok tanítják.” „A nőtlenség és testi szűzesség isten különös ajándéka azokban, a kiket isten megherélt. Mert lehetetlen, hogy bár ki nőtlenül, szűzen élhessen s megtartóztatassa magát isten különös ajándéka nélkül. [...] Valamint lehetlen a törvényt betölteni az isteni kegyelem nélkül: szintúgy lehetlen nem kívánni, megtartózkodni, a szerelem lángját és tüzét a szivben elkerülni. Gonoszságot cselekesznek tehát, a kik szűzességi fogadást tesznek a magok ereje felett, noha égnek a szerelemtől s megvetik az isteni kegyelmet.”¹⁹⁸

A házasság felbonthatóságát és az újraházasodást illetően Luther mérsékelt és pragmatikus álláspontra helyezkedett: úgy gondolta, ha egyik, vagy másik fél hibája

¹⁹⁵ Uő., 131.

¹⁹⁶ J. ÚJVÁRY 2002, 69.

¹⁹⁷ KISS 1881, 38.

¹⁹⁸ Uő., 166–167. [A heréltek három fajtájáról, illetve a szűzességről és nőtlenségről szóló cikkelyek.]

(házasságtörés, elhagyás, „házastársi kötelesség nem teljesítése”, stb.) miatt az együttélés problematikussá válik, akkor lehetőséget kell biztosítani annak megszüntetésére. És, bár elvi síkon osztotta Pál apostol szavait, miszerint ha valaki „*elválik is, maradjon házasság nélkül*”¹⁹⁹, úgy gondolta, Isten nem követel lehetetlen dolgokat, márpedig a nőtlen állapot megtartása a legtöbb ember számára pontosan ilyen lehetetlenség volt.²⁰⁰ Zwingli, valamint a baseli tanács további elemekkel gyarapította a válókok listáját, így az életveszélyes bántalmazással, vagy a fertőző betegségekkel, ily módon egyre inkább megkönnyítve azok dolgát, akik a házasság kötelékéből való kilépésen gondolkodtak.²⁰¹ A Debreceni hitvallás egész hosszú katalógusát nyújtja a házasságok felbontásának lehetséges okaiként, köztük felsorolva a paráználkodást (házasságtörést)– abban az esetben, ha a bűnt a vétlen fél nem bocsátja meg és nem kívánja hitvestársát visszafogadni; a túl közeli vérrokonok közötti házasságot; az impotenciát; az elhagyást; a „*leselkedés és emberölés*” esetét: „*azaz, midőn az egyik fél ki akarja oltani a másikat*”; valamint a titkosan megkötött frigyekeket.²⁰²

A protestantizmus a klandesztinitás fogalmának a katolikusokéhoz képest kiterjesztettebb felfogásával vezette be, a válás mellett, az egyik legszembevetőbb „újítást” a házassággal kapcsolatos különböző álláspontok terén. Titkos házasságnak minősültek már nem csak az egyházi szertartás nélkül létesült, de a szülők hozzájárulása híján való frigyekek is²⁰³ és az ilyen hozzájárulás nélküli házasságok érvénytelenítették.²⁰⁴ A Debreceni hitvallásnak a házasságról szóló cikkelye mindkét fél érdekeire és jogaira tekintettel volt; amint hogy a gyerekek nem köthettek érvényes házasságot szüleik hozzájárulása hiányában, úgy az utóbbiak sem rendelkezhetek utódaik házastársairól azok beleegyezése nélkül: „*Nem hagyjuk helybe a felsőbbek, azaz szülők összeegyezését és elkötelezéséért az alsóbbak vagy egybekelők beegyezése ellen. Mert a szülők gyermekeiket*

¹⁹⁹ 1Khor. 7,11.

²⁰⁰ CAHILL 1985, 131–132.

²⁰¹ WUNDER 1998, 48. A szerző megállapítása szerint a reformátusok körében magasabb volt a válások száma, mint a lutheránusoknál. Ugyanakkor ez Genfre éppen nem mondható el, annak köszönhetően, hogy Kálvin a házasságtörést és az elhagyást ismerte el egyedüli válóokként: RODERICK 2004, 35–36.

²⁰² KISS 1881, 169–170.

²⁰³ WUNDER 1998, 45. Német földön *Winkellehe*-nek nevezték a szülői engedély nélkül kötött (illetve általában a klandesztin) házasságokat és szigorú kampányt indítottak visszaszorításuk érdekében: ROPER 1985, 68.

²⁰⁴ J. ÚJVÁRY 2002, 69.

erőszakosan ki nem adhatják. [...] Ellenkezőleg nem hagyjuk helybe két magán egybekelőnek titkos és rejtett beegyezését sem a szülők beegyezése nélkül. [...] Kiváltképpen midőn a szülők igazságos oknál fogva nem egyeznek belé az egybekelésbe. De midőn a szülők és felsőbbek igazságtalanul és törvénytelenül ellenkeznek az alsóbbak összeegyezésében: akkor a szerződők egyessége nem bontatik fel. De ha a szerződők, a szülők méltányos és igazságos tekintélye és beegyezése ellen egyeztek össze, egyességek visszavettetik és feloldatik.”²⁰⁵

A szülők jogának ilyen való elismerése, illetve érvényre juttatása a protestáns teológusok részéről nem anyagi természetű (a birtok, a vagyon jövőbeni sorsával kapcsolatos) megfontolásokkal, hanem alapvetően spirituális törekvésekkel állt összefüggésben. A házasság lehet, hogy világi intézmény, a világ viszont nem siralomvölgy, hanem olyan hely, amelyet az isteni parancsolatokkal összhangban kell berendezni, Isten országát mintegy itt, ezen a földön törekedve megteremteni. A reformátorok erőfeszítései nem egyszerűen a hitéletnek, hanem magának az életnek a megújítására irányultak és lutheránusok, kálvinisták, valamint Trident után a katolikusok részéről kiterjedt küzdelem indult, a világi hatalommal: a városi magisztrátusokkal és a fejedelmekkel karöltve, a kárhozatos, vagy egyenesen ördögi eredetű szokások, praktikák (tánc, pompakedvelés, istenkáromlás, mágia, házasságtörés, paráznalkodás) kiirtására.²⁰⁶

Ebben a hívők teljes morális megreformálást célzó küzdelemben különös figyelem irányult a családra, amely egyre inkább a keresztény társadalom alapkövévé vált,²⁰⁷ a szexualitás egyetlen legális és tolerálható színterévé pedig a házasság. Az apáknak előírt kötelessége lett²⁰⁸, hogy családjuk, illetve a háztartás tagjainak (gyerekeik, szolgálóik és persze hitvestársaik) nemi erkölcsi felett úgy őrkdjenek, mint ahogy az uralkodók tették ezt alattvalóik, vagy a városi tanácsok a polgárok esetében.²⁰⁹ Ha a szülők elmulasztottak eleget tenni házi erkölcsrendész feladataiknak, maguk is a hatóság szigorával nézhetek

²⁰⁵ KISS 1881, 169.

²⁰⁶ HSIA 1992, 122–123.

²⁰⁷ WUNDER 1996, 44.

²⁰⁸ És persze az édesanyáké is. Pázmány Péter a gyereknevelés terén az anyák számára kitüntetett szerepet biztosított, mivel „[...] igazán írta Aristóteles, hogy a leányok jó neveléséből ál fő-képpen az országok böcsületes állapotja, nem-csak azért, [...] hogy fele az ország lakosinak aszszony, hanem azért is, hogy a férfiak jó nevelése nagy részre az aszszonyoktól vagyon. Mert a kiktől születünk és kisedtségünkben neveltetünk, azoktól szopjuk téjjel-eggyüt az erkölcsöket, mellyek az új edényben legtartósak. Erre-nézve merem mondani, hogy tellyes életünk tekéletes vagy feslett állapotja az aszszony-emberek nevelésétől árad, mivel első nyólcz esztendönket, az-az leggyengéb és hajlandób üdönket, aszszony-emberek gond-viselése-alat töltyük.”: KANYORSZKY 1905, 615. [A keresztény leányok neveléséről szóló prédikáció.]

²⁰⁹ ROPER 1989, 28.

szembe.²¹⁰ Természetesen a helytelen szexuális viselkedés nem csak a házasság keretein kívül volt megvalósítható; egyáltalán nem volt mindegy, hogy a hitvesek közötti érintkezés milyen célokat szolgált. A prédikátorok szemszögéből nézve, a klandesztin házasságok azért is elítélendők voltak, mert egyedül a szexuális vágyon alapultak, paráznasággá alacsonyítva le ezt az istentől eredő intézményt.²¹¹ Márpedig, ha egyedül a nyers vágy, a nemi késztetés kapcsol egymáshoz két embert, az olyan frigyes nem más, mint prostitúció.

A család azonban nemcsak a fegyelmezés terepe volt. A kora újkorban a házasságról írott protestáns és katolikus munkákban, a prédikációs irodalomban egy másfajta szemléletmód és nyelvezet kialakulását is meg lehet figyelni. A tisztán a testiséggel és a biológiai funkciókkal kapcsolatos magyarázatokon túl²¹² megjelentek olyan vélemények is, amelyek a házasságot a férfi és nő kölcsönös egymásrautaltságán és megbecsülésén alapuló közösségként értelmezték. Az igaz keresztényi házasság habarcsa a hitvesi szeretet, nem pedig az ösztönök késztetése kellett, hogy legyen.²¹³ Természetesen nincs szó egyenjogúságról: a család feje még mindig a férfi volt.²¹⁴ A feleség alá kellett, hogy rendelje magát urának, elsősorban erkölcsé, magaviselete tekintetében; az ilyesfajta véleményekben viszont, implicit módon, benne foglaltatik az is, hogy az asszony a jó házasság őre, a férjnek passzívabb szerep jut ebben a vonatkozásban.²¹⁵ Más szerzők

²¹⁰ ROPER 2001, 220–221.

²¹¹ OZMENT 1983, 28.

²¹² A házasság rendeltetését illető, korábban említett nézetek a középkor végén és a kora újkorban továbbra is felbukkantak katolikus és protestáns szerzők műveiben és más forrásokban egyaránt. Hazai példákat említve, a ferences Temesvári Pelbárt szerint „*ha a férj el akarja kerülni a halálos bünt, mindössze háromféle helyes szándéktól („bona intentione”) vezérelve szeretkezhet feleségével: „utódnemzés céljából, az adósság [debitum: utalás a korinthusiakhoz írt első levélnek a fejezet végén is idézett, a kölcsönös házastársi kötelességre vonatkozó passzusaira– Sz. Gy.] miatt, vagy a paráználkodás [fornicatio] elkerülése érdekében, és nem pusztán azért, hogy kéjvágyát kielégítse.”*: GECSER 2003, 373–374. A lutheránusból utóbb kálvinistává lett Batizi András is, Luther nyomán, hasonlóképpen vélekedett: „*Isten a házasságot a szaporodás és a férfi segítése mellett kifejezetten „a paráznaság távozásáért” szerzette”*: ERDÉLYI 2003, 385–386. A Debreceni hitvallás így fogalmaz: „*A házasság intézményének okai. [...] Végok: a hasonló kölcsönös vagy egyenlő segítség, a magzatnemzés, a csapongó gerjedelmek elleni orvoslat.*”: KISS 1881, 168–169.

²¹³ STONE 1977, 644.

²¹⁴ A protestáns prédikátorok és más szerzők (így pl. Johann Fischart) egy előszeretettel használt metaforával a férjeket gyakorta a naphoz, a feleségeket pedig a holdhoz hasonlították, amely csak visszatükrözi az előbbi fényét: WUNDER 1998, 50., KARANT-NUNN 1998, 184.

²¹⁵ Megint csak Pázmányt idézve, ő a következőképpen szólott erről: „*Ugy véstem pedig eszembe, hogy, ha nem mindenestül, de nagy részre, az asszony-ember hatalmában és maga-viselésében ál, hogy nyugodalmatlan csendesség, vagy unalmas veszekedés légyen a házasságban. Mert, ha az asszony, tekéletes erkölcsével, engedelmes okosságával, urának kedvét keresi; és igaz szeretetivel férjének szerelmét magához*

szerint ugyanakkor a házaspárok egymás komplementerei és tökéletesen kiegészítik egymást: az egyik rossz tulajdonságait a másik jó erényei ellensúlyozni tudták, a házasság intézményének nagyobb dicséretére. „A’ férjfiu természet szerint darabos, kemény, ezt az aszszony’ szelídsége lágyítja, a’ férjfiu komor, ezt az aszszony’ elevensége vidámítja; a’ férjfiu akaratos, ezt az aszszony engedelmességével mérsékli, az aszszony félelmes, ezt a’ férjfiu bátorságával erősíti; az aszszony hirtelenkedő, ezt a’ férjfiu állhatatosságával tartóztatja; a’ férjfiu a’ külső nagyobb dolgokra alkalmasabb; ellenben az aszszony a’ Házban a’ jó rendet, illendőséget, tisztaságot s.a.t. tudja jobban fenn-tartani,— egy szóval azokat a’ sokféle házi apróságokat, melyek magokban tsekélységeknek láttattatnak, mégis a’ ház nállok nélkül el-nem lehet, telyesíteni alkalmasabb.”²¹⁶ Luther és más szerzők, lelkipásztorok tudatosítani akarták a férjekben, hogy hitveseiket mindenekelőtt társuként, „lelki barátjukként” kezeljék.²¹⁷ Társként a testi kapcsolatban, a mindennapok munkálkodása során, de lelki értelemben is. A fentebb említett kölcsönös egymásrautaltságnak a Szentírás alapuló alátámasztása érdekében ismételt a korinthusiakhoz írott első levélhez lehetett folyamodni: „A feleségének adja meg a férj a köteles jóakaratot; hasonlóképpen a feleség is a férjének. A feleség nem ura a maga testének, hanem a férje; hasonlóképpen a férj sem ura a maga testének, hanem a felesége.”²¹⁸

3. A házasságtörés és bigámia jogi szabályozása a XVIII. század végéig

Magyarországon

Melegh Attila egyik tanulmányában a válásra lehetőséget nem adó katolikus felfogással magyarázza, hogy a házasságtörést a középkorban és a kora újkorban sokáig halálbüntetéssel szankcionálták: „Morális szempontból csak a házasságtörés esetén kirótt

vonása: nem-csak urát megnyugottya; hanem maga-is, csendesz szívvel, örömben tölti életét.”: KANYORSZKY 1903, 309–310. [Házasságban-élő aszszonyok tanúsága.] Vargyasi Szász Mózes és Szentgyörgyi Sámuel XVIII–XIX. századi erdélyi református prédikátorok szerint „[a feleségekben] természetté kellene válni a capricia nélkül való engedelmességnek, mely a maga kívánságait egy okos Férj javaslásának, s a ház körülállásainak mindenkor kész alája vetni.” „A’ hajó az ő Urának akaratjától függ, és a’ merre őtet az ő Ura igazgatja, arra mégyen; úgy a’ jó Aszszonyok-is az ő Férjeknek engedelmeskednek, és az ő akaratjukat azoknak akaratjuk alá hajtják. A’ hajó az ő Urának akaratján kivül idegent a’ hajóba bé nem vészen, a’ mellyel jelentetik a’ jámbor Aszszonyoknak az ő házassági szüzességek.”: SZÓCSNÉ 2006, 85–86.

²¹⁶ SZÓCSNÉ 2006, 85.[Mihályi Mihály halotti prédikációja 1812-ből.]

²¹⁷ WUNDER 1998, 48–49.

²¹⁸ 1Khor. 7,3–4.

halálbüntetés jelentett „tiszta” megoldást, hiszen a vétkes fél egyrészt elnyerte méltó büntetését, másrészt pedig a halál egyértelműen felbontotta a házasságot. Amennyiben nincs halálbüntetés, a problémát igen nehéz megoldani, hiszen vagy a válást kell engedélyezni, vagy pedig köztes megoldásokat kell keresni.”²¹⁹ Viszont, mint egy korábbi fejezetben erről szó volt, a Debreceni hitvallás is halálbüntetéssel rendelte sújtani a házasságtörőket, nőket és férfiakat egyaránt és a református „arculatú” Szabolcs vármegyében és Nagykállóban is ez volt a büntetése az adúlter személyeknek a XVIII. század első felében, így a konfesszionális különbségek valószínűleg nem tekinthetők alapvető jelentőségűeknek a deliktum jogi megítélését illetően.

Ugyanakkor, az adúlterium halállal való büntetése elsősorban nem az egyház tanításain, hanem a világi (az írott és a szokás-) jogon alapult, még akkor is, ha az ítéletek indoklásában és az ügyészi feleletekben természetesen helyet kaptak vallási érvek, a Szentírásból vett idézetekre való utalások. A középkori hazai jogi korpuszon végigtekintve, két szembeötlő tényre figyelhetünk fel: ezen törvénycikk elsősorban csak a házasságtörő nők megbüntetéséről rendelkeztek, azzal összhangban, hogy, miként Szlemenics Pál összegezte a régi felfogást: „*az asszony paráználkodása, mint a mely által a férj nemzetségébe a törvényes örökösök jogainak sérelmével idegen gyermek csempésztetik, a nemzetségnek sokkal nagyobb sérelmet*” okozott,²²⁰ illetve, hogy az „ítélet” végrehajtását a férj kezébe helyezték. Ez azzal állhatott összefüggésben, hogy az adúlterium sokáig nem közbűnténynek (*delicta publica*), hanem magánvádas deliktumnak (*delicta privata*) számított és, ahogy a férjnek joga volt megbocsátani a hűtlen társnak (ez egyébként még nem feltétlenül mentesített minden jogi következmény alól), ugyanúgy, a rajta esett sérelmet is maga torolhatta meg. Szent László első törvénykönyvének 13. fejezete alapján „*Valaki mással paráználkodó feleségét megöli, Istennek adjon számot róla; és ha kedve tartja, vegyen mást feleségül.*” A hármaskönyv I. részének 105. tituluszának 1. §-a ezt már csak első alkalommal tette lehetővé: „*[...] és férje azután őt a házasságtörés miatt (ha másodszor vétkeznék is) meg nem ölheti, a mit első ízben, amikor tudniillik a házasságtörés tudomására jutott, szabadon és jogosan megtehetett.*” Ebben az esetben, vagyis, ha a férfi az első félrelépést

²¹⁹ MELEGH 2000, 268.

²²⁰ SZLEMENICS 1872, Harmadik szakasz. A szemérmét sértő büntettek. 104. §. Paráználkodás. Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a XVIII. századi büntető joggyakorlat nem feltétlenül valamiféle kettős mérce alapján szankcionálta a házasságtörést, tekintve, hogy az ezt a bűncselekményt elkövető férjeket is nem egy alkalommal fővesztéssel sújtottak.

megbocsátotta hitvesének és ágyába visszafogadta őt, a nő hitbérét sem vesztette el. A tárnoki jog is felhatalmazta a férjet a megtorlásra: ha feleségét egy másik férfival kapta rajta, mindkét személyt megölhette. Ha ezt vonakodott megtenni, a vétkeket élve eltemették és karóval ütötték át testüket.²²¹ Ugyanezt a büntetést írta elő Buda városa jogkönyvének is a 290. §-a.²²²

Bigámia esetében a jogkönyv 279. §-ának megfelelően a feleség is hóhér kezére juttathatta férjét.²²³ A többnejűséget kora újkori artikulusaink egyébként a férfiak és nők vonatkozásában is halálbüntetéssel sújtották. Az 1599-es törvény 36. artikulusa kifejezetten a „két feleségű” és vérfertőző nemesekről, tehát férfiakra vonatkozik és, bár konkrét büntetési tételt nem ad meg, de, mivel más gonosztevőkkel: rablókkal, útonállókkal, gyilkosokkal együtt említi őket, valószínűleg az ő esetükben is főbenjáró ítéletet kell feltételezni.²²⁴

A nálunk törvényerőre soha nem emelkedett, de a XVIII. századi hazai joggyakorlatra így is nagy hatást gyakorló Praxis Criminalis a kettős házasságtörést elkövető közrendűeket, nőket és férfiakat egyaránt, első alkalommal megvesszőzni és a törvényhatóság területéről proskribálni rendelte, a visszaesők számára pedig fővételt írt elő. Egyszerű házasságtörés (*adulterium simplex*) esetén a PC útmutatása szerint a nem házas fél először pénzbüntetést kapott, első visszaesőként kenyéren és vízen letöltendő fogságra kellett ítélni, a második bűnismétlés esetén pedig megvesszőzték.²²⁵ Ehhez képest az első hazai, az 1712–15-ös országgyűlésen tárgyalás alá vett, magyar Praxis Criminalisnak is nevezett büntetőjogi törvénykönyv-tervezett megint (igaz, nem túl éles) különbséget tett a házastársak között, illetve, elismerte a férj megtorló hatalmát. Egyszerű házasságtörést elkövető nőt hitvese szabadon megölhette, hűtlen férfit viszont *arbitrarius* (a bíró saját mérlegelése szerinti) büntetéssel kellett sújtani (tehát elvileg akár fővesztést is

²²¹ SIKLÓSSY 1922a, 133.

²²² Uo., Itt egyértelműen kiderül, hogy a kettős házasságtörés (*adulterium duplex*) esetéről van szó, tehát a férfit saját hűtlensége okán sújtották halálbüntetéssel. A félrelépő nőnek és szeretőjének a házastárs általi megölését nem csak a hazai jog tette lehetővé: PERRY 1990, 120.

²²³ Uó., 134.

²²⁴ A gonosztevőkre vonatkozóan az artikulus az 1548. évi 48. cikkelyre utal vissza, amely a „nyilvános tolvajokat és rablókat” (*„publici fures et praedones”*) elfogását és megbüntetését írja elő, az 'ország törvénye szerint'.

²²⁵ PRAXIS CRIMINALIS 1697, Pars II., Articulus LXXVI. (De Adulterio). Jegyezzük meg, hogy V. Károly 1532-es büntetőtörvénykönyve, a *Constitutio Criminalis Carolina* (*Peinliche Halsgerichtsordnung*) is, a nők mellett a férfiakat is halálbüntetéssel rendelte sújtani: WUNDER 1998, 189.

ki lehetett szabni rá), bűntársa paráználkodás vétkében volt elmarasztalható: az ő büntetését a tervezet szintén a bíróra bízta. Visszaesőként a férj is halált érdemelt, akkor is, ha házastársa megbocsátott neki. A kettős házasságtörés, illetve a bigámia büntetése egyaránt fővesztés volt (utóbbi deliktum esetében viszont a szabad, nem házas személy, mint tettestárs bűnét ugyancsak paráználkodásként ítélték meg).²²⁶

Az írott jognak a házasságtöréssel foglalkozó, meglehetősen „férfiközpontú” törvénycikkei mellett különösnek hathat, hogy a szokásjog esetenként a megcsalt nőknek a férfiakéhoz hasonló hatalmat biztosított házastársuk felett. Általában, mint jogtörténeti kuriózumot szokás idézni azt a Losonczy István által a Szabolcs vármegyei Mándok község részére kiadott földesúri szabályzatot, amely előírta, hogy, ha egy házas férfi félrelépett, „*az pellengérben szegezzék az szerszámát és egy sarlót adjanak kezében, hadd metszse el ő maga*”, majd pedig huszadmagával kövesse meg feleségét.²²⁷ Mindazonáltal ez a rendelkezés mégsem egy elszigetelt, példa nélküli joghagyománynak tekinthető. Bár általában a férfiak voltak azok, akik hitvesüket „meggráciázva”, visszafogadták őket magukhoz (utóbbiak többnyire reverzális (*alba*) kibocsátásával fogadva a bírák és uruk előtt, hogy a jövőben helyes, Istennek tetsző életet fognak élni) a feleségek is kiadhattak férjeik számára olyan „felmentő leveleket”, melyekkel a házastársat mentesítették (mentesíteni igyekeztek) az ítélet következményei alól; ezzel kapcsolatos Szabolcs megyei példákat a későbbiek során fogok említeni.²²⁸

Mezey Barna megállapítása szerint a XVIII. századra a házasságtörés magánvádas bűncselekményből hivatalból üldözendő deliktummá változott át, tehát nem volt már szükség a sértett fél iniciatívájára az eljárás megindulásához.²²⁹ Mária Teréziának a nálunk be nem vezetett törvénykönyve, a *Constitutio Criminalis Theresiana* is hivatalból üldözni rendelte az adulteriumot.²³⁰ II. József törvénykönyve, az 1787-ben életbe léptetett és a halálbüntetést majdnem teljesen eltörlő *Sanctio Criminalis Josephina* viszont újra magánvádas, „*polgári vétek*”-ké minősítette át a házasságtörést: „*Ennél a' véteknél a' Polgári*

²²⁶ MERÉNYI 1992, 330–331.

²²⁷ KOLOSVÁRI – ÓVÁRI 1892, 14.

²²⁸ Néhány idevágó székesfehérvári esetet pedig Kállay István közölt: KÁLLAY 1996, 226.

²²⁹ MEZEY 2002, 253. Hajdu Lajos is arra a megállapításra jutott, hogy 1787 (II. József törvénykönyvének megjelenése) előtt az adulterium közvádas bűncselekménynek számított; társadalmi veszélyessége okán a hatóságok maguk kezdeményezték az eljárás megindítását, ha ezt a sértett házaspár nem tette meg: HAJDU 1985, 309.

²³⁰ MERÉNYI 1992, 332.

Törvényszék soha ne avassa magát hivatallyaképpen a dologb[al], ha nem tsak akkor, ha a' megbántatott Rész a' Férfjiú, vagy az Aszszony bírói vizsgálást nyilvánvalóképpen kér, és büntetést"²³¹ Vagyis a férj mellett a feleség is nyújthatott be indítványt, az ő keresetére is megindítható volt az eljárás. Amit be kellett fejezni, ha a „*meg bántatott Rész*” időközben megbocsátott a hűtlen társnak és vele a továbbiakban is együtt élni akart. A házasságtörés büntetése mindkét nem számára egyaránt a verés, vagy böjttel súlyosbított fogság lehetett.²³² Súlyosabb elbírálás alá esett viszont a Josephina szerint (is) az adulteriummal szemben *főbenjáró véteknek* számító bigámia, amelynek büntetése „kemény fogság”, vagy közmunka volt.²³³ Az 1795-ös büntetőtörvénykönyv-tervezet is magánvádas cselekményként kezelte már a házasságtörést, tehát csak a sértett kérésére írta elő az eljárás megindítását és, József törvénykönyvéhez hasonlóan férjet és feleséget egyformán rendelt büntetni, különbség viszont, hogy csak börtönbüntetést alkalmazott: a tényállásbeli körülményektől függően egy naptól egy évig terjedően.²³⁴ A bi- és poligámiát elkövetők szintúgy (néhány naptól három évig terjedő) börtönbüntetésben részesültek és további előrelépés az 1712-es tervezethez képest, hogy a nem házas fél nem volt büntethető, nem tekintették őt immáron tettestársnak.²³⁵

A XVIII. század vége felé haladva tehát a házasságtörés és a többnejűség megítélése, annak minősítését és a büntetési tételeket illetően egyaránt, nagymértékben enyhült, bár ez az enyhülés az alkalmazott jog terrénumára egyelőre nem igazán szüremlett be, hiszen a Josephina csak három évig volt érvényben, az 1795-ös tervezetből pedig végül nem született törvénykönyv.

Ha az alkalmazott jogot viszont megkülönböztetjük a jogalkalmazástól, azt figyelhetjük meg, hogy a házasságtörés szankcionálást illetően a XVIII. század második felében a halálbüntetést fokozatosan enyhébb testi büntetések váltották fel, mondhatni II. József törvénykönyvének szellemével egyező módon, de egyébként még annak megjelenése előtt.²³⁶ A következő részben a Szabolcs megyei (sedriai, városi és úriszéki)

²³¹ KÖZÖNSÉGES TÖRVÉNY 1788, 113.

²³² Uő., 114.

²³³ Uő., hatodik fejezet, 85.

²³⁴ HAJDU 1971, 501–502.

²³⁵ Uő., 499–500.

²³⁶ Ugyanígy, a házasságtörések mindkét nem esetében azonos módon való megítélése sem a törvénykönyv „civilizatorikus” hatásának tulajdonítható, hiszen a vármegyei gyakorlat meglehetősen következetesnek tűnik ezen a téren a század egészét illetően.

gyakorlat alapján kívánom áttekinteni, hogy az adulterium és bigámia megítélése terén milyen változások következtek be a század folyamán.

4. A Szabolcs vármegyei gyakorlat a XVIII. században

A kora újkori vármegyei büntető joggyakorlatot monográfiájában áttekintő Meznerics Iván szerint, a korabeli jogfelfogás alapján egy valamely újabb keletű törvénycikk nem helyezte hatályon kívül az ugyanazon tényállást szabályozó régebbieket,²³⁷ ennek megfelelően Szabolcsban is, a vármegyei büntetőeljárások során a bírók, ügyészek és védők meglehetősen nagy korpuszból válogathattak az ítélet, illetve jogi álláspontjuk alátámasztása érdekében: a hivatkozások között első az királyainktól származó törvénycikkekből, a Hármaskönyv titulusaiból, vagy éppen az újabb keletkezésű cikkelyekből, illetve a kor elismert szaktekintélyeinek munkáiból vett idézetek egyaránt előfordulnak. A házasságtörés vonatkozásában talán legtöbbet citált törvényhely a Tripartitum első részének 105. címe volt, mellette I. László első törvénykönyvének 13. fejezete, illetve általában a nem specifikusan az adulteriummal kapcsolatos, hanem a gonosztevők üldözésével és megbüntetésével foglalkozó egyéb cikkelyek (1495:19., 1618:66., HK, III:32., stb.) fordulnak elő még a leggyakrabban; a Praxis Criminalis II:76. cikkelye viszont kifejezetten ritkán bukkan fel akár az ítéletek indoklásában, akár az ügyészi és védői allegatio-kban. A bigámiát illetően szinte kizárólagosan az 1599:36 tc. kerül elő, mellette még elvétve feltűnik az 1625:6. artikulus is. Az eljárásjogi, perrendi kérdések vonatkozásában Kitonich János *Directio Methodica*-ját tekintették a leginkább mérvadónak, de a Hármaskönyv és különböző dekrétumok perjogi cikkelyeit is gyakran idézték.

A század első fele még egyértelműen a halálbüntetés uralmát mutatja: azokban az esetekben, amelyekben a házasságtörő vétke egyértelműen megbizonyított és a vádlottnak mondjuk nem sikerült tisztítóesküvel igazolnia magát²³⁸, a főbenjáró ítélet

²³⁷ MEZNERICS 1933, 106.

²³⁸ Erre sokszor elég kevés esélye volt a megvádoltaknak, hiszen a gyanú erősségétől, a delikvens előéletétől és más körülményektől függően sokszor tíz, vagy akár húsz eskütársat kellett volna előteremteni, amely, egy zárt közösségben, ahol mindenki ismerte a másikat, egy rossz hírű személynek meglehetősen nehezen megoldható feladat volt.

általában nem volt elkerülhető. Szabolcs megyére nem alkalmazható Kállay Istvánnak a székesfehérvári praxisra vonatkozó ama megállapítása, miszerint a XVII. század végétől a házasságtörőkkel szemben egyre inkább pénzbüntetéshez, vagy testi fenyítéshez folyamodtak²³⁹; ez az eltérés talán magyarázható lenne a városi és vármegyei joggyakorlat közötti különbségekkel, bár figyelembe kell venni, hogy a XVIII. század legelején az akkor még pallosjoggal rendelkező Nagykállón is ítétek fővesztésre paráználkodó feleségeket., pl. 1707-ben Szöllősi Erzsébetet.²⁴⁰ Elmaradhatott a fővesztésre szóló ítélet kimondása, ha a sértett fél (többnyire a férj) hajlandó volt megbocsátani hitvesének és visszafogadni magához. Ennek köszönhetően életét 1726-ban Darányi Mihályné is, akinek férje megbocsátotta vétkét és így az asszony, az ügyész indítványa ellenére, a halálbüntetéstől megmenekedett; mindazonáltal megvesszőzésre ítélték.²⁴¹ Abban, hogy az ily módon a legsúlyosabb büntetést elkerülő vádlottak azért nem úszták meg minden fenyítés nélkül, az a szemlélet nyilvánult meg, hogy a házasságtörést ebben a korban nem tekintették magánügynek, olyan konfliktusnak, amelynek elrendezése, megoldása csak a házasfelekre tartozik, hanem a társadalomra veszélyt jelentő, mert annak alapegységét, a családot bomlasztó deliktumként kezelték és ennek megfelelően fontosnak tartották, hogy a kiszabott ítélet a bűnös mellett mások számára is visszatartó erővel bírjon. Ez a felfogás érhető tetten az 1748-ban a nagykállói tanács elé állított Kemenszky Ferencné Márk Erzsébet esetében is, akit férje ugyancsak meggráciázott, ennek ellenére a nőt, *„az ilyen dolgok megzabolázása érdekében”*, hóhér általi megcsapatásra ítélték.²⁴²

Mint korábban említettem, nemcsak férfiak, hanem nők is gyakorolhatták házastársaikkal szemben a megbocsátás gesztusát, amellyel a fővételtől remélték (nem mindig sikerrel) hites uraikat megmenteni. 1737-ben az apagyi Gergely András felesége, Mészáros Éva saját maga írt levélben interveniált férje érdekében, aki *„rosz életre adta magát paráznaságban találtatot”*. *„[...] azért én neki e mostan azt az vétkét nem nézem, s halálában nem gyönyörködöm, mint hogy az ellőt soha nem tapasztoltam semi gonoszságát, azért én is*

²³⁹ KÁLLAY 1996, 222. A Bónis György által közölt néhány példa alapján a XVII–XVIII. század fordulóján Pesten és Budán sem igen alkalmazták már a halálbüntetést, nemcsak házasságtörőkkel, de még bigámistákkal szemben sem: Bónis 1962, 145–151.

²⁴⁰ SZSZBML V. A 1. Nagykálló Mezőváros Tanácsának iratai 1603–1848, a, Tanácsíratok 1603–1848: Nagykálló szerződéses mezőváros iratai 1740–1848., 1. doboz: Tanácsíratok 1740–1770., fol. 38.

²⁴¹ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 27., a. n. 197., fol. 7.

²⁴² SZSZBML V. A 1. Nagykálló Mezőváros Tanácsának iratai 1603–1848, a, Tanácsíratok 1603–1848: Nagykálló szerződéses mezőváros iratai 1740–1848., 1. doboz: Tanácsíratok 1740–1770., fol. 27.

*gratiámban veszem, s gratiát is adok néki, úgy mint: ellébeni hites uramnak, s hozzáis állok hites feleségül, ha albát ad magárol, hogy abban az gonosságban többé nem léledzik. Mely grationális leveletem magam szabad akaratom szerént adom, nem erőtetésből, hanem magam jó szántomból [...].*²⁴³ Hat évvel korábban a tokajra való Csobay János Mihály hitvesét elhagyva, „más ember feleségével együtt el szökött volt”, mikor megfogattatott, felesége megjelent a tanács színe előtt és „nem kívánta” urának „veszedelmét, hanem mindeneket néki megh engedvén megh gratiázta”. Ezért a magisztrátus csak pénzbüntetést rótt ki a férfirra, akit ezen „mulctalis büntetés le tétéle után” szabadon eresztettek, azzal, hogy „az feleségével együtt lakjon minden tovább való botránkozás nélkül”.²⁴⁴ 1714-ben a III. fejezetben már szóba hozott Tóth Mihályt védője a halálbüntetéstől azzal érvelve igyekezett megmenekíteni, hogy egyrészt a piricsei bírák már vétkéért egyszer megbüntették, ráadásul feleségétől, aki „nem kívánnya a halálát”, *absolutiója* van, azonban ez sem hatott a kisvárdai sedria bírásra és a férfit főbenjáró ítélettel sújtották.

A házasságtörőkre kimondott halálos ítélet fővétel volt, de ha a vádlott más bűncselekményeket is elkövetett, illetve ezeket rábizonyították, a büntetés fajtáját a (leg)súlyosabb deliktum határozta meg. Ez így volt 1710-ben Orbánné Borbély Kata esetében is, akit paráznasággal (házasságtöréssel), lopással és blaszfémiával vádoltak és ahogy nagykállói bírái az ítéletben megfogalmazták: a tolvajlásért akasztás járt volna neki, hűtlenkedéséért pалlost érdemelt, de mivel istenkáromlással is tetézte bűneit, megkövezéssel sújtották.²⁴⁵ Az istenkáromlásnak ilyenén való szankcionálása nem volt levezethető a hazai (magyarországi) törvénycikkekből. Az alapvető jogforrásnak számító 1563:42. artikulus az első ízben vétkezőket megvesszőzni rendelte, másod ízben botozást írt elő, harmadik alkalommal pedig a bűnöst „nem kisebb, mint a gyilkosokra és más gonosztevőkre megszabott büntetéssel” kellett sújtani. Ezt a rendelkezést megújította az 1659:42. és majd, már Borbély Kata e világból való távozását követően, az 1723:110. tc. is. A Praxis Criminalis az 1563:42. tc-vel szemben jóval szigorúbban ítélte meg a blaszfémiát, akár első alkalommal is halállal lehetett sújtani elkövetőjét, súlyosbító körülmény esetén a végrehajtás előtt válogatott testcsonkító büntetéseket is (köztük, a bűn jellegéből adódóan, természetsszerűleg nyelvkitépést) alkalmaztak,²⁴⁶ de, a megkövezésről a PC sem

²⁴³ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 38., a. n. 263.

²⁴⁴ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 32., a. n. 279.

²⁴⁵ SZSZBML V. A 1./jkv. 1., fol. 40.

²⁴⁶ BÉLI – KAJTÁR 1988, 41.

rendelkezett.²⁴⁷

Ez a minden bizonnyal bibliai „örökségnek” tekinthető büntetésfajta²⁴⁸ nem volt ismeretlen a XVII–XVIII. századi Magyarországon, amint erről Bodó Mátyás is megemlékezett.²⁴⁹ 1663-ban Debrecenben Szeredneyei Pál lakolt ily módon; mivel lopással és paráznasággal is gyarapította bűnlajstromát, a megkövezés mellett tagjait fogókkal megcsipdesték, fél kezét levágták és végül testét kerékre vetették.²⁵⁰ 1690-ben Kassán is az istenkáromlók egyik büntetése a nyelvkivonás mellett a megkövezés lehetett.²⁵¹ Újfént Debrecenben, a XVIII. század derekán, Som István perében az ügyész szintén megkövezést indítványozott; a férfit végül nyelvkivágással súlyosbított fővételre ítélték.²⁵² Makozdy Sándor pedig számos olyan vármegyei statútumot hozott fel a XVII. század utolsó évtizedeiből, melyek vagy nyelvkitépéssel súlyosbított fővétellel, vagy megkövezéssel büntették a blaszfémiát.²⁵³

Halálbüntetést a század első felében férfiakra is szép számmal szabott ki a szabolcsi sedria, tehát nem igen lehetett valamiféle kettős mérce alkalmazásával²⁵⁴ vádolni a vármegyei törvényszéket. A legszembevethetőbb különbség férfi és női vádlottak között az volt, hogy utóbbiak kétségtelenül jóval nagyobb számban kerültek bíróság elé, ami azt jelzi, hogy társadalmi szinten valóban nem egyenlően ítélték meg a két nem vétkeit. A nők maguk is kevésbé lehettek arra szocializálva, hogy uraikat bíróság elé állíttassák, illetve, a falusi társadalom sem mutatott túl nagy hajlandóságot arra, hogy az ilyen férjeket a törvény kezére juttassák. A férfiszolidaritás tökéletesen funkcionálhatott addig, amíg egy házasságtörő férj szabad személylél bonyolódott viszonyba; más volt a helyzet viszont, ha a partner egy asszony volt, tehát, amikor egy másik férj jogai sérültek. Az adulterium vádjával bíróság elé került férfiak eseteinek egy jó részében ilyen konfliktusok állhattak egy-egy per megindulásának a hátterében. A tokaji Csobay János mellett a ladányi

²⁴⁷ Jegyezzük meg, hogy az 1697-es kolozsvári országgyűlés 26. cikkelye a harmadik alkalommal vétkező káromlók számára 'agyonverést' írt elő: MAKOZDY 1926,131.

²⁴⁸ Megkövezéssel nem csak házasságtörő asszonyokat büntettek az ókori Izraelben, hanem, egyebek között káromlókat is: „És aki szidalmazza az Úrnak nevét, halállal lakoljon, kövezzék azt agyon az egész gyülekezet; akár jövevény, akár benszüllött, ha szidalmazza az Úrnak nevét, halállal lakoljon.”– Lev 24,16.

²⁴⁹ BODÓ 1751, Pars II., Articulus XLIX. (De blasphemia), §. VII.

²⁵⁰ VAJNA 2007, 244.

²⁵¹ KÁLLAY 1996, 192.

²⁵² M. ANTALÓCZY 1996, 79–80.

²⁵³ MAKOZDY 1926,173.

²⁵⁴ HALICZER 1996, 126.; VOGEL 1992.

illetőségű kocsmáros, Baranyi Ferenc is kettős házasságtörést követett el, amikor Szathmári István lelkész feleségével tartott fenn hosszas és túl közeli kapcsolatot; a férfit fővesztésre ítélték ezért.²⁵⁵

A vármegyei törvényszék tehát nem mutatkozott részrehajlónak és ugyanúgy hóhér kezére juttatott férfiembert, mint nőt, annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló jogi források többsége a férfiak házasságtörésére még csak ki sem tért. A Praxis Criminalis „egalitárius” szemlélete és a református egyháznak a nők és férfiak házasságtörését egyaránt halálbüntetésre méltónak tartó álláspontja is meghatározó lehetett az „egyenlő bánásmód” elvének illetően való alkalmazását illetően, bár, mint említettem, a PC-re való hivatkozások nem voltak túl gyakoriak a Szabolcs megyei periratokban. Viszont a Praxis Criminalisnak a házasságtörésben részt vevő szabad személyek vétkét enyhébben megítélő szemlélete köszönt vissza Ross András 1722-es büntetőperében. A férfi egy csavargó nővel, Czigány Judittal csalta meg feleségét és míg Rosst ezért halálra ítélték, az ügyész a nőnek, mint paráználkodónak megvesszőzését indítványozta (Czigány Judit ítélete nem maradt fenn az ügy iratai között).²⁵⁶ A Piricsére való Tóth Mihály eszlári névrokona egy meglehetősen érdekes büntetőügy főszereplője lett 1733-ban. A férfi formailag kerítésben (*lenocinium*) volt bűnös, azonban nem mást bocsátott „egy hálásra” Horváth János számára, mint tulajdon feleségét, Batori Katát. Horváth aztán három máriás ára borért továbbadta az asszonyt Gujás Mihálynak, akitől Tót Mihály utóbb négy máriásért vásárolta vissza házastársát. A két „üzlettársat” a *sedria*, mint az egyházfegyveléssel foglalkozó fejezetben ezt láthattuk, pénzbüntetésre és ekléziakövetésre ítélte, a férjet viszont, mivel felesége prostitúcióra kényszerítésével lényegében házasságtörést követett el, fővesztéssel sújtották.²⁵⁷

A század második felére alapvető változás következett be az adulterium megítélését illetően a vármegyei ítélkezésben; a szigor nagy mértékben enyhült, a halálbüntetés teljesen eltűnt az ítéletekből, helyébe enyhébb fizikai büntetések (különböző számú bot- és korbácsütések) léptek. A perek jellege is megváltozik: a korábbi írásbeli (ünnepélyes) eljárások helyett a szóbeli (somás) perek válnak uralkodóvá; a '70-es, '80-as évek perirataiból már hiányoznak az ügyész és a védelem hosszas, törvényhelyek bőséges

²⁵⁵ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 17., a. n. 109. (1716)

²⁵⁶ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 23., a. n. 124.

²⁵⁷ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 34., a. n. 169.

citációival tarkított feleletváltásai, az ítéletek is az eddigiekhez képest jóval kurtábbá válnak és sokszor csak a kiszabott büntetéseket tartalmazzák, minden indoklás nélkül. Míg a néhány évtizeddel korábban lefolytatott eljárások során alkalmazott bizonyítások központi elemét a tanúmeghallgatások jelentették, addig erre az időszakra az ezeket tartalmazó, korábban terjedelmes, sok–sok fóliót kitevő jegyzőkönyvek egyre rövidebbé váltak és nagyon sok per során eleve mellőzték a tanúk vallomásait. Helyüket a vádlottak *benignum examenei* vették át és, ha egy megvádolt személy nem támasztott akadályokat, nem igyekezett eltagadni vétkét, akkor a bírák sem foglalkoztak egy–egy ügy részleteinek a pontos felderítésével.²⁵⁸ Ugyanakkor a házasságtörés közbűntényként való kezelését illetően nem következett be változás; nagyon sok esetben egyértelműen nem a férj állt az eljárás megindulásának a hátterében, hanem a vádlottak bizonyos, gyanúra okot adó körülményei (pl. nők esetében a szemmel látható áldott állapot), vagy általuk elkövetett bűncselekmények (lopás) eredményezték elfogásukat.

A különböző nemű vádlottak cselekedeteit továbbra is egyformán „honorálták”: általában, az együtt elfogott párok esetében, amennyi botot a férfiakra mértek, ugyanannyit vertek korbáccsal a nőkre is. A kiosztott ütések száma természetesen nagy szóródást mutatott: húsz–harminctól akár százig, százhuszig terjedhetett. Fel lehet tenni a kérdést, hogy vajon ennyi bot-, illetve korbácsütés elszენvedése nem egy halálos ítélettel volt-e egyenértékű, azonban előfordult, hogy ilyen nagyszámú csapásokat eleve két vagy több részletben, egy hosszabb időperióduson belül mértek az elítéltekre. Az alábbiakban néhány eset rövid ismertetésére szorítkozom a fentebb elmondottak illusztrálására.

1781-ben a Szatmár megyei Irinybe való és a szabolcsi Piricsén megfogott harminc éves Buzás Boris tizenegy éven keresztül élt vadházasságban a nála nyolc évvel idősebb Varga Andrással, aki ugyancsak házas ember volt. Férjével nem sokáig volt együtt és elmondása szerint azért hagyta el, mert rengeteg verést kapott tőle. Új párjával soha nem házasodtak együtt, hanem csak „hitetlenül” éltek, mindazonáltal kapcsolatuk a nő értelmezésében több volt, mint egy hosszan elhúzódó szerelmi kapcsolat: Varga

²⁵⁸ A tanúvallomások ebben az időszakban azért továbbra is fontos szerephez jutottak az olyan, a házasságtöréseknél komplikáltabb, pl. magzatelhajtási, csecsemőgyilkossági ügyekben, amelyek a körülmények minden kétséget kizáró tisztázását követelték meg: azt, hogy a gyermek halála szándékos cselekmény, vagy gondatlanság következményének volt-e betudható, a magzat elvesztéséhez vajon abortusz, vagy vetélés vezetett, vagy esetleg, hogy a vádlott egyáltalán terhes volt-e, mert akadtak olyan nők, akik még ezt is következetesen tagadták kihallgatásuk során.

Andrásnak, akit Borbála urának nevezett, három gyermeket szült azt évek során, a negyedikkel éppen elfogásakor volt viselős. A nagykállói sedria az ügy súlyosságára való tekintettel (mivel nem egyszerű hűtlenkedésről, hanem elhagyásról volt szó) a pár mindkét tagját, mint kettős házasságtörőket egyaránt nyolcvan bottal, illetve korbáccsal büntette, azzal az enyhítéssel, hogy ezt az ütésszámot két hónapra elosztva kellett megkapniuk.²⁵⁹ Nagyban hasonlít ehhez az esethez Prédás Sándor és Siros Mihályné története: az asszony újfahértói férjét hagyta el, ugyancsak házasember szeretője kedvéért; a pár már mintegy öt-hat esztendeje élt együtt megfogadásuk előtt és ebből a kapcsolatból egy később meghalt gyerek is született. Ennek a két házasságtörőnek is nyolcvan ütést kellett elszenvednie, de szintén nem egyszerre, hanem tizenöt napos különbséggel.²⁶⁰

Szintén 1781-ben az évben a váradi, férjétől két évvel azelőtt elszökő és gazdájától, Poroczky György nemesembertől gyereket váró Szőke Máriát már csak negyven ostorcsapással sújtották; nem terhes állapotára való tekintettel bántak vele Buzás Borihoz képest kíméletesebben, mert a büntetést a szülést követően („*post depositum partum*”) kellett elszenvednie.²⁶¹ Az adulterium mellett lopással is vádolt királydaróci Bakó Erzsébet egy katonáért hagyta el férjét és szeretőjével több helyen (Debrecenben, Miskolcon, Tokajban) is megfordultak, mielőtt Nagyfalun megfogták volna őket. Tolvajlással súlyosított bűnéért a nőt kereken száz korbácsra ítélték, amit, Buzás Borbálához hasonlóan, két részletben kellett megkapnia.²⁶² A házasságtörés mellett a vérfertőzés tényállását is megvalósította Papp Ferencné és Pataki István párosa: a magát harminckét évesnek valló nőnek a leányát vette el a férfi, de felesége időközben meghalt. Ezután jött össze 'annyokáival', akinek gyereket csinált; valószínűleg ennek köszönhetően indult meg az eljárás ebben az ügyben is. Mindkét vádlottra nyolcvanat rendelt verni a kisvárdai törvényszék.²⁶³ Nem várandósság, vagy tolvajlás vezetett Bárány Jánosné és Szakács Sámuel megfogásához: a nő férje érte tetten őket. A férfi harminc botot, a nő ugyanannyi korbácsütést kapott. A viszonylag enyhe büntetésben szerepet játszhatott az is, hogy mindkét vádlott következetesen tagadta egymással való vétkezését: a nő elmondása szerint Szakács Sándor kukoricát hántani volt nála, amikor a férje együtt találta őket. Az

²⁵⁹ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 10., a. n. 61.

²⁶⁰ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 11., a. n.174. (1786)

²⁶¹ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 10., a. n. 24.

²⁶² SZSZBML, IV. A 9., fasc. 10., a. n. 116. (1782)

²⁶³ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 10., a. n. 264. (1784)

Apagyon meghallgatott néhány tanú közül is csak egy tudott valamelyest is terhelő információkkal szolgálni: Simon János látta egy alkalommal, amint az istállóban, a jászolban fekvő férfi éppen a gatyáját kötötte meg, az asszony pedig előtte állott, de akciójukról nem tudott beszámolni.²⁶⁴

A XVIII. század utolsó időszakára, a Szabolcs megyei vádlottakat is szép számmal felvonultató nagykárolyi ügyészi hivatal büntetőperes aktáinak tanúsága szerint, az úriszéken is jóval enyhébben büntették már az adulteriumot a korábbi időszakokhoz képest: a nőket korbáccsal, a férfiakat bottal; a vármegyei gyakorlattal egyezően azonos számú ütések mérve az elkövető párok mindkét nembéli tagjaira. Kállay István adatai szerint még a század derekán is lehet találni halálos ítélet meghozatalára példát,²⁶⁵ bár már ebben az időszakban is többnyire veréssel és fogsággal szankcionálták a bűncselekményt, a Károlyiak és más családok bírói fórumain egyaránt. Bigámia ügyében még 1780-ban is hozott fővesztésre szóló ítéleteket a hódmezővásárhelyi úriszék.²⁶⁶

Nem csak a büntetések fajtái terén lehet jelentős változást megfigyelni. Kállay Istvánnak a század és az ország egészére vonatkozó számadatai alapján az úriszékek elé kerülő büntetőügyek között a magántulajdon sérelmére elkövetett deliktumok vitték el a pálmát 40 %-kal, második helyen az emberölés és paráznalkodás állt (20 – 20 %).²⁶⁷ Az erdődi úriszék évről évre összeállított rabtabelláinak (*Series Captivorum*) tanúsága szerint a szexuális bűncselekmények ennél is kisebb hányadot tettek ki az összes büntetőügy között. Az 1790-es tabellában feltüntetett 58 személy közül pl. 44 volt lopás miatt bíróság elé állítva, adulterium vádjával egy nő; a többieket megveréssel, verekedéssel (*verberatio*) és emberöléssel vádolták, utóbbiak között egy feleséget is találunk két női társával, akiket az asszony férjének megmérgezésével gyanúsítottak.²⁶⁸ 1797-ben a 49 bíróság elé került vádlott közül 29 volt tolvaj és ugyancsak egy házasságtörő.²⁶⁹ Megfigyelhető, hogy az „egyszerűbb” házasságtörési, vagy éppen paráznalkodási ügyek csak kis számban kerültek az úriszék elé az évszázad végén; az ilyen deliktumokkal vádolt személyek nagy része hitvesét elhagyó férj és feleség volt, vagy olyan nő, aki félrelépése, illetve

²⁶⁴ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 11., a. n. 72. (1786)

²⁶⁵ KÁLLAY 1985, 224. (Nyírbátor, 1749.)

²⁶⁶ Uő., 230.

²⁶⁷ Uő., 61.

²⁶⁸ MOL P 1531., Acta Criminalia, 95. doboz, fol. 1–8.

²⁶⁹ MOL P 1531., Acta Criminalia, 99. doboz, fol. 115–127. és 130–136.

paráznsága miatt gyermekáldás elé nézett.

Az ezekből az évekből nagy számban fennmaradt benevolum examenek bepillantást engednek a vádlottak védekezési stratégiájába, abba, hogy hogyan, milyen magyarázatokkal igyekeztek bűnüket kisebbíteni, illetve bírások jóindulatát megnyerni. A hitveseket elhagyó, azokat megcsaló nők esetében minden bizonnyal a férj durva bánásmódjára, az elszenvedett verésekre való hivatkozás tekinthető a leginkább sztereotip védekezésnek. Természetesen tényleg nem kevés nő volt, aki egy rossz házasság kötelékeiből igyekezett szökésével megszabadulni; jó néhány házasságtörési ügy tanúvallomásaiban is felbukkan a hitvesével kegyetlenül bánó férj alakja. Ennek ellenére az ilyesfajta magyarázat oly gyakran visszatérő elemnek tekinthető a vádlottak vallomásaiban, hogy valószínűleg sok esetben inkább egy nem túl eredeti védekezési stratégiának, semmint valós alappal bíró kijelentéseknek kell tekinteni a rossz bánásmódra való hivatkozásokat. Szőke Mária a hűtlen elhagyást férje részegeskedésével indokolta: ura még a nő ruháját is „*be itta*”, azért ment el tőle végül. Volt olyan nő, aki ennél „ügyesebb” ötlettel próbálta kihúzni magát a slamasztikából. Bakó Erzsébet első kihallgatásakor azt mondta, nem hagyta el férjét, mivel az már akkorra meghalt, mikor ő a katonával lelépett; később elismerte, hogy még életben van hitvese. Mikor füllentésével szembesítették, a nő a következőket válaszolta: „*azt gondoltam, hogy azon mecséggemmel meg szabadulok, azért vallottam, hogy nincs uram*”. A férfi vádlottak közül Varga András házastárs, kibírhatatlan feleségével okolta meg, hogy miért jött el otthonról, Demeter Mihály rossz erkölcsű hitvese mellett az ugyanolyan anyósát is felemlgette,²⁷⁰ Prédás Sándor pedig azzal magyarázta házasságtörését, hogy őt is asszonya annak idején Tokajban elhagyta, s ezt követően adta magát a rossz életre.

Az előző néhány bekezdésben bemutatott nők többsége nem egyszerűen félrelépett szeretőjével: férjeiket elhagyó, a tőlük való különélést, egy új élet kezdését választó asszonyokról van szó. Nem kötöttek új házasságot, de családot alapítottak, partnereikre hitvesükként tekintettek (és a férfiak is rájuk asszonyaikként²⁷¹), gyermekeket szültek nekik. Magától értetődő lenne feltételezni, hogy a családi konfliktusok ilyenén való

²⁷⁰ MOL P 1531., Acta Criminalia, 97. doboz, fol. 198.

²⁷¹ A Károlyiak úriszékén vallatott, Csongrád vármegyéből származó Horváth János is feleségének nevezte a vele tíz éve együtt élő Földesy Sárát, majd, amikor rákérdeztek, hogy igazi hites társa-e a nő, azt felelte: „*Nékem nem hites feleségem, hanem csak úgy éltem ötlet mint hitves feleségemet [...]*”: MOL P 1531., Acta Criminalia, 97. doboz, fol. 275.

megszüntetéséhez elsősorban olyan nők és férfiak folyamodtak, akik számára a válás elérhetetlen megoldás lett volna. De nem feltétlenül ez a helyzet. Mint látni fogjuk, a falusi lakosság körében létezett egy olyan sajátos szokás, amely révén a házastársak saját maguk adtak egymásnak engedélyt a házasság kötelékéből való kilépésre és ezzel együtt új frigy létesítésére. A „magánválás” ezen eszközéhez folyamodó párok, akár „tudatlanságból”²⁷², akár éppen tudatosan fittyet hányva a katolikus egyház egyértelmű álláspontjára, illetve a válást a protestáns felekezeteknél szigorúan szabályozó előírásokra, láthatóan felhatalmazva érezték magukat, hogy, minden hivatalosság kizárásával, házasságukról egyedül maguk döntsenek, egyfajta magánjogi természetű ügyletté változtatva ezt az egyház által Istentől eredeztetett intézményt.

Ha az elhagyást, illetve a különválást új házasság létesítése követte, akkor a vádlottakat már nem házasságtörésért, hanem bigámia miatt állították bíróság elé. A kettős házasság szankcionálást illetően már a hazai jog sem tett különbséget férfiak és nők között; mindkét nembéli elkövető, még a XVIII. század első felében is, egyformán halállal lakolt tettéért. Az egyik legfontosabb jogforrás az 1599:36. tc. volt, amely rendszeresen előkerült a bigámia vádjával indított perekben, mellette, egyéb törvényhelyekkel együtt a Praxis Criminalis 77. artikulusa is fölbukkan időnként az ítéletek indoklásában és az ügyészi előterjesztésekben.²⁷³ A PC a szándékos bigámusokat fővesztéssel rendelte sújtani, míg a „gondatlanságból” megvalósított kettős házasság elkövetőit (tudniillik, azokat, akik előző házastársukat halottnak vélték tudni) enyhébb testi fenyítéssel kellett büntetni.²⁷⁴

Valóban nem kevesen voltak olyanok, akiktől az élet, különösen háborús időkben, hosszú időre elszakította párjukat, akit aztán éveken át hiába vártak vissza, s végül beleunva a várakozásba (esetleg, társuk halálával kapcsolatos bizonytalan, ellenőrizetlen hírekre alapozva), új házasságra léptek. A többség azonban minden kétséget kizáróan életben lévő hitvesét hagyta el egy új asszony, vagy férfi kedvéért. Az okok változatosak lehettek: az érzelmek (esetleg kölcsönös) hiánya, a férjtől elszenvedett bántalmazások, vagy a házaseletre, utódnemzésre való alkalmatlanság mind előbukkannak forrásainkban. Utóbbival indokolta tettét Pongrácz István, aki meglehetősen távoli helyről, Csertőről érkezett Szabolcs vármegyébe. Az Ibrányban megejtett vallatások alkalmával mindegyik

²⁷² MEZEY 2002, 253.

²⁷³ Pl. a bigámia mellett boszorkánysággal és édesapja megverésével is vádolt Barta Péterné perében, 1755–'56 folyamán: SZSZBML, IV. A 1., fasc. 57., a. n. 535.

²⁷⁴ PRAXIS CRIMINALIS 1697, Pars II., Articulus LXXVII. (De duplici connubio, seu bigamia.)

tanú idézte a férfi szavait, mi szerint első felesége valamilyen testi fogyatékosága okán (Kormány István szerint sántasága miatt) alkalmatlan volt arra, hogy a vádlott együtt éljen vele. Ezért hagyta el szülőföldjét és házasodott össze az ország túlsó felén Nagy Ilonával. A tanúk azonban egy érdekesebb információval is tudtak szolgálni: Pongrácz István nem egymaga döntött távozásáról, hanem első felesége 'szabadságot adott' neki és kifejezetten ő kérte, hogy válasszon új párt magának. A legrészletesebben Német Mihály idézte fel Pongrácznak (illetve rajta keresztül a feleségnek) a szavait: „*tsak menny dolgozra ugymond: mert nem férfiú keze alá való ember vagyok én*”.²⁷⁵

Ehhez hasonló történetet közöl úriszéki perszövegeket közreadó forráskiadványában Varga Endre is. Az 1647-ben a pannonhalmi uradalom győri úriszéke elé állított Hidvégi Magdolna elhagyta Érsekújváron lakozó első urát, Körmendi Andrást és hozzáment Vörös Ferenchez. Az asszony azzal próbálta magyarázni tettét, hogy „*maga az ura hatta el, es szabad leueletis maga adot nekje*”. Az úriszék nem fogadta el Magdolna védekezését, „*miuel kőzönseges tőrueni, auagi pelda beszed kőzönsegesen azt tarttia, hagi az melli tőrueni altal ualaki ualamire megh kőteleztetik, ugian azon tőrueni altal szokot lenni a feől szabadulasais. Az niluan ualo dolog penigh, hagi affele hazosulando szemelieket valamint hagi egihazi szemeli szokta eszue adnj, hasonlo keppen az ollian szemeli altal szokot uolna lenni az el ualasnakis*.”²⁷⁶

Ezek a vallomások arra hívják fel a figyelmet, hogy a katolikus és a protestáns egyházaknak amennyire elszánt harcot kellett folytatniuk a titkos házasságok visszaszorításáért, ugyanúgy fel kellett venniük a harcot a „klandesztin” válások elleni is. Pongrácz István és Hidvégi Magdolna mintha a protestáns felfogást gondolták volna tovább, saját szájuk íze szerint, mikor hitveseikkel egymást szabadították föl az elviselhetetlenné vált frigy béklyóiból: ha a házasság mégsem sűrű tartó kötés és ha lehetséges annak ember általi felbontása, akkor talán az sem feltétlenül szükséges, hogy az a bizonyos ember az egyház szolgája legyen. Nem meglepő, hogy védekezésüket a bírák nem enyhítő, hanem súlyosbító körülményként vették figyelembe és fővesztésre szóló ítéletet hoztak mindkét vádlott ügyében.²⁷⁷

²⁷⁵ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 33., a. n. 285. (1732)

²⁷⁶ VARGA 1958, 362. Ugyanilyen „szabad levélre” hivatkozott az az Eckhart Ferenc által név nélkül említett bigámista is, akit 1644-ben szentenciázott fővételre a pápai úriszék: ECKHART 1954, 152.

²⁷⁷ A győri úriszék egyértelműen foglalt állást: „[...] az illien tőruenj [mármint a nő által felemlített „szabadító levél”] poganiok es nem kőrostienek kőzöt obserualtatik”: Uo.

Ezen, minden törvényes alapot nélkülöző „válasok” egy változatának tekinthető, mikor ugyan pap választotta szét egymástól a feleket, csak éppen olyan, aki semmiképpen nem volt kompetensek tekinthető. A Károlyaiak erdődi úriszéke előtt 1793–'94 folyamán zajlott a házasságtöréssel (egy idegen férfival való tartós együttéléssel) vádolt Mátyás Magdolna cigányasszony pere. A nő kihallgatásakor következetesen tagadta a vádat, mivel egy bizonyos Pap János „oláh” (görög katolikus) pap mintegy tizenkét évvel korábban elváltotta őt a férjétől, aki azóta újraházasodott. Ez a megjegyzés láthatóan felkeltette vallatónak érdeklődését, akik rá is kérdeztek nyomban, hogy neki, illetve urának mi a vallása. Mikor Magdolna közölte, hogy ő római katolikus, a férje pedig kálvinista, nekiszegezték a kérdést: *„Ha ő kálvinista, te meg pápista, hogy választhatott el benneteket egy oláh pap, mikor ti nem oláhok vagytok?”* Az asszony számára ez nem tűnt olyan problémának, ami miatt ne tudott volna nyugodtan aludni: *„Már én nem tudom miképpen választhatott el, elég az hozzá, hogy elváltott.”*²⁷⁸

A bírák minden bizonnyal tudatlan falusi emberekként kezelték az ilyen és ehhez hasonló magyarázatokkal előrukkoló nőket és férfiakat, de ezek az esetek ara is rávilágítanak, hogy a kora újkori Magyarországon aki el akart válni, az el is tudott legalábbis ahogy ezt a vádlottak hitték és elképzelték. Elég volt ehhez egy házastársuktól, vagy bármilyen paptól kapott papiros, nem érezték szükségét, hogy illetékes egyházi fórum előtt próbálják tönkre ment házasságukat megszüntetni.

²⁷⁸ MOL P 1531., Acta Criminalia, 96. doboz, fol. 15. A nőt és élettársát egyaránt ötvenszer rendelték megcsapatni: MOL P 1531., Acta Criminalia, 96. doboz, fol. 2.

V. Konfliktusok, 2.

Paráznaság és a következmények

Általánosságban elmondható, hogy a ténylegesen paráználkodásnak számító, tehát szabad személyek között megvalósított kapcsolatokat a XVIII. század elején is már jóval enyhébben ítélték meg a vármegyei, városi, úriszéki bíróságok, mint a házasságtörést. Ahogy azonban ennek a bűncselekménynek sokféle megvalósulási formája lehetett, ugyanúgy, a büntetési tételek is jelentős eltéréseket mutathattak. Nem volt mindegy, hogy kik követték el a paráználkodást: hosszú ideje együtt lakó, lényegében vad- (vagy éppen próba-) házasságban élő párok, egymással először ismerkedő fiatalok, vagy özvegyasszonyok. A falusi közösség sem egyformán ítélte meg az egyes személyek tetteit: míg a helybeli ifjúság enyelgését hajlamos volt –főleg, ha idővel házasság lett a viszonyból– sokszor elnézően, a párválasztás, ha nem is elengedhetetlen, de tolerálható részeként kezelni, az idegenből jött cseléd lányokat a férfiakkal fenntartott túl közeli kapcsolataik könnyen juttathatták bíróságra, mivel ők szexuális aktivitásukat többnyire szintúgy a férjhez menés szolgálatába állították, ami által a falubeli hajadonok házassági esélyeit csökkentette.

1. Büntetések

A szexuális bűncselekményeket illetően az írott jog talán legkevésbé részletező fejezeteit alkották a paráználkodással kapcsolatos cikkelyek: a Praxis Criminalis 81. artikulusa a cselekmény meghatározását²⁷⁹ és a kiszabandó büntetéseket is meglehetősen röviden elintézi, testi fenyítést, vagy pénzbüntetést írva elő a vétkező párok számára. A gyakorlat is azt mutatja, hogy, bár a század folyamán végig születtek pálcázásra,

²⁷⁹ Mint a II. fejezetben szó volt róla, a PC nem a stuprum, hanem a fornicatio kifejezést használja a deliktummal kapcsolatban, de a cikkely szövegezéséből kiderül, hogy ezt nem a –Hajdu Lajos megfogalmazásával élve– 'partnereiket sűrűn váltogató' nőkre, férfiakra, hanem monogám kapcsolatban élő személyekre kell vonatkoztatni.

megvesszőzésre szóló, vagy megszegyenítő ítéletek, mellettük egyre inkább teret nyert a pénzbüntetés, az ekléziakövetés, vagy éppen a falu bíraira rátestált megintés.

1728-ban állították a kisvárdai sedria elé az egy katonával való paráznalkodással vádolt Gyügyei (Kanál) Katalint, akit a bíróság megvesszőzésre ítélt.²⁸⁰ Ez lett a sorsa Czigány Judit vagabund nőszemélynek is, aki egy házas emberrel, Ross Andrással szűrte össze a levet: míg a férfit fővesztésre szentenciázták, a nő, mint parázna személy megúszta megcsapatással.²⁸¹ Nagykállóban 1711-ben Toka Erzsébetet is erre ítélték, tudatosítani igyekezve benne, hogy paráznaságáért halált érdemelne, de mivel nem házas személy, ezért enyhítették büntetését. Kapcsolatából gyerek is született, akinek az apjaként Erzsébet Szabolcsi Istvánt nevezte meg, de végül a nő nem tudta bizonyítani állítását, ezért végül még nyelvváltságra is ítélték a Szabolcsi által ellene indított becsületsértési per végén.²⁸² Szintén megverettetett 1699-ben Nagy Kata, akinek a társa bizonyos Kulcsár András volt, valamit két évvel később Csepely Zsuzsa és Baghy Kata.²⁸³ Enyhébb elbírálás alá esett a biztosan nem alkalmi paráznalkodónak tekinthető Riska István és Bakos Anna ügye: a két fiatal, bár „szabad személyek lévén” egymással házastársak módjára éltek, amiért megszegyenítő büntetéssel sújtották őket– azzal, hogy egymást seprűzzék meg.²⁸⁴ Ugyancsak megszegyenítő büntetést írt elő Nógrád vármegye 1698-ban bizonyos jelenségek megfékezésére: „A népnél az a romlott szokás terjedt el és rögződött meg, hogy az ifjak hajadon szolgálókkal és más ily nemű szabad személyekkel szeretők neve alatt összefekszenek, és az éjjeleket összefonódva ölelkezésben töltik el. Hogy ezt a romlott szokást elkerülhessék, és a botrányt megszüntessék, elhatározták annak közzétételét, hogy ha valaki ily dologban bűnössé válik, kalodába zárva fog büntetést szenvedni.” A statútum a fiatalok szüleire és gazdáira pénzbüntetést rendelt kiszabni, ha megtúrták házukban az efféle dolgokat.²⁸⁵

Különösen a XVIII. század előtt volt népszerű büntetésfajta elsősorban az úriszéki, de vármegyei, városi bírói fórumokon is a pénzbírság kivetése, úgynevezett *bikapénz* szedése a parázna férfiaktól, amelynek káros, az elkövetőket inkább bátorító, mint elrettentő voltáról már Magyar István is megemlékezett: „Holott azért mostan minden

²⁸⁰ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 29., a. n. 246.

²⁸¹ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 23., a. n. 124. (1722)

²⁸² SZSZBML V. A 1./jkv. 1., fol. 41–42. Lásd még: GÖRÖMBEI 1992, 123.

²⁸³ SZSZBML V. A 1./jkv. 1., fol. 2., 16. és 17.; GÖRÖMBEI 1992, uo.

²⁸⁴ SZSZBML V. A 1./jkv. 1., fol. 10.; GÖRÖMBEI 1992, uo.

²⁸⁵ MEZEY 2002, 250.

rendbeliekben igen eláradott legyen az paráznaság, hogy ne büntessen meg Isten érette? Az szegényekben megbüntetik az lopást, mely az paráznaságnál kisebb bűn: ez nagy fertelmesség penig (mellyért megölni hatta Isten az embereket) szabadgyába nyargal büntetés nélkül. Elég büntetés, ha bikapénzt ad az ispánnak vagy földesúrnak érette: sokat penig csak meg sem mernek rólla szállítani, bár tisztátalankodjék is, özvegyeket, szűzeket rontson is, avagy pogány nemzetséggel latorkodgyék is, sokan csak nevetségre veszik, mosolygással mulatják, sokan ugyan kérkesznek is bujaságokkal.”²⁸⁶ A bikapénz Eckhart Ferenc szerint nem kis összegre rúgó bevételt jelentett a földesurak számára; az általa közölt várpalotai adat szerint 1573-ban mintegy száz forint jövedelem származott belőle.²⁸⁷ Eckhart megállapítja, hogy a bírságok kiterjedt rendszerét az egyes uradalmakban a XVII. század végétől, a jobbágyok anyagi megterhelését mérsékelendő, fokozatosan a fizikai büntetések és a –rövidebb időre szóló, ezért a termelőmunkából való tartós kiesést nem eredményező– fogságra vetés váltották fel, de persze, főképp az ország keleti részein még az új évszázadban is alkalmaztak a jobbágyokkal szemben pénzbüntetést.²⁸⁸ És, tegyük hozzá, a városokban is: Nyíregyházán 1812-ben a fiatal Saiben Ádámot bikapénz megfizetésére kötelezték egy helybeli lánnyal való paráználkodásáért.

A büntetés mérséklését, vagy elengedését eredményezhette, ha az egymással paráználkodó személyek bizonyították a bírának kapcsolatuk komolyságát és hajlandóságot mutattak az egybekelésre²⁸⁹. Nyíregyházán 1808-ban és 1812-ben így menekült meg a korbácsolástól s a városból való kiutasítástól Klein Erzsébet szolgáló és a kóborlóként, katonák társaságát kereső személyként aposztrófált Radóczy Katalin is; róluk, Saiben Ádámhoz hasonlóan, a mezővárosi prostitúciót áttekintő következő fejezetben lesz még szó.

2. Cselédlányok

A paráználkodással vádolt nők egyik jellegzetes csoportját a nemesi házaknál, vagy módos parasztgazdáknál alkalmazást találó cselédlányok alkották, akik a

²⁸⁶ MAGYARI 1979, 71.

²⁸⁷ ECKHART 1954, 140.

²⁸⁸ Uő., 90–91.

²⁸⁹ KÁLLAY 1985, 222.

büntetőperek irataiban a század folyamán évtizedenként viszonylag egyenletes és nagy gyakorisággal bukkannak föl. Bíróság elé kerülésüket a falvakban elfoglalt sajátos helyzetük nagy mértékben elősegítette. Többnyire egyedülálló, eredeti közösségükből kiszakadt, a szülői háztól messzire került nőkről van szó, akiknek a falusi társadalomban belüli marginális pozíciójuk és a munkaadóikkal szembeni kiszolgáltatottságuk nagymértékben behatárolták párválasztási lehetőségeiket és stratégiájukat. A szülőktől való függetlenség előnyt és hátrányt egyaránt jelentett számukra: szabadon, általuk nem korlátozva dönthettek jövődöbelijük személyét illetően, ugyanakkor csak magukra támaszkodhattak, férjhezmenetelük feltételeit nekik kellett megteremteniük.²⁹⁰

Egy szegényebb sorsú fiatal lány számára a cselédkedés általában a párkeresés és az anyagi erőgyűjtés időszaka is volt, hogy később, szolgálati idejét kitöltvén, a talán ha nem is jómódot, de a pártában maradásnál mindenesetre nagyobb biztonságot ígérő házassággal alapozza meg életét.²⁹¹ Ugyanakkor, mint egyedülálló, fiatal nők, a cselédek a házasság piacán a falubeli lányok riválisaiként forgolódtak, s ha sikerült maguknak megkaparintaniuk egy-egy módosabb özvegy gazdát, vagy annak fiát, ezeknek a lányoknak a férjhezmeneteli esélyeit rombolták, akik viszont gondoskodtak arról, hogy a „betolakodókat” nyelvére vegye a település. Ingotag helyzetüknél fogva: vagy kényszerből, a munkájuk megtartása érdekében, vagy, hogy a férjfogást illetően könnyebben célt érhessenek, kénytelen voltak más nőkhöz képest többet megengedni a férfiak számára, messzebb elmenni velük szemben, így nem meglepő, ha szexuális aktivitásuk általában az egész falu számára nyilvánvaló volt. S végül, a közösségek idegenből érkezett, peremhelyzetű, elmélyült társadalmi kapcsolatok nélküli tagjaiként természetes módon voltak kiszolgáltatva a velük kapcsolatban terjesztett pletykáknak, rágalmaknak; sokkal gyorsabban találhatták magukat a bírák színe előtt, mint azok a lányok, aki számíthattak a család, vagy a közeli ismerősök támogatására, védelmére, ha a személyüket érintő híreszteléseknek kellett elejét venni.

Eduard Fuchs a régi idők erkölcséről írott klasszikus kultúrtörténeti munkájában élénk színekkel festette le ezeknek a hajdanvolt cselédlányok szerelmi életét, akiket, mint

²⁹⁰ WUNDER 1998, 121.

²⁹¹ Első házasságkötésükre valószínűleg a valamelyest is tehetősnek mondható jobbágycsaládok gyerekeihez képest jóval később kerülhetett sor: a Heide Wunder által felhozott konkrét példák szerint egyes német területeken a cselédlányok házassági kora 27 év, vagy még ennél is magasabb volt: WUNDER 1998, 27.

a „*vidék szabad vadjait*”, a parasztgazda, annak fia, de még a szolgatársak is rendszeresen ágyukba vonszoltak és akik állandóan teherbe estek, sokszor azt se tudva, kitől, mert „*ami férfinépség csak egy gazdaságban volt, mind osztozott bírásukban*”.²⁹² Ugyanakkor „*a lány nem csak elcsábított és megkívánt valaki volt, hanem vágyakozó is*”, aki sokszor „*magától ment a férfi ágyába*”, vagy éppen ő hívta azt magához.²⁹³ A kora újkori magyar parasztság szexuális kultúráját számos tanulmányában áttekintő Tóth István György árnyaltabb képet rajzol ezekről a lányokról. Véleménye szerint ők nemcsak (fenyegetésekkel, esetleg bizonyos kedvezmények beígéréseivel) szexuálisan –is– engedelmességre bírt áldozatok, vagy saját pezsgő vérük által űzött ösztönlények voltak, hanem sorsuknak tudatos alakítói is. „*Sokan közülük a társadalmi felemelkedés lehetőségét latolgatták, ha a gazdának, vagy fiának megakadt rajtuk a szeme [...] Ha özvegy volt a gazda, házasság reményében engedett a szolgáló az általában jóval idősebb és gazdagabb férfi vágyának.*”²⁹⁴ És –tegyük hozzá– annak sem feltétlenül tragédia lett a vége, ha a „társadalmi fölemelkedés” során egy nem kívánt terhesség jött közbe: ha a munkaadó netán nem volt özvegy, vagy nem sok hajlandóságot mutatott a nősülésre, még mindig lehetett találni egy szegény embert, aki – megfelelő anyagiak ellenében– hajlandónak mutatkozott nőül venni a megejtett cselédet.

Egy ezzel kapcsolatos tanulságos esetet ad közre Kiss András erdélyi szexuális bűnpörököt tartalmazó kötetében. Az 1582-es kolozsvári történet főszereplője Nyíró Kálmán, a város egyik vagyonos polgára, egykori főbíró volt, aki több szolgálólányát is teherbe ejtette. A férfi az évek során megkopott, de még mindig számottevő tekintélyének és persze pénzének köszönhetően sokáig el tudta kerülni, hogy viselt dolgai felesége –és a polgárok– tudomására jussanak: az egyik cselédet terhessége idejére Tordán rejtette el, a másikat kiházásította. Kiss András könyvében felhívja rá a figyelmet, hogy Nyíró miként mozgósította társadalmi kapcsolatait kínos ügyei elsimítása érdekében:²⁹⁵ én most azt szeretném –a kiházásított szolgáló példáján keresztül– szemügyre venni, hogy milyen eszközök álltak a hozzá sem hatalomban, sem anyagiakban fel nem érő másik fél rendelkezésére érdekeinek érvényesítéséhez. Mikor a szóban forgó lány, Katalin állapotát anyjának megvallotta és azt is, hogy ez gazdájának köszönhető, Nyíró előbb megegyezni próbált a szülőkkel, egy szőlőt és ötven forintot ajánlva fel nekik. Ezt az ajánlatot azonban

²⁹² FUCHS 1912, 284.

²⁹³ Uő., 285.

²⁹⁴ TÓTH 1990, 31–32.

²⁹⁵ KISS 1998, 35–36.

ők, saját érdekükben, visszautasították, nehogy az emberek rájuk süssék, hogy gyermekükből maguk csináltak szajhát. Ezt követően, néhány meghiúsult próbálkozás után Nyírónek sikerült találnia egy legényt, aki hajlandónak mutatkozott elvenni Katalint. A menyegzőt megtartották, a gondok csak akkor kezdődtek, mikor rá néhány hétre világra jött a gyermek. Ekkor Katalin apja felkereste hősünket és előadta neki, hogy nagy szegénységük miatt a férj elhagyni készül lányát. A botrány a levegőben lógott és a megrémült Nyíró végül huszonöt forintot ígért a legénynek, csak hogy maradásra bírja. A szülők végül megnyugodhattak, lányuk nem maradt szégyenben és a férj mellé „kezdőtőkét” is sikerült szerezniük új életéhez, kihasználva a gyerek igazi apjának szorult helyzetét.²⁹⁶

Természetesen nincs szó arról, hogy a cselédlányok tudatosan vállalták volna a teherbeesést, hogy ezzel is céljukat hamarabb megvalósíthassák. Katalinnal ellentétben nagy részük valószínűleg nem számíthatott a szülők intervenciójára és a gyermekükkel egyedül maradó fiatal anyáknak nem csak büntetéssel kellett szembenézniük, de azzal is, hogy ballépésükkel esetleg örökre eljuttassák férjhez menési esélyüket. Nem voltak annyira felelőtlenek sem, amilyeneknek Eudard Fuchs lefestette őket, legfeljebb nagyfokú naivitásuk elgondolkodtató. Számos perirat vallomásából kiderül, hogy a szolgálókat gazdáik, vagy más csábítók nem csak azzal hitegették, hogy majd feleségül fogják venni őket, hanem azzal is: nyugodtan adják csak be a derekukat, mert ők nem fognak gyereket csinálni nekik. Hiszékenységének lett áldozata a tizennyolc éves Molnár Hanus is, akit 1809 decemberében faggattak ki a nyíregyházi bírák. Az állapotos lány elmondta, hogy a neki munkát adó Mihalicz Mihály csizmadiamestertől esett meg. Amikor megkérdezték tőle, hogy tudta-e: a férfi házas ember, a lány azt válaszolta: *„azt tudtam, hogy volt és hogy van felesége, de mindég azzal biztatott hogy semmi bajom nem fog lenni, aztis éérte, hogy ha meg hol a' felesége engem el fog venni”*.²⁹⁷ A házasságtörő Szőke Máriát gazdája úgyszintén azzal kapacitálta, hogy tőle nem eshet teherbe.²⁹⁸ A biztonságos szex hamis ígéretével csábította el Rauch Antal is apjának szolgálólányát, a tizennyolc éves Vonhauzin Agátát. A férfi

²⁹⁶ Uő., 80–96. A történet egyébként tragikus véget ért, mert Katalint és férjét nem sokkal később villám csapta agyon; gyermekük túlélte az esetet, a lány szülei vették magukhoz, de aztán nem sokkal később ő is meghalt.

²⁹⁷ SZSZBML, V. A 12. Nyíregyháza Mezőváros Tanácsának iratai 1754–1848, s, Büntetőperek 1759–1846., 116/196. doboz, 1809. december 6.

²⁹⁸ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 10., a. n. 24. (1781)

először kerek száz forintot ígért a lánynak, ha a kapcsolatuknak nem kívánt következménye lenne és a majd megszületendő gyermeke számára is tartásdíjat (újabb száz forintot), de a lány ezt az ajánlatot még visszautasította. Rauch ezután azzal állt elő, hogy ad Ágotának olyan orvosságot, ami biztosan megvédi őt a gyermekáldástól és erre már a szolgáló is beadta a derekát. A férfinak természetesen nem volt semmilyen ilyesféle gyógyszere, hanem, mikor már megtörtént a baj, a nagykárolyi bíró előtt megegyezett partnerével, hogy a gyerek tartására negyvenöt forintot és két köből búzát fog adni két részletbe.²⁹⁹

Sok férfi volt, aki, a botrányt és a bíróságot elkerülendő, hajlandónak mutatkozott a tartásdíjat illetően megegyezni szolgálójával, különösen, ha házas ember volt, azonban a fizetendő összeg nagysága sem volt mindegy. Olyannyira nem, hogy előfordult: a megesett lányok nem a valódi „tettes”, hanem egy módosabb ember nyakába próbálták varrni az apaságot. Így próbált tenni, sikertelenül, a következő fejezetben említendő Seremete Annis, aki volt gazdáját nevezte meg gyermeke apjaként valódi szeretője helyett. És ehhez a megoldáshoz folyamodott az a szolgáló is, aki, Obrecht Gergely terebesi gazdának a Károlyiak úriszékéhez benyújtott kérelme szerint két oláh legénnyel is összefeküdt, mégis gazdája fiát nevezte meg állapota okozójaként, csak azért, hogy, mint Obrecht fogalmazott, „attól jutalmat várhatna”.³⁰⁰

Mint fentebb jeleztem, a falusi társadalom nem nézte jó szemmel a férjkereséssel elfoglalt, idegenből jött cselédlányok tevékenységét. Egy anyagi erőforrásokban és kitörési lehetőségekben szűkölködő világban, ahol egy szerencsésen nyélbe ütött házasság egész generációk jövőjét hosszabb távon biztosíthatta, nem volt mindegy, hogy a rendelkezésre álló vagyonosabb szabad férfiakat kiknek sikerült megkaparintaniuk, ezért nem egy nő igyekezett riválisait minden rendelkezésre álló eszközzel kiütni a nyeregből. Az ilyen és ehhez hasonló törekvésekre, valamint a mögöttük meghúzódó konfliktusokra jól rávilágítanak egy alább részletesebben ismertetendő, 1728–'29-ben lezajlott büntetőper tanúvallomásai.

²⁹⁹ MOL P 1531., Acta Criminalia, 99. doboz, fol. 3–4. (1798 március 30.) A lányt egyébként több alkalommal is kihallgatták Nagykárolyban és a különböző alkalmakkor nem teljesen egybehangzó állításokat tett. 1798 február 23-án például azt állította, hogy Rauch Antal magát magtalannak mondta, mondván, hogy feleségét sem tudta teherbe ejteni: MOL P 1531., Acta Criminalia, 99. doboz, fol. 66–67.

³⁰⁰ MOL P 1531., Acta Criminalia, 99. doboz, fol. 289.

A per vádlottja egy Fodor Mária nevű cseléd lány volt, aki a szolgálatban eltöltött hosszú évek során településről településre vándorolt és az ellene indított eljárás idején egy gyulai kocsmáros, Mester Miklós alkalmazásában állt. A lányt többek között boszorkánysággal és paráználkodással vádolták, s a tanúvallomásokból kiderül, hogy a falusiak interpretációjában a két deliktum nem volt elválasztható egymástól: Fodor Mária testi vonzerejét és mágikus képességeit egyaránt arra használta, hogy a kiszemelt férfiakat magához kösse.³⁰¹ „Kurva és boszorkány” alakja ily módon szorosan összefonódott a viselt dolgairól szóló beszámolókból: amit Fodor Mária előbbiként nem kaphatott meg, azt az utóbbi bőrbe bújva próbálta magának megszerezni. Egyik áldozatát, a Mesteréknél lakó bizonyos Mike Pál szegény embert klasszikus szerelmi mágiával bűvölte meg, bár ez valószínűleg nem éppen a cseléd lány akaratának megfelelően esett így. Özvegy Juhász Lászlóné elmondása szerint a mások által Vak Pálnak is hívott férfi, „nemigen jól látván”, pálinka helyett Fodor Mária bájját vette magához véletlenül egyszer aminek meg is lett a következménye, mert eztán soha többé nem volt nyugta, hanem mindig a nő után járt, kérlelve, hogy „mennyen hozzája, mert meg hal érette, vagy pedig csinálja vissza, amit cselekedett, mert nem maradhat, miolta meg itta az üvegből az italt”.³⁰²

Mária nemcsak szerelmi varázslással élt azonban: a beszámolók szerint hitt abban, hogy hatalmával képes megnyerni mások jóindulatát, vagy legalábbis eltávoztatni az emberek feléje megnyilvánuló haragját. Osváth Pál gyulai nemesember azt vallotta, hogy a vádlott állítólag egy alkalommal a következők kijelentést tette: „akár mely haragosom légyen, de ha reá fuvathatok háromszor, mindgyárást jó barátom leszen”.³⁰³ Ezt a tudását gazdájával szemben is kamatoztatta: Mester Miklós egy ízben valamiért igen megneheztelt cselédjére, de az egy ital borral kínálta meg, „melybe ez fatens szeme láttára háromszor lehelvén, mindgyárást haragját el múlatta” gazdájának.³⁰⁴ Fodor Máriának tehát környezete szerint hatalmában állt az emberek (elsősorban a férfiak) iránta való érzéseinek a befolyásolása. Nem elképzelhetetlen, hogy a cseléd maga is lehetségesnek tartotta mindezt: a lány boszorkányságáról tudósító vallomások leginkább „valóságközeli” részét alkotják azok a beszámolók, amelyekben a vádlott –nem egy

³⁰¹ Csak részben persze, mert a szolgáló ugyanakkor ártó szándékú boszorkányos praktikákat is bevetett: azokkal szemben, akiken valamilyen őt ért sérelemért elégtételt kívánt venni.

³⁰² SZOBOSZLAY 2008, 46.

³⁰³ Uő., 44.

³⁰⁴ Uő., 45.

alkalommal– ebbéli képességével kérkedik. Fodor Mária ezekben a történetekben nem mások életére törni készülő veszélyforrásként, hanem beilleszkedni, elszigeteltségéből kitörni vágyó figuraként jelenik meg, aki környezete jóindulatát, szeretetét megnyerni és talán egy férfi szívét maga felé fordítani igyekezett. A szolgáló emellett a fekete mágia eszközehez is előszeretettel folyamodott: több emberre rosszulletet, betegséget szabadított rontásai révén. Az ezekről az esetekről tudósító beszámolók többsége nem ad számot arról, hogy mik lehettek a rontások kiváltó okai, egy legalább közülük viszont tipikus maleficium–narratívumnak tűnik.

A magyarországi és európai falusi boszorkányság intézményrendszerében központi elemet töltött be a falubelijeit által valamely kérésében elutasított (Pócs Éva szavaival élve:³⁰⁵ *megrövidített*) boszorkány, aki mágikus úton vett elégtételt sérelmeiért. A hétköznapi valóságban gyökerező konfliktusok és az azokat nem sokkal később követő (mintegy nyomukban fellépő) csapások összekapcsolását megkönnyítette egy zárt, analógiákon alapuló gondolkodásmód: ha a szomszédtól megtagadtak egy csupor tejet és nem sokkal később elpusztult a tehén, vagy elapadt a teje, volt kit felelőssé tenni a bekövetkezett káresetért. Ugyanígy: újszülött gyermek váratlan halála könnyen a fizetségével elégedetlen bábára terelhetette a gyanút. A boszorkányhiedelmek funkciójukat tekintve így módon nem csak egyfajta „világmagyarázó elv”-ként működtek, könnyen értelmezhető válaszokat adva az embereket ért csapásokra, hanem hozzájárultak a közösség rendjének, stabilitásának a fenntartásához, azáltal, hogy az elkövető személyének azonosításával, -fenyegetés, vagy akár mágikus ellenakció révén- lehetőség nyílt (a még jóvátehető) kár helyrehozatalára.

A Fodor Máriával kapcsolatban fennmaradt elbeszélések közül az egyik pontosan a megkárosított boszorkány által alkalmazott maleficiumot és az azt megelőző konfliktust egymáshoz rendelő gondolkozásbeli séma alapján szerveződik zárt, kerek egészé. Az ötven éves Hensel Miklóssal megesett történet kiindulópontját egy jellegzetes „rontásindukáló” konfliktushelyzet képezte: a férfi özvegyemberként újból nősülésre adta a fejét, de mivel nem a vádlottra esett a választása, az neki „*minden férfiságát el kötötte, úgy hogy megh házassodván, az feleségével semmi köze nem lehetett*”, egészen addig, amíg Pap János (a falu másik kocsmárosa) által „*reá nem izent*” a nőre.³⁰⁶ Ebben a történetben tehát

³⁰⁵ PÓCS 1995, 16.

³⁰⁶ SZOBOSZLAY 2008, 44.

az elutasítást az elmaradt házasságkötés jelenti és erre adott választ a cselédlány a maga mágikus eszközeivel. A férfi persze nem beszélt arról, hogy valójában milyen viszonyt tartott fent korábban feltételezett megrontójával. Nem derül ki számunkra, elhangzott-e szájából valaha is bármilyen konkrét, házasságra vonatkozó kijelentés– elképzelhető, hogy a lehetőség felcsillantásával a maga részéről csupán egy könnyű, alkalmi kalandhoz próbálta partnerként megnyerni a lányt. Ami tény viszont, hogy Hendzsel, balszerencséjének saját maga kimunkált értelmezésében, egyértelmű kapcsolatot teremtett a be nem teljesített ígéret és férfiúi képességeinek átmeneti elvesztése között. A boszorkányvadás keletkezési mechanizmusát, belső logikáját figyelembe véve ugyanakkor nem elképzelhetetlen természetesen, hogy a rontásvád első megfogalmazójának nem a férfit, hanem annak újdonsült feleségét kell tekintenünk, aki – ellenfelét, hajdani vetélytársát látva a cselédlányban– férje gyanúját Fodor Máriára irányította.

Talán egy ilyen valamikor rivalizálás emléke érhető tetten a következő tanúvallomásban. Mester Mikós egy másik –egykori– cselédje, Kis Sándorné Mester Borbála is szenvedő alanya volt szolgálótársa boszorkányos praktikának. Ugyanis annak idején Mária hordta ki számára rendszeresen a mezőre az ebédet és ilyenkor nem egyszer megesett, hogy valamilyen gyanús "matériát" talált az edény alján, s *„valahányszor leette [...] róla az ételt, mindenkor meg nehezedett utána és... sem kezeivel sem lábival nem birt”*.³⁰⁷ Ugyanakkor az asszony arról nem tett említést, hogy véleménye szerint mi volt az a kettejük közötti konfliktus, ami miatt a vádlott az életére próbált törni. Valószínűleg erre megvolt minden oka: az a férfi, akinek utóbb a felesége lett, feltételezhetően azonos azzal a Kis Sándorral, akivel Fodor Mária egy alkalommal, Balog Ilona, a kocsmáros egy harmadik szolgálója elmondása alapján, összebújít és *„paráználkodását véle elvégezte”*.³⁰⁸ Ha ez valóban így van, akkor könnyen megérthető, hogy miért hallgatott Borbála a Fodor Máriával való, rontást indukáló konfliktusáról (a Kis Sándorért folytatott versenyfutásukról): azzal ugyanis férjét lényegében maga is paráznasággal vádolta volna meg. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy Borbálának ne lett volna valamilyen tudomása a jövődöbelije és Mária között megesett kalandról, amelyről idősebb cseléd társa mellett egyébként más tanúk is fontosnak tartották megemlékezni.

³⁰⁷ Uő., 45–46.

³⁰⁸ Uő., 46.

A tanúvallomásokat egybevetve úgy tűnik, Fodor Mária egyik legfőbb vágya a „révbeérkezés”, a házasság volt, melyben viszonylagos biztonságot találhatott volna. Környezete tisztában lehetett ezzel, hiszen a személyét övező félelmek is jelentős részben ebbéli törekvéséhez kapcsolódtak. A lány, más szolgálóktól eltérően nem esett teherbe: célja megvalósítása érdekében a parasztok hite szerint egy jóval veszélyesebb fegyverrel élt- képesnek tartották arra, hogy mágikus tudása révén a férfinépet magához kösse, vetélytársát félreállítsa, vagy, hogy a helyette másik nőt választó férfin bosszút álljon.

A cselédlány kitörési kísérlete elbukott. Bár a kisvárdai sedriáról szabadon távozhatott,³⁰⁹ jövevényként, családi és egyéb kapcsolatok hiányában nem volt esélye, hogy áttörhessen a köréje emelt falon: a falusiak kezében a boszorkányság vádja megfelelő eszközzé vált arra, hogy marginális helyzetét konzerválják és hogy, ily módon szexualitását is kontroll alatt tartva, kiszorítsák őt a házasság piacáról, arra kényszerítve, hogy, mint eddig is, úgy feltehetően egész hátralévő életében csak magára támaszkodhatva, társ nélkül próbálja megteremteni boldogulásának feltételeit.

3. Törvénytelen gyerekek; magzatelhajtás, csecsemőgyilkosság

Ha egy megesett cselédlánynak, vagy más egyedülálló nőnek nem sikerült házassággal törvényesíteni állapotát, könnyen erőszakos úton próbálhatott megszabadulni a nem kívánt gyermektől: vagy még annak megszületése előtt, a terhesség mesterséges megszakításával, vagy a szülést követően. Természetesen házas asszonyok is folyamosodhattak és folyamosodtak is ehhez a megoldáshoz, mégis a leginkább erre „hajlamosított” társadalmi csoport az egyedülállóké volt, amit a XVIII. század utolsó harmadában az uralkodói hatalom is felismert Magyarországon és ennek megfelelően rendeleteivel igyekezett megfékezni a jelenséget.

³⁰⁹ Az ügyész még a legelső terminus alkalmával a Praxis Criminalis második részének 60. cikkelyét (*De magia*) citálva máglyahalált indítványozott Fodor Mária számára, előtte pedig tortúra alá vetését javasolta, amit a lány úgy látszik, sikerrel állt ki, mert az ítéletben erre, pontosabban Kitionich János *Directio Methodica*-jának egyik *quaestio*-jára (*Caput VI., Quaestio Octava: Admittuntur ergo quaestiones, seu Equuleus, aut Tortura, hoc Jure Nostro?*) való hivatkozással fölmentették a terhelő tanúvallomások ellenére a boszorkányság vádja alól, mondván: jobb egy bűnöst futni hagyni, mint az ártatlant elítélni. Mindazonáltal, a „nem zörög a haraszt” bölcsességét alkalmazva, a lányt a megye területéről proskribálni rendelték.

Számos történeti demográfiai, szociológiai kutatás látott napvilágot az elmúlt évtizedekben annak eldöntésére, hogy vajon a kora újkor évszázadaiban kik, mely rétegek körében volt a leginkább elterjedtebb a házasságon kívül született gyermekek nemzése. A kérdést angol viszonylatban vizsgáló egyik tanulmányában Alan Macfarlane idézi azokat a véleményeket, melyek szerint a klasszikus „Nyugat–európai házassági mintát”³¹⁰, tehát a kései életkorban bekövetkezett első házasságkötést (illetve azt, hogy a társadalom egy számottevő hányada eleve soha nem kötött házasságot) tették felelőssé a törvénytelen utódok számának növekedéséért a kora újkor folyamán. Ezen nézetek alapján elsősorban a kevésbé vagyonos társadalmi csoportokra kellene gondolnunk, akik számára csak későn, vagy egyáltalán nem adatott meg, hogy legitim családot hozzanak létre. Hasonlóan vélekedik Heide Wunder és Marjorie McIntosh is; előbbi szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy német földön a parasztlányok körében a házasságon kívüli terhesség relatíve ritkább volt a városi és falusi szegény hajadonokhoz viszonyítva, mivel ezek a lányok nem voltak rákényszerítve, hogy egymaguk, a szülők támogatása nélkül találják meg jövendőbeliüket, illetve arra sem, hogy munkavégzés céljából tartósan hosszú időre elhagyják a szülői házat.³¹¹

Peter Laslett, valamint David Levine és Keith Wrightson saját, XVII. századi angliai falvakra koncentráló kutatásaik alapján arra a megállapításra jutottak, hogy nem lehet egyenes összefüggést kimutatni a kései házassági kor és a törvénytelen gyermekek magas száma között, sőt, egyes helyeken és bizonyos időszakokban éppenséggel negatív korrelációt lehet megfigyelni.³¹² Ezzel a megfigyelésükkel kapcsolatban, számos egyéb tényezőre is rámutatva, felhívták a figyelmet többek között arra is, hogy nagyon sok törvénytelen gyermek az udvarlás periódusában, illetve az eljegyzést követően fogantatott;³¹³ optimális esetben az ilyen gyerekek családba születtek bele, még ha nem is az esküvőt követő kilencedik hónapra, kevésbé szerencsés körülmények között, ha az eljegyzés valamilyen oknál fogva felbontattatott, „zabigyerek”-ként látták meg a napvilágot.³¹⁴ Ez a jelenség nyilvánvalóan nem hozható közvetlen összefüggésbe a

³¹⁰ MACFARLANE 1980, 84.

³¹¹ WUNDER 1998, 121.; MCINTOSH 1998, 16.

³¹² LEVINE – WRIGHTSON 1980, 159–161.

³¹³ Ezt a következtetést vonta le Peter Laslett is XVII-XVIII. századi angol és francia keresztelési anyakönyvek elemzéséből, mivel az adatok szerint az „idő előtt” született gyermekek jelentős részének a fogantatására a házasságot megelőző három hónapban került sor: LASLETT 1973, 149.

³¹⁴ LEVINE – WRIGHTSON 1980, 161. Tehát ezen angliai adatok alapján nem arról volt szó, hogy a

házasságkötési életkorral. A vagyoni helyzettel valószínűleg már inkább: Levine-ék adatai szerint a törvénytelen gyerekek szülei között meghatározóan sok szegény, illetve egy adott közösségben idegennek számító egyén (pl. szolgáló) található. A szerzők Wunderhez hasonlóan arra a megfigyelésre jutottak, miszerint ennek a rétegnek a házasságkötési lehetőségeit jellemezte alapvetően az, hogy a férj/feleség kiválasztását, megtalálását illetően csak magukra számíthattak, a szülők segítsége/kényszerítő hatalma az ő esetükben nem igazán játszott szerepet³¹⁵ és ennek megfelelően az ő körükben az eljegyzés is sokkal könnyebben felbomolhatott, mint az olyan fiatalok esetében, akiknek a házasság felé vezető útját a szülők aktívan egyengették.

A kora újkori – újkori Angliában a nép körében meglehetősen jól dokumentált szokásnak számított az eljegyzést (a formális eljegyzési szerződés megkötését) követően és nem előbb kezdetét vevő szexuális élet, amikor tehát már a házasulandó fiatalok szándékuk komolyságának egyértelmű tanújelét adták egybekelésüket illetően.³¹⁶ Korabeli piemonti perszövegekből nyert adatok is azt tanúsítják, hogy a házassági ígéret elhangzását követően ezen a vidéken is a legtöbbször sor került a fiatalok együtt hálására, sőt, akár együttlakás is következhetett az ilyen fogadalmakból.³¹⁷ Ha a férfi végül fogadalmát nem tartotta be és elhagyta jegyesét, aki esetleg éppen gyereket várt tőle, az a nő becsületének, reputációjának a lerombolását eredményezhette, ami nagyban megnehezítette számára, hogy a későbbiek során házasságra tudjon lépni bárkivel is. Ez a reputáció csak úgy volt helyreállítható, ha az elhagyót sikerült házassági ígéretének betartására rábírní. Nem tévesztendő össze ezekkel a szokásokkal a Magyarország egyes részein is ismert *próbaházasság* intézménye, melynek célja kifejezetten az volt, hogy kiderüljön: a feleségnek kiszemelt nő képes- e leendő férjétől gyermeket foganni. Ha igen, az esküvőre az együtt élő párok mihamarabb sort kerítettek, ha nem, szétváltak útjaik.³¹⁸ A

fiatalok elhamarkodott, terhességgel végződő szexuális kapcsolatát követően vált szükségessé a házasság minél hamarabbi nyélbe ütése, hanem, miután már formálisan is kifejezésre juttatták egybekelési szándékukat, akkor vehette kezdetét a nemi érintkezés.

³¹⁵ Uő., 163–166.

³¹⁶ INGRAM 1990, 161.; STONE 1977, 629.

³¹⁷ CAVALLO – CERUTTI 1990, 74.

³¹⁸ TÁRKÁNY SZÚCS 1981, 266–268. A szerző itt felhívja rá a figyelmet, hogy Magyarországon a próbaházassággal szemben gyakoribb volt a *szereőtartás*, mely nem feltétlenül jelentette a fiatalok együttélését, de ez a szokás is a házasságra való felkészülést szolgálta, illetve szintén annak kiderítését, hogy a jövőbeli feleség alkalmas- e utódok világra hozatalára. A szereőtartás intézményére már a XVIII. századtól kezdve állnak rendelkezésünkre adatok, melyek tanúsága alapján a szokás a falusi társadalom által tudomásul vett, akceptált magatartásforma volt, feltéve,

próbaházasság gyakorlása tehát önmagában még nem számított a népi jogfelfogás szerint elkötelező érvényű „szándéknyilatkozatnak” a megkötendő frigyre vonatkozólag. Ugyanakkor ennek a hagyománynak a rendszerén belül a nő számára nem az jelentett szégyent, ha teherbe esett, hanem ha éppen meddőségére derült fény.

Vizsgált perszövegeink önmagukban nyilvánvalóan nem alkalmasak annak meghatározásra, hogy a XVIII. századi magyar társadalom mely rétegeire volt inkább jellemző törvénytelen gyermekek nemzése, hiszen, ha léteztek olyan csoportok, akiknek a házasságon kívüli nemi kapcsolatát a falusi emberek elnézően, megengedőleg kezelték (például a párválasztással elfoglalt fiatalokét), az azt is jelentheti, hogy ezek a csoportok valószínűleg kisebb arányban találták magukat a bíróság előtt azokhoz képest, akiknek illegitim szexuális aktivitására a törvény mellett a közvélemény is teljes szigorával sújtott le. A bírák szemszögéből nézve azok a nők hoztak világra törvénytelen gyermekeket, akik az ilyen gyermekek származását nem tudták eltitkolni. Egy asszony, ha férjét nem volt kénytelen tartósan nélkülözni és vele házaseletet tudott élni, esetleg más férfi számlájára írható terhessége miatt nem feltétlenül kellett aggódnia. Ha egy hajadon partnerétől lett viselő, egy gyorsan megkötött házasság elterelhette a figyelmet a sarj fogantatásának körülményeiről.

Az eddigi fejezetekben megismert vádlottak közül két olyan nagyobb csoporttal találkoztunk, akik nem igazán tagadhatták le gyermekeik házasságon kívüli eredetét. Az egyiket azon házasságtörő nők alkották, akik férjeiket végleg elhagyva, más férfival kötötték össze életüket és nekik utódokat szültek. A másikba a gazdáiktól, férfi szolgálotársaiktól, vagy másoktól megeseett cseléd lányok tartoztak, akiknek többnyire nem adatott meg az a szerencse, ami Nyíró Kálmán szolgálotjának, hogy egy férfi gyermekükkel együtt hajlandó legyen nőül venni őket. Ezek a cseléd lányok alkották egyszersmind a magzatelhajtással, illetve csecsemőgyilkossággal bíróság lé került vádlottak túlnyomó részét Szabolcs vármegyében a XVIII. században; mellettük –szintúgy érthető okokból– az özvegyasszonyok és a prostituáltak tettek még ki egy számottevő hányadot.

Az elpusztított életek, illetve a velük kapcsolatos büntetőperek növekvő száma miatt elsőként Mária Terézia volt az uralkodóink közül, aki rendeletivel tenni próbált a

hogy az együttélést házasság követte; lásd még: NAGY 1989, 136.

kedvezőtlen folyamat megállítása érdekében. Ezek a rendeletek egyrészt a „teherben lévő elhagyott személyek” szoros felügyeletére, szemmel tartására kötelezték a családtagokat, munkaadókat és a helyi tisztségviselőket, annak megakadályozása érdekében, hogy a megesett lányok ne hagyják egyedül, titkos helyeken hozzák világra gyermekeiket, másrészt az a felismerés is tükröződik bennük, hogy a bajba került hajadonok elsősorban a büntetési szisztéma szigorúsága, a büntetéstől való félelmük miatt fordultak rendszerint magzatuk, illetve világra hozott gyermekük ellen. Alább következik az elsőként 1769 november 13-án kibocsátott rendelet foglalatja, Siklóssy László fordításában:

„Egyébként, nehogy ezek a fattyugyerekek akár anyjuk méhében, akár mesterségesen előidézett korai szülés avagy más erőszakos módokon, akár anyjuk méhében, akár megszületésük után a szégyenérzésnek vagy a büntetéstől való félelemnek áldozatai legyenek, a király nevében minden egyes helyen ki kell hirdetni, hogy ezentúl minden hatóságnak kötelessége lesz ezeket a teherben lévő elhagyott személyeket szemmel kíséreni és amennyiben alapos gyanú, merül fel, hogy csakugyan terhessek, szüleiknek vagy ilyenek nem létében annak a családfőnek, akinek házában élnek, lelkükre kötni, hogy a legnagyobb gonddal figyeljék a szülés idejét. Az ilyen terhes személyt valahogy el ne küldjék, hanem vagy tartsák odahaza, vagy más tisztességes keresztény embernél helyezték el őket, nehogy bármiféle baja essék a megszületendő gyermeknek. És mivel gyakran megtörténik, hogy az ilyen másállapotban lévő személyek elhagyják tartózkodási helyüket hogy így eltitkolják ott felszedett gyalázatukat, a helybeli bírák az ilyen személyeket tartsák vissza és körülményesen hallgassák meg. [...] Arról is biztosítani kell a közönséget, hogy azok a férfiak, akik gyermekeikről azt állítják, hogy törvénytelen ágyból születtek, az 1769 november 7.-én közölt királyi elhatározás értelmében minden világi és egyházi büntetéstől mentesek lesznek, azok ellenben, akik más helyekre kiteszik a csecsemőket, súlyosan fognak bűnhődni. [...] Végül a plébánosok, amennyire a körülmények megengedik, a fattyuk szüleit is keresztényi módon intsék arra, hogy a természet törvényének megfelelően erejükhöz képest járuljanak hozzá a gyermek létének fenntartásához.”³¹⁹ Ugyanekkor rendelkezett a királynő arról is, hogy a terhes személyeket megvesszőzni, vagy más megszegényítő büntetéssel sújtani nem szabad.³²⁰

A csecsemőgyilkosságért elítélt nőket hazánkban a XVIII. században többnyire

³¹⁹ SIKLÓSSY 1922b, 217–18.

³²⁰ KASSICS 1825a, 134., 148. és 337. Mária Teréziának az infanticidium meggátlása érdekében kiadott rendeleteit utódai több alkalommal is újra kibocsátották: KASSICS 1825b, 72., 74. (1781); KASSICS 1825c, 132. (1797).

pallos általi halállal sújtották, mint a gyilkosokat általában, de az ezt megelőző időszakokban „egzotikusabb” büntetések is előfordultak, mint pl. az élve eltemetés (esetleg a bűnös testének karóval való átdöfésével kombinálva), vagy a vízbefojtás.³²¹ Ugyanakkor természetesen nem lehet azt állítani, hogy az újszülöttjük elpusztításával vádolt nők útja egyenesen vezetett volna a hóhér pallosa alá. A bírák számos tényállást mérlegeltek az ítélet meghozatalakor, s a tanúknak feltett kérdések kitérek a legkülönfélébb körülményekre: a terhesség és a szülés lefolyására, arra, hogy a vádlott titkolta-e állapotát környezete előtt; a gyermeket egyedül, elrejtőzve hozta-e világra, vagy voltak szemtanúi az eseménynek; rákérdeztek a halott gyerek és az anya fizikai állapotára; számításba vették, hogy az újszülött halálát esetleg nem szándékos cselekedet, hanem gondatlanság, vagy baleset eredményezte, stb. Fontos momentum volt, hogy a vádlott mit csinált a holttesttel: ha megpróbálta elrejtetni, az nagyon erős indiciuma volt a bűncselekménynek.³²² Voltak nők akiknek sikerült tisztázniuk magukat a gyilkosság vádjától és csak „kapcsolódó” vádpontokban (paráználkodás, házasságtörés) találták őket bűnösnek.

Egy 1728-ban Kisvárdán megejtett tanúvallatás alkalmával többek között a következő kérdéseket tették fel az újszülöttje megölésével vádolt özvegyasszony, a csak keresztnevén, Katalinnak, illetve Sándornénak nevezett nő ügyében: „2do. Valya meg a tanú ha látta é? A Gyermeket és akkor élte az Gyermek. 3tio. Valya meg aztis ha halva látta azon Gyermeket, látott é az testén valamely olyas jelt, vagy jegyet, az mely által meg őletetett volna azon Gyermek. 4ro. Tudgyaé a Tanú hogy az Gyermek edétlen volt é avagy idejére lett [...]” A vádlott álláspontja szerint a gyermek holtan született: ezt a tanúk nem tudták megerősíteni, mert már csak a halál beálltát követően látták az újszülöttet, de azt mindegyikük hangsúlyozta,

³²¹ HAIN 1988, pl.: 21., 115–116.; LEBOUTTE 1992, 35–37.

³²² Bár egyéb körülmények még ebben az esetben is segíthették a vádlottat elkerülni büntetését: 1673-ban egy angliai hajadon, Ann Jewring, aki eltitkolta terhességét és újszülöttje holttestét egy ládába dugta el, annak köszönhette felmentését, hogy gyermekének, annak születése előtt ágyneműt vart, ezzel bizonyosságát adva, hogy nem készült gyilkosságra. Annak ellenére került sor felmentésére, hogy I. Jakabnak egy 1624-es rendelete minden olyan nőt bűnösneként kezelt, aki elrejtette törvénytelen kapcsolatból fogant gyermekének a holttestét, hacsak egy tanú nem tudta igazolni, hogy a gyerek természetes okok következtében halt meg: EALES 1998, 102–103. Ann kijelentése elterjedt védekezési forma lehetett az infanticidiummal vádolt nők körében, akik a XVIII. század második felében is rendszeresen –és sikerrel– bizonygatták bíráiknak, hogy márpedig igenis anyai érzéssel viseltettek gyermekeik iránt, akiknek megölésével vádolták őket: TRUMBACH 1992, 97.

hogy nem idő előtt jött a világra, a holttest kilenc hónapos korának megfelelő fejlettségű volt. Sándornét végül szabadon engedték: bár a szülést követően a holttestet elrejtette (a tanúk egybehangzó állítása szerint félelmében, hogy „megölik” érte), de a vallomások alapján nem sikerült igazolni az infanticidium vádját. Az a tény is sokat nyomott a latban, hogy Sándorné a szülés előtt pár nappal még nehéz munkát végzett: vetni segédkezett egy férfinak a mezőn, ő cipelte vékában a magokat és ennek következtében veszthette el magzatát. A negyedik tanú, Major Erzsébet vallomása ebből a szempontból perdöntő volt: elmondta, hogy a halott újszülött egyik karján egy „jelet” látott, ahhoz hasonlót, ami Katalin asszony testén is keletkezett, amikor a vékát a hasához nyomta.³²³

Tagadta, hogy gyilkosságot követett volna el a tizenhat éves Galát Mária nyíregyházi fiatalasszony is, aki saját elmondása szerint már terhesen ment férjhez a nála hét évvel idősebb Oravecz Mátyáshoz. Ártatlanságának a hiányát a nászéjszakán az ura konstatálta is, mondván, „nem igaz leány”. A lányt azzal vádolták, hogy elásta újszülött gyermekét, amit ő nem tagadott, de azzal védekezett, hogy a férje keményen megverte, amiért fejés közben kiütötte az egyik tehén szemét és ezután három nap múlva hozta világra kisfiát, aki a szülést követően hamarosan meghalt. Oravecz Mátyás sem próbálta letagadni kihallgatásakor, hogy gyakran fegyelmezte feleségét engedetlenségéért (például, mert az a kocsmába rendszeresen eljárt táncolni) és azután is ütlegette, hogy terhességéről tudomást szerzett. A bírának a legnagyobb természetességgel számolt be fegyelmezési módszereiről: *„Kötéllel és kötőfékkel szoktam verni a feleségemet, igaz azis, hogy hajánál fogva a földre le rántottam, de soha sem térdeltem meg, hanem az ágashoz kötve kötéllel az hátát keményen megvertem, de már akkor nem volt nála az gyermek”* – tudni illik, így akarta kiszedni Máriából, hova tüntette el a fiát. A lány védekezését a sedria végül nem fogadta el, bűnösnek találták, és nyolcvan korbácsot rendeltek rá verni; az indoklásban nem szerepel, hogy a fővételt minek köszönhetően került el (az ügyész még azt kért rá), de feltehetően fiatal kora is szerepet játszott ebben.³²⁴

Szintén 1728-ban állították bíróság elé a debreceni Mácsi Erzsókot is.³²⁵ A nő házasságtörő kapcsolatából fogant gyermekét ölte meg a vád szerint és a körülmények (meg a tanúk is) ellene vallottak: az újszülöttet egy ól mögött elásta és a holttestet

³²³ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 29., a. n. 252., 1728.

³²⁴ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 10., a. n. 162., 1783.

³²⁵ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 29., a. n. 255., 1728.

megtaláló Csillag Katalin egy kötelet látott a gyerek nyaka köré tekerve. Erzsébet kihallgatásakor tagadta a szándékosságot: azt mondta, „*meg botlott a fagyban s el esett, úgy ment el a Gyermek tőle*”.³²⁶ A kötéllel kapcsolatban azt vallotta, hogy az Katalin nevű hét éves kislányának a „*csizma mazzagja*” volt, az „*esett a' kisedd vállára, nem volt a' nyakán a madzag*”. A vádlott szavait saját lánya cáfolta meg, aki a szóban forgó madzagot anyja kötényének darabjaként ismerte fel. Ugyancsak Katalintól lehet tudni, hogy az újszülött még életben volt a szülést követően és sírt, ahogy azt az egyik tanútól, Puskás Istvánnétól hallotta.³²⁷ Mácsi Erzsébetet fővesztésre szentenciázták; ellen szóló körülmény volt, hogy férje, Tóth György katonaként távol volt tőle és emiatt akarhatott a vádlott megszabadulni a bűnös viszonyból fogant gyerektől. Szándékosságra utaló egyértelmű bizonyítékot fedeztek fel az özvegy Koncz Péterné Tót Ilona gyermekének holttestén is: az asszony ruhadarabokat tömött az újszülött szájába, úgy fojtotta meg. A nő nem tagadta vétkét és Erzsébethez hasonlóan neki is fejét vették. Enyhítő körülményként azt hozta fel, hogy szeretője, Szénási Pál kényszerítette a gyilkosságra, megöléssel fenyegetve őt.³²⁸

Ha a vádlott azt is tagadta, hogy egyáltalán szült volna, hozzáértő emberekkel megvizsgáltatták, hogy bizonyítékot találjanak terhességére. Az ilyen szemle nem feltétlenül a hatóság utasítására történt meg. Mácsi Erzsébethez az őt a szülést követően kérdőre fogó asszonyok hívták bábát, hogy nézze meg a nőt „*minden szemérem nélkül*”. 1689-ben egy litkei szolgáló esetében is a falu bírása utasított öregasszonyokat, hogy vegyék szemügyre a lányt, akik a mellében tejet találtak. Ezután kerül sor a csecsemő holttestének a felkutatására, s a kutyák által majdnem teljesen megevett maradványokat végül egy kert végében lévő árokban találtak meg.³²⁹

Sok nő nem várta meg a szülést, hanem méhében fejlődő magzata ellen fordult, abortusz előidézésével próbálva megszabadulni egy törvénytelen kapcsolat nem kívánt következményétől. Ez elvileg biztonságos megoldásnak számított, hiszen nehezebb volt ilyenkor a szándékosság bizonyítása, mint egy halott csecsemő esetében. Az ehhez

³²⁶ Vallomása egyes szám harmadik személyben került lejegyzésre

³²⁷ Ha az említett Puskásné vallomását összevetjük ezzel az állítással, kiderül, hogy valamelyik tanú valószínűleg nem a valóságnak megfelelően adta elő a történeteket: az asszony ugyanis azt vallotta, hogy a piacra menvén utoljára még nagy hassal és egészségesen látta Erzsébetet, hazaérve viszont már azt tapasztalta, hogy „*Ersök meg vékonyodott*”, s kérdezte tőle, hová tette a gyermeket.

³²⁸ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 13., a. n. 68., fol. 6–7. (1716).

³²⁹ SZSZBML, IV. A 1., fasc. 107., a. n. 29.

folyamodó nők többféle lehetőség közül választhattak, a fizikai túlerőltetéstől a hegyes tárgyaknak a méhbe való felszúrásán át a mágikus eljárásokig, illetve abortívumként számon tartott növények főzeteinek a fogyasztásáig. Ha viszont napvilágra kerültek praktikáik, az utóbbi módszerek alkalmazása révén az infanticidium mellett könnyen a boszorkányság vádjával is szembenézni kényszerülhettek.³³⁰ A szabolcsi periratok tanúsága szerint a bajba került asszonyok előszeretettel alkalmazták többféle formában a rutát (fekete rutát), amely vérzésindukáló hatása miatt magzatelhajtó szerként is használatos volt.

Krucsay Jánosné Tolvay Borbála is ehhez a növényhez folyamodott többek között, mivel egyik szeretőjétől teherbe esett, amíg férje fogságban tartózkodott a Rákóczi szabadságharc idején. Első alkalommal, 1711-ben Krucsay János *„sok rendbeli kurvasága, és az által ne talántán történt Terhes állapottyában levő Terhének vesztese iránt való állapottyában történhetett Istentelen practicája”* miatt jelentette fel feleségét és az ekkor megejtett tanúvallatás alkalmával többek között azt tudakolták a kisvárdaiaktól, hogy volt-e tudomásuk Borbála terhességéről és ha *„ha terhes volt hova lött az terhe”*, s ki segített neki annak elvesztésében, milyen füvekkel, fürdőkkel élve.³³¹ A vallomásokból kiderült, hogy az asszony Homonnán járva, maga szerezte be a fekete rutát, amiből aztán odahaza két asszony csinált neki fürdőt és abban áztatta magát.³³² A „kúra” eredményes lehetett, mert a nő végül elvetélt; az egyik cselédlánya elmondása szerint a csecsemő holttestét egy eperfa alá ásták el.³³³

Hetvenöt évvel később állt bíróság elé a paráználkodással és magzatelhajtással vádolt, 27 éves Supos Erzsébet özvegyasszony. A nő következetesen tagadta a vádakát és a megkérdezett tanúk sem tudták egyértelműen megerősíteni akár terhességét, akár azt, hogy elveszejtette volna gyermekét. Arról tudtak csak beszámolni, hogy Erzsébet egy darabig folyamatosan „vastagodott”, majd eltűnt a vastagsága, illetve, hogy egy napig ágyban feküdt, amit a nő kihallgatásakor azzal magyarázott, hogy elcsúszott a jégen és megütötte magát. Az egyik legerősebb gyanújele a művi vetélésnek az volt, hogy többen is látták a vádlottnál rutafüvet, amivel kapcsolatban jelezték is neki, hogy *„nem jó féle fű”*, s

³³⁰ LEBOUTTE 1992, 35.; SHAHAR 2004, 166.

³³¹ SZOBOSZLAY 2002, 204–205.

³³² Uő., 206.

³³³ Uő., 209.

az egyik tanú, Harangi Sára szerint Erzsébet erre azt felelte, hogy „*az Örmény [akitől állítólag a növényt vette] azt mondta, hogy ez a fű a Csikót is ki viszi a Lobul*”. (Egy másik tanú, Bika Judit elmondása alapján viszont a nő egy kérdezősködő férfinak azt mondta a fűvel kapcsolatban, hogy hideglelés ellen kell neki.) A rutát leszámítva, a leginkább terhelő vallomást Balog Istvánné tette, aki pont akkor állított be Suposékhoz, amikor a vádlott az ágyat nyomta és Erzsébet édesanyjának, Supos Miklósnénak a kisebbik lánya azzal fogadta a vendéget, hogy „*Kis Gyermekünk lett nekünk vastag köldöke volt ritt is*”. Akárhogy is, ezek a vallomások még kevésnek bizonyultak az elítéléshez: holttest soha nem került elő, mint ahogy olyan tanú sem, aki a terhességgel és az állítólagos szüléssel kapcsolatban kétségtelen információkkal rendelkezett volna. Végül Erzsébetet husznnégy korbácsütéssel eresztették ki a tömlöcből.³³⁴

Supos Erzsébet s a fentebb említett Katalin asszony persze a szerencsés kisebbséghez tartozott: a gyereke elvesztésével vádolt legtöbb nőnek nem sikerült elkerülnie el a hóhér pallosát a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. A kitartó tagadás nem volt elég a felmentéshez. A kor bizonyítási eljárásainak a színvonala mellett a tanúk esetenként élet és halál uraivá válhattak, amit fel lehet fogni az egyén fölött gyakorolt közösségi kontroll egyik megnyilvánulási formájaként is. A megvádoltakhoz fűződő viszony, a velük szemben táplált érzések nagy mértékben meghatározhatták, hogy milyen információkat kötöttet a kérdezők orrára, hogyan „tálalták” az általuk ismert tényeket. Bár nem a legjobb példa a kisvárdai Katalin, valamint Mácsi Erzsók történetét felhozni, mert mindkét vádlott esetében a vallomások mellett egyéb bizonyítékok és körülmények is szóltak az ártatlanság, illetve bűnösség mellett, de sokat elárul a két nőnek lakóhelyén elfoglalt pozíciójáról, reputációjukról az, hogy míg az előbbit az első tanú, Varga Borbála biztatta, bátorította, hogy jobb lesz, ha előadja újszülöttje holttestét, nem mindjárt nyakaztat a sedria sem, mert „*lám a' Petneházi Asszony a' Kutba vetette Gyermekét még sem ölték meg*”, addig a szülésen átesett Erzsébetet az őt számon kérő egyik asszony a következő szavakkal támadta le: „*no pogány Lelkü! Hová tetted a gyermekedet mert gyermek volt te nálad*”.³³⁵ A barátok, vagy haragosok által előadott vallomások olyan hatalmi fegyverként funkcionálhattak az egyszerű falusi, vagy városi lakosok (nők) kezében, amellyel élni ritkán adatott meg nekik egy jogi eljárás keretein kívül.

³³⁴ SZSZBML, IV. A 9., fasc. 11., a. n. 157., 1786.

³³⁵ A 4. tanú, Kaszonyi Anna fassio-ja.

IV. Konfliktusok, 3.

Mezővárosi prostitúció: Nyíregyháza és Nagykálló példája

A néhány évtized alatt látványos fejlődést felmutató Nyíregyháza városiasodásának egyik kísérőjelensége volt a prostitúció szárba szökkenése; a különböző kézműves szakmák képviselői mellett a legősibb mesterséget űző nők számára is kitűnő megélhetési lehetőséget biztosított a lendületes népességnövekedést produkáló település. A nem egyszer Magyarország, vagy a Habsburg monarchia távoli helyeiről a mezővárosba érkező, az éjszakai utcákat ellepő lányok és asszonyok klienseinek túlnyomó része az bekvártélyozott regimentek tagjai közül kerültek ki, akik többnyire vagy egyedülállók voltak, vagy legalábbis feleségeik nem követték őket szálláshelyükre; civil „ügyfelekkel” elvétve találkozni csak Nyíregyháza bűnügyi krónikáinak lapjain. A prostituáltak számára a város házai ideális búvóhelyeket jelentettek, amelyekben –egy időre legalábbis– elrejtőzhettek a hatóságok szeme elől és nyugodt körülmények között, esetenként a házak tulajdonosai hallgatólagos támogatásával kínálhatták szolgáltatásaikat klienseiknek. Az is megfigyelhető, hogy a Nyíregyháza kínálta hagyományosabb munkalehetőségek már önmagukban hozzájárultak a rossz hírű nők számának megsokasodásához: egyesek közülük ugyanis eredetileg cselédnek szegődtek el valamely gazdához, iparoshoz, vagy éppen más munkából próbáltak megélni, mielőtt rátaláltak a „könnyebb” élet felé vezető útra.

A város bírái igyekeztek maximálisan eleget tenni az 1765-ös statútum által rájuk testált kötelességüknek: az utca kapitányok –időnként a katonaság segítségét is igénybe véve ehhez– időről időre begyűjtötték az utcákról a „tiszdtalan személyek”-et, akiket ezt követően rövid úton meghozott ítélettel rendre kiutasítottak a városból, illetve hazájukba visszaküldtek.³³⁶ Ugyanakkor az előjárók ebbéli buzgalmát nem mindig koronázta teljes siker; jó néhány nőt ismerünk, akiknek a kedvét az ismétlődő kiutasítások és az elszenvedett korbácsütések sem vették el a kedvét attól, hogy Nyíregyházára újra és újra visszatérve, megpróbálkozzanak mesterségük folytatásával.

³³⁶ Ezt egyébként ekkoriban már uralkodói rendeletek is előírták a városok, mezővárosok előjáróinak: KASSICS 1825b, 98. (1782).

1. A forrásokról

A Szabolcs-Szatmár-Bereg-Megyei Levéltár Nyíregyháza mezővárossal kapcsolatos anyagai közül a tanácsi iratok őrizték meg jó néhány, prostitúcióval kapcsolatos eset tanúvallatási jegyzőkönyveit, valamint *benignum examen*-eit (SZSZBML V. A 12. Nyíregyháza Mezőváros Tanácsának iratai 1754–1848, s, Büntetőperek 1759–1846, 116/196. doboz (a továbbiakban: SZSZBML V. A 12./s)), illetve meg kell említeni azt a két, 1808 és 1822 között vezetett városi krónika-jellegű jegyzőkönyvet (*Mindennapi baj jegyzőkönyve* (a továbbiakban: MBJ), valamint *Minden napi jegyzések minden féle dolgoknak* (a továbbiakban: MJMD): SZSZBML V. A 13. Nyíregyháza mezőváros főbírájának iratai 1746–1848, a, Jegyzőkönyvek 1753–1834., 3/199. doboz), amelyek a bennük található rövid, szűkszavú, általában csak a tényállások száraz rögzítésére szorító feljegyzések ellenére is számos fontos következtetés levonását teszik lehetővé a nyíregyházi prostitúció megannyi aspektusát (a szajhák és alkalmi partnereik különböző csoportjait, a velük szemben fogatosított intézkedéseket, stb.) illetően.³³⁷

Nyíregyházi forrásaink nem teszik lehetővé, hogy a prostitúció jelenségét egy hosszabb, sok évtizedes perióduson belül vizsgáljuk, annál inkább megtehetjük ezt viszont Nagyálló tanácsának fennmaradt jegyzőkönyvei és egyéb iratai³³⁸ esetében, amelyek a XVII–XVIII. század fordulójáig vezetnek az időben vissza minket és amelyek betekintést engednek számunkra többek között a település büntetőgyakorlata terén az új évszázad során bekövetkezett változásokba. Ez a betekintés annál is inkább izgalmasabb lehet a számunkra, mert Kálló, a Rákóczi szabadságharc végéig pallosjoggal rendelkező helység volt és ezt a jogát házasságtörőssel, paráználkással, szajhákkal szemben gyakorolta is a század első éveiben.

³³⁷ Az ezen két jegyzőkönyvben található bejegyzések szerencsére egyes esetekben összekapcsolhatóak a tanácsi iratok közt fennmaradt vallomásokkal.

³³⁸ Ezen fejezet megírásához a következő nagyállói forrásokat használtam fel: SZSZBML V. A 1. Nagyálló Mezőváros Tanácsának iratai 1603–1848, a, Tanácsi iratok 1603–1848: Nagyálló tanácsának jegyzőkönyve 1699–1726 (SZSZBML V. A 1./jkv. 1.); Nagyálló tanácsának jegyzőkönyve 1787–1807 (a továbbiakban: SZSZBML V. A 1./jkv. 2.); Tanácsi iratok 1771–1799 (a továbbiakban: SZSZBML V. A 1./TI).

2. A prostituáltak csoportjai: származási hely, családi állapot, foglalkozás

A nyíregyházi (illegális) szexipar képviselőinek túlnyomó része idegen, a városban mély gyökerekkel nem rendelkező személyek voltak; helybelieket csak elvétve találunk közöttük. Igazából a feltüntetett származási hellyel rendelkezők közül csak két nyíregyházit, bizonyos Moutson Erzsébetet és Melich Zsuzsát ismerünk. Utóbbi viszont, bár rövid időn belül két ízben (1813 márciusában és szeptemberében) is megfogták (és a második alkalommal lopással is vádolták), minden jel szerint nem „hivatásos” volt, hanem monogám kapcsolatban élt: a szeptemberi jegyzőkönyvi bejegyzésben egy katona szeretőjeként említik. Annyi információval rendelkezünk még felőle, hogy nem a szülői házban, hanem egy bizonyos Praviczkynél lakott és márciusban egy katona szállásán fogták meg; akkor huszonnégy korbácsra ítélték, fél évvel később büntetése feleződött: tizenkettőt vertek rá.³³⁹ Erzsébetre vonatkozóan csak annyi feljegyzést találunk, hogy paráználkodásért megcsapatták 25 korbáccsal; nincs utalás rá, hogy „katonák után járó” lett volna, bár 1819 áprilisában ötödmagával állították elő és társai közül ketten katonákkal paráználkodóknak neveztettek.³⁴⁰ Nagykállóban sem túl sok helybeli gyarapította a prostituáltak seregét: közéjük tartozott Molnár Mihály leánya, Katalin, aki 1793 áprilisában „*a sok aratók előtt meztelenre vetkezett*”, bár, hogy mi célból tette ezt, arról már nincs híradás.³⁴¹

Származási helyük alapján két nagyobb csoportba lehet sorolni a Nyíregyházán elfogott lányokat, asszonyokat: egy részük a város szűkebb-tágabb vonzáskörzetéből: Szabolcs vármegye különböző településeiről (Oros, Bercel, Bogdány, Tímár, Ibrány, stb.), illetve a szomszédos/közeli vármegyéből (Bihar, Zemplén, Ung, Abaúj) vetődött a városba, mások mögött viszont ennél sokkal hosszabb út állt. A felvidék vármegyéi markánsan felülreprezentáltak: Abaúj mellett Gömör, Sáros, Szepes, Liptó, Zólyom (illetve az ezek területén található városok, falvak) nevével találkozhatunk forrásaink lapjain. Feltűnő a Hajdú kerület településeinek, úgymint Dorognak, Böszörménynek, Nánásnak a többszöri előfordulása is. Az ország legnyugatibb pontját Pozsony városa jelenti a listán, de ezzel még nem értünk földrajzi kalauzunk végére, hiszen a határokon túlról: Cseh- és

³³⁹ MJMD, p. 100. és p. 135.

³⁴⁰ MJMD, p. 313.

³⁴¹ SZSZBML V. A 1./jko. 2., fol. 100.

Lengyelországból, illetve Marosvásárhelyről és Salzburgból érkezett nőkről is tudomásunk van.

Családi állapot tekintetében a prostituáltak túlnyomó többsége egyedülálló, „szabad” személy volt, de azért néhány házas nőt is találunk soraik között, mint pl. a dorogra való Riczu Györgyné Molnár Erzsébetet és egy vak koldus feleségét, a nánási Rati Sámuelnét³⁴², akik férjüket elhagyva keresték megélhetésüket Nyíregyházán, mindketten katonákhoz adva magukat (ily módon természetesen a házasságtörés tényállását is megvalósítva). A két asszonyt, büntetésük elnyerését követően, hazaküldték uraikhoz. Nagyállón tevékenykedett az orosi özvegy Bohánkáné, aki 1792-ben egy zsidó csaplárossal létesített üzleti kapcsolatot, aminek következtében teherbe esett.³⁴³ Külön kategóriát képeztek a katonafeleségek³⁴⁴: róluk a későbbiekben még lesz szó. A prostituáltak életkorára vonatkozóan jóval kevesebb (csak néhány elszórt) információval rendelkezünk; ezek alapján feltételezhetjük, hogy a hajadonok nagy többségükben húszas éveikben járhattak, de ismerünk ennél fiatalabbakat is, mint pl. Balog Katalin „*mintegy tizennyolc*” éves dorogi leányt, aki zsenge kora ellenére komoly „szakmai” múltra tekinthetett vissza, más településeken is megfordult már, mielőtt Nyíregyházára vetődött és akit 1808 folyamán több alkalommal is kiutasítottak a városból.³⁴⁵

A kurvák egy jó része „hivatásos” vagabund, passzus nélkül városról városra vándorló személy volt, akikre tökéletesen illik az 1765-ös statútumnak a „*kóborló s katonákhoz magokat adó*” asszonyokra vonatkozó kitétele. Azonban a források alapján nem minden esetben lehet egyértelműen eldönteni, hogy az egyes megfogalmazások szerint katonákkal paráználkodó, nyomukban járók nők mindegyike valóban testét áruba bocsátó utcalány volt- e. Könnyen lehet, hogy számos esetben a *paráznaság* tényleg azt jelentette, amit: nem házas személyek által folytatott (de semmiképpen sem promiszkuis) viszonyt. Mint a II. fejezetben szó volt róla, különösen a nagyállói tanácsi jegyzőkönyvek esetében figyelhető meg, hogy a fogalmat általános érvénnyel, a bűncselekményekként kezelt

³⁴² MBJ, p. 36 és MJMD, p. 154. (1808 és 1813).

³⁴³ SZSZBML V. A 1./jvk. 2., fol. 90. (1792 augusztus.)

³⁴⁴ A kora újkori – újkori Európa és Magyarország városaiban valóban nem volt ismeretlen jelenség, hogy a katonákat feleségeik is elkísérték állomáshelyeikre, lásd: Németh István: Letelepülő katonák a Felső-magyarországi városokban (A szabad királyi városok új migráció-forrásai a XVI–XVII. században). In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció (Tanulmánygyűjtemény). Budapest, 1998. 17–26. 19–20.

³⁴⁵ MBJ, p. 27., 75. és 107.

legkülönbözőbb szexuális tevékenységek (házasságtörés, tényleges kurválkodás³⁴⁶, vadházasságban élés) megjelölésére alkalmazták. Ismerünk néhány nőt, aki katona szeretőjeként, vagy kitartottjaként, egyértelműen monogám kapcsolatot tartott fenn. A már megismert Melich Zsuzsi mellett ilyen leányzó volt Vadász Mária és Angyal Anna is, akiket 1809 januárjában fogtak meg és – párkapcsolat ide, vagy oda – paráználkodásukért a 12 korbácsütés elszenvedése után a kurvákhoz hasonlóan tessékelték ki őket a városból.³⁴⁷

A nyíregyházi prostituáltak egy része nappal cselédként dolgozott, vagy legalábbis szolgálatot vállalni jött valamikor a városba, de sokan közülük idővel felhagytak a becsületes munkával. A két jegyzőkönyvben több nő neve mellett szerepel a „(most) *nem szolgál*” kitétel: Melich Zsuzsanna mellett ilyen személy volt Jurik Zsuzsi is.³⁴⁸ A tímári Molnár Katiról viszont megtudhatjuk, hogy „*bár szolgálatban van*”, „*mindék az éjtzaka házáat el hagyta. Megfogattatott gyanus helyütt.*” Hogy pontosan hol találták és min érték tetten, ha egyáltalán, arról nincs tudósítás.³⁴⁹ A tisztos megélhetés után (is) néző nők egy másik csoportját alkották az „alkalmi munkavállalók”: azok, akik, mint pl. Kriger Teréz, Bodnár Mária és Szabó Mária, saját elmondásuk szerint a téli időszak egyik biztos pénzkereseti lehetőségeként valamely nyíregyházi polgár házában fonással foglalkoztak.³⁵⁰

Az esetek többségében találgatásokra vagyunk utalva azzal kapcsolatban, hogy mi terelte a cseléd lányokat a szolgálatból a szabadabb, de anyagilag valószínűleg kevésbé biztosított élet irányába. Egyesek számára a szajhának állás minden bizonnyal kényszerű, a megélhetés érdekében tett lépés volt, mint a győri illetőségű Lévai Terézia esetében, aki annak idején egy tiszttel együtt érkezett Nyíregyházára, sikerült cselédként elhelyezkednie, de, mivel teherbe esett, munkaadója elbocsátotta.³⁵¹ Henzell Julis előbb gazdája szigorúsága miatt a városból Debrecenbe szökött, majd onnan visszatérve

³⁴⁶ A kiskállóra való Magyar Erzsébetet, mint „*gyakori* [a várost gyakran felkereső], *kóborló paráznát*”, aki egyetlen éjszaka bizonyos számú katonával közösült, verték ki egy ízben Kállóról.

³⁴⁷ MBJ, p. 125. A kiutasítás elkerülhető volt, ha a nőt partnere hajlandó volt feleségül venni. Ennek köszönhető szerencséjét Radóczy Kata is, akit 1812. november 20-án, mint „*katonákkal tartó*”, „*kóborló személy*”-t a városból kiigazítani rendelték, egy nappal később viszont férjhez menvén, kezesség ellenében szabadon bocsátották. (MJMD, p. 64.) A Vadász Máriaékhoz hasonlóan katona „*kuroája*”, egyébként cseléd lány Klein Erzsébet is azért úszta meg mindössze 24 órai áristommal, mert egyrészt viselő volt, másrészt pedig szeretője el kívánta őt venni. (MBJ, p. 5.)

³⁴⁸ MJMD, p. 100.

³⁴⁹ Uo.

³⁵⁰ MJMD, p. 100. (1813. március 26.) és 240. (1815. november 14.)

³⁵¹ MJMD, p. 101. (1813. március 26.)

keveredett a kurvák közé.³⁵² Egyes lányokat valószínűleg a prostituáltak ráhatása is az eddigi életükkel való szakításra sarkallhatott, mint ahogy ez előfordult a XVII. század végi Sopronban, ahol is a tanácsüléseken több alkalommal felemlítődtek a munka nélkül lődörgő, férfiak társaságát kereső szolgálók, vagy azok a csavargó nők, akik a még meg nem rontott hajadonokat is szajhálkodásra csábították.³⁵³

Meglehető részletességgel foglalta össze 1808 december 1-én (ekkor konkrétan egy kés ellopása kapcsán) megejtett kihallgatása során a fentebb említett Balog Kati eddigi rövid életének fordulatokban gazdag történetét. A nyíregyházi tanácsi iratok büntetőperes anyagai között fennmaradt *benevolum examen* tanúsága szerint a lány egy igazi rontástörténettel igyekezett magyarázatot adni, miért nem tud meglenni katonák nélkül. Elmondása szerint mintegy öt évvel korábban megitták valamivel és emiatt azóta „*én nem maradhatok ottan, az hol katona nintsen*”, mint ahogy ezt kétszer is hangsúlyozta vallomásában.³⁵⁴ Emellett azért sem lehetett maradása szülővárosában, mert ott már mindenki kurvázta őt. Katalin ezen a decemberi kihallgatásán azt vallotta, hogy másodjára fogták el a városban (valójában ez rövid időn belül már legalább a harmadik alkalom volt, a *Mindennapi baj jegyzőkönyve* bejegyzései alapján), Nyíregyháza mellett pedig Debrecenből és Szatmárról is haza küldték már legalább egyszer–egyszer. Közben egy rövid ideig Tégláson cselédkedett, de onnan is elszökött és végül még azt is „megígérte” kihallgatóinak, hogy „*akár mit tselekesznek véllem, mégis csak vissza jövök*”.

A cselédlányok a középkori – kora újkori – újkori Európa más helyein is a prostituáltak egyik fő utánpótlási bázisának számítottak³⁵⁵ és az alapvető közös vonások okán (tudni illik, hogy ezek is, amazok is többnyire egyedülálló, szexuális fegyelem híján lévő nők voltak) alakjuk könnyen összemosódott a kor embereinek tudatában.³⁵⁶

³⁵² MJMD, p. 240. (1815. november 14.)

³⁵³ Szabó Jenő: Öt évszázad fekete krónikája. (Soproni pitaval.) Győr, s. a. [1987.] 110.

³⁵⁴ SZSZBML V. A 12./s, 1808:2.

³⁵⁵ XVIII. századi franciaországi példákat hozva föl, Kathryn Norberg rámutatott, hogy egyes nagyvárosokban (Montpellier, Marseilles) a szolgálólányok az ismert (bíróság elé citált, vagy menhelyeken elhelyezett) prostituáltak számottevő hányadát tették ki (40, illetve 25 %-ot); Párizsban ez az arány már jóval kisebb, mintegy 12 % volt: NORBERG 1993, 470–471. A gazdáik által sokszor elhamarkodottan, pénz, és ajánlólevelek nélkül elbocsátott cselédlányok útja a XVIII–XIX. századi Londonban is általában a prostitúció felé vezetett, a korabeli felfogás szerint: HENDERSON 1999, 15–16.

³⁵⁶ HILL 2001, 110.; FARMER 1999, 88–89.; WIESNER 1999, 200–201. (Ruth Mazo Karras arra hívja fel a figyelmet, hogy a XVI. századi Angliában a „*singlewoman*” megnevezést a „prostituált” fogalmának egyik szinonimájaként használták: KARRAS 1999b, 131.)

3. A partnerek; a prostitúció és a közbiztonság

Mint a fejezet bevezetőjében említettem, illetve, ahogy az eddig felhozott példák egy részéből is kiviláglik, a nyíregyházi szajhák partnereinek zömét a beszállásolt katonaság jelentette. Hasonlóképpen volt ez más korabeli, illetve kora újkori városainkban is: Debrecenben a XVIII. század derekán, Székesfehérvárott, Hódmezővásárhelyen, illetve Csongrád vármegyében.³⁵⁷ A XVII. században, illetve a következő évszázad elején Győr városának tanácsa több alkalommal is szigorú intézkedéseket igyekezett foganatosítani a „tisztátalan parázna személyek” ellen, „kik különösen az újvárosi katonák és hajdúk házáinál és a külső majorokban laknak”.³⁵⁸ Ugyanígy, 1771-ben Torda városa a katonák után jövő, „nyilvánvaló kurvák” szigorú megbüntetését és kitiltását rendelte el.³⁵⁹

Az asszonyaikat, szeretőiket hosszú ideig nélkülözni kényszerülő katonák dominanciája természetesnek tekinthető; ami viszont feltűnő, hogy az 1786 óta országos vásártartói joggal rendelkező Nyíregyházán, ahol évente négy alkalommal (és természetesen a szombati heti piacokon) nagy számú idegenből jött iparos, kereskedő és vásárló fordult meg, civilekkel a prostituáltak partnerei között alig találkozhatunk. A mezővárosi prostitúció nem volt hasonlítható a középkor színes bordély-világához, amelynek a katonák mellett papok, iparosok, kézművesek is részét alkották.³⁶⁰ Nyíregyházán és Nagykállón a katonaság mellett tartózkodott még egy olyan népesebb csoport, amelynek tagjai tipikusan egyedülálló, fiatal férfiakkól állottak: a mesteremberek legényeiről, illetve a szolgák társadalmáról van szó. A rossz hírű nők partnereiként való majdnem teljes hiányukat³⁶¹ magyarázhatja a munkájuk elvesztésétől való félelem, illetve az a tény, hogy, a társadalmi ranglétrán természetes módon feljebb kívánván hágni, idővel törekedtek a lakosi státusz megszerzésére³⁶², amely cél elérését megghiúsíthatta volna, ha a

³⁵⁷ M. ANTALÓCZY 2001, 151.; CSURGAI HORVÁTH 1999, 45. SZENTI 1993, 118. A Kállay István által közölt fehérvári példák többsége is katonákkal kapcsolatot tartó kurvákra vonatkozik: KÁLLAY 1996, 215–220.

³⁵⁸ MAGYARY-KOSSA 1997, 205.

³⁵⁹ KISS 1998, 73.

³⁶⁰ Mint tapasztalhatjuk ezt pl. a XV. századi Lyons, vagy Dijon bordélyházai esetében: ROSSIAUD 1996, 38.,

³⁶¹ Csak majdnem: lásd a következő fejezetben Varga Mária történetét.

³⁶² Lakosnak a polgárokat megillető összes jogokkal nem rendelkező, de a városban ingatlanlással bíró egyéneket nevezték. A lakossá válás egyik feltétele 1815-ben a három évig való helybenlakás volt, amint ez éppen egy szabólegény bevételi kérelmére adott elutasító válaszból tudható: GALAMBOS – KUJBUSNÉ 2001, 34.

bűnügyi feljegyzésekben rendszeresen, mint nyilvános szajhák után járó személyek szerepelnek. Az erkölcsi feddhetetlenség többnyire elengedhetetlen volt ahhoz, hogy valaki a közösség tagjává válhasson; Nyíregyháza 1826-os statútumtervezetének egyik pontja alapján bűnözőknek telket sem volt szabad eladni.³⁶³

E fiatal férfitársaság, úgy tűnik, inkább a cselédlányokra és a tisztos polgárok hajadon leányaira (nem feltétlenül saját gazdáikéra) specializálódott; ezek a kapcsolatok sokszor csak akkor jutottak a bírák tudomására, ha az együttlétnek nem kívánt következménye lett. Saiben Ádám fiatal legény 1812-ben elismerte Petruska Mihály mostohalányával, Zsófiával való viszonyát, azt viszont nem, hogy a lányt ő ejtette volna teherbe, mondván, hogy Zsófia a megismerkedésüket követően túl hamar szülte meg gyermekét. A férfi érvelése elfogadtatott és mentesült a gyerek tartásának kötelezettsége alól, de mint paráznára, huszonöt korbácsot vertek rá és bikapénzt is kiszabtak rá.³⁶⁴ Nem úszta meg ennyivel Rudnay Sámuel csizmadialegény, aki huszonnégy forintot volt kénytelen adni Brezova Annisnak, a neki csinált gyermek tartására.³⁶⁵ A tartásdíj összege természetesen egyáltalán nem volt lényegtelen kérdés és emiatt előfordulhatott, hogy egy nő nem ismerte fel a valódi partnert, aki szégyenben hagyta. Seremete Anna Czinkóczky Jánostól, volt gazdájától száz forintra, egy hízott sertésre és négy köből gabonára tartott volna igényt, azonban a férfi tagadta, hogy valamikor is köze volt hozzá. Elismerte viszont ezt a gazda férfi szolgája, akivel végül tizenkét forintot fizettettek a lány számára. Czinkóczky sem úszta meg azonban: ő is tizenkét forintot kellett, hogy adjon Annának, mivel nem vigyázott eléggé háznépe erkölcsére és magánál „*oly botránkozó személyt szenvedet*”.³⁶⁶

A nagy valószínűség szerint nem egyszerű paráznaságért, hanem szajhálkodásért felelősségre vont delikvensek közül a kassai eredetű Kriska Erzsébet volt az egyik, aki civil ügyfélkörrel rendelkezett: 1808 augusztusában egy szegegyházi gulyással érték tetten, jó két hónappal később bizonyos Hudák Pállal kapták rajta.³⁶⁷ Makran Zsuzsi pedig „háziurával” paráználkodott– lehetséges, hogy a lány lakhatása bérét tudta le ilyen

³⁶³ KUJBUSNÉ 1998, 31.

³⁶⁴ MBJ, p. 172.

³⁶⁵ MJMD, p. 271.

³⁶⁶ MBJ, p. 171. (1811.)

³⁶⁷ MBJ, p. 20–21. és 84.

módon, „természetben”.³⁶⁸ Nagykállón Bohánkáné, mint szó volt róla, egy csaplárossal létesített kapcsolatot, neki a férfi egy aranyat ígért szolgáltatásaiért cserébe. Az egyik legelképesztőbb eset Varga Mária nevéhez fűződik: 1819 januárjában összesen tíz, 14 és 20 év közötti fiatalembert (többségükben helybelieket, illetve néhány idegenből jött szolgát) hallgattak ki, akiknek a gyanú szerint közük volt a nőhöz. Egy részük ezt természetesen tagadta, mások elismerték, hogy legalább egyszer, de akár több alkalommal is „fertelmeskedtek” Máriával.³⁶⁹

A prostituáltaknak járó fizetséget illetően egyébként nem sok információ áll rendelkezésünkre, de nem Bohánkáné volt az egyedüli, aki pénzbeli díjazásban részesült kliensei részéről. 1812-ben Boros Éva 19 éves apagyi születésű fiatalasszony egy forintot kapott volna egy Lichtenstein regiment-béli bakától, ha vele elmegy; a nő nem volt kapható erre, mire a férfi állítólag megerőszakolta őt.³⁷⁰ Sok lány azonban valószínűleg ennél kevesebbet kellett, hogy beérje; egy részük eltartott lehetett: ételért, italért csapódtak a katonákhoz, mint ahogy egy hamarosan idézendő feljegyzésből erre következtethetünk.

Viszont forrásainkból egészen egyértelműen kiderül, hogy a szajhák számára kiegészítő jövedelmet nem egy esetben a lopás biztosított: kurválkodás és tolvajlás összetartozó fogalmaknak számítottak és nem csak Nyíregyházán.³⁷¹ Bár a megkárosítottak személyére csak ritkán derül fény a feljegyzésekből, megállapítható, hogy nem minden esetben a kuncsaft volt az. A már említett Klein Erzsi (bár ő nem igazán tekinthető prostituálnak) például szolgálótársát lopta meg. 1813 szeptemberében Lakatos Mária és Ilona, Balog Kati, valamint Óbányi Mária vásári lopás miatt állítottak elő. Bár egyéb cselekményeket ekkor nem róttak fel nekik és lehetséges, hogy testi örömök nyújtásával nem foglalkoztak, de mindenesetre nevük azon nők listáján szerepel, akiket, mint „kurvákat” fogtak meg.³⁷² 1820-ban az Ung vármegyei Kapus (Kapos) községbe való Bodnár Nánit, mint „katonákkal tartott rossz személy” libákat és tyúkokat lopott, amiért 25

³⁶⁸ MJMD, p. 350. (1821. április 9.)

³⁶⁹ SZSZBML V. A 12./s, 1819: fol. 2–3.

³⁷⁰ SZSZBML V. A 12./s, 1812:18., fol. 21. A nő maga is egy katona felesége volt egyébként.

³⁷¹ M. Antalóczy Ildikó a XVIII. század közepe Debrecenjének „bűn és bűnhődés”-történetét feldolgozó munkájában felhívja rá a figyelmet, hogy a különböző szexuális bűncselekményekhez bár ritkán társultak más deliktumok a cívisvárosban, de ha igen, az ilyen esetekben mindenképpen a lopás volt a leggyakoribb kísérő büntetés: M. ANTALÓCZY 2001, 156.

³⁷² MJMD, p. 133–134. (Nem egyértelmű, hogy ez a Balog Katalin azonos lenne az 1808 folyamán több alkalommal is kiutasított lánnyal– aki egyébként maga is több alkalommal vádoltatott a kurválkodás mellett lopással is.)

korbácsot kapott.³⁷³ Molnár Erzsébet több alkalommal tulajdonított el különböző dolgokat és ráadásul katona–partnereit sem kímélte.³⁷⁴

A két bűncselekmény–fajta közötti szoros összefüggésnek Nyíregyháza előljárói nagyon is tudatában voltak és a probléma–komplexum legfőbb okát is megtalálni vélték, még hozzá a városban időző nagyszámú szabad férfiközönség, vagyis a katonák személyében. 1815 augusztus 23-án a krónikás a következőket írta föl a „minden napi jegyzések” közé: *„Meggokasodván olly tisztátalan asszonyi személyek (kurvák) a kik [...] a katonákat rontják, s az talán általok, vagy miattok sok tolvajság okoztattik s okoztathatik”*. Összesen hat ilyen kurva került begyűjtésre ekkor a katonaság asszisztenciájával és kapitányuk határozott szorgalmazására.³⁷⁵ Ugyanígy, egy jó évvel később, 1816 november 2-án nem kevesebb, mint kilenc, a herceg Coburg regiment ulánusainál időző lány árestálatott, mivel *„nagy és sok excessusok történtettek”* a katonák által és ennek az az oka, hogy a *„katonasságnál rendkívül sokan tartózkodnak és a katona lénungjából [zsoldjából] ki nem tarthatya kintelen lopni”*, ezért, *„hogyan meg kevesedjenek, a városból ki hajtának és 24 korbátsal meg bántódik mindegyik”*.³⁷⁶

„Általok, vagy miattok”: valóban, nem csak a prostituáltakat, de az őket tartó katonákat is ott találjuk a városban elszaporodott tolvajlások elkövetői között. Így 1813 elején egy nyíregyházi lakostól szalonnát és sertéshúst lopó katonáról találhatunk feljegyzést; a férfit egy asszony, Hajdú Györgyné társaságában találták a szállásán. Hogy éppen mit műveltek akkor, nincs híradás róla.³⁷⁷ A házából valóságos bordélyt csináló, ott több alkalommal is *„rossz személyeket”* tartó (özvegy) Kósa Mihálynénál gyakorta katonák időztek, akik, a szomszédok elmondása szerint, tyúkokat és más aprólékokat hordtak hozzá, s sok *„excessusokat”* műveltek, károkat tettek. Magát az asszonyt egy gúnya ellopása felől kérdezgették ekkor.³⁷⁸

Az, hogy a szajhák a maguké mellett más bűnöknek is megágyaznak, természetesen nem valamiféle új keletű, elsőként Nyíregyháza bírái által hangoztatott felismerés volt: Európa városaiban, a prostitúciót, mint rossz, de végső soron szükséges

³⁷³ MJMD, p. 338.

³⁷⁴ MBJ, p. 36., 63–64.

³⁷⁵ MJMD, p. 235.

³⁷⁶ MJMD, p. 268. Azért mégsem mindegyik, mint erről még később szó lesz: lásd majd Maria Jahály és Maria Csernokow esetét.

³⁷⁷ MJMD, p. 91.

³⁷⁸ MJMD, p. 298. (1818 január 2.)

jelenséget megtűrő középkor évszázadaiban és később, a bordélyházak bezárását magával hozó reformáció korában is találkozunk vele. 1285-ben I. Eduárd elrendelte, hogy a prostituáltak ezután nem lakhatnak London falain belül, mivel házaik tolvajoknak és más rossz hírű személyeknek („*light persons of bad repute*”) nyújtanak menedéket. A rendeletet megsértő nők negyven napi elzárással bünhődtek.³⁷⁹ Mintegy kétszáz évvel később, 1460-ban VI. Henrik szintén az elszaporodott gyilkosságok és tolvajlások miatt akarta a prostituáltakat London Southwark nevű negyedéből kitessékelni.³⁸⁰ A késő középkori franciaországi prostitúció számos aspektusát vizsgálata tárgyává tevő Jacques Rossiaud rámutatott, hogy a bordélyok XVI. századi bezárása alapvetően nem –mint sok szerző véli– a szifilisz korabeli terjedésével, hanem a rendbontások, a bűnözés elharapódzásával hozható kapcsolatba.³⁸¹

A prostitúció leggyakoribb helyszínei Nyíregyházán és Nagykállóban a katonák, vagy a lányok szállásai voltak, amint erre a feljegyzések alapján következtetni lehet. A házak tulajdonosai nyilván teljesen tisztában voltak azzal, hogy mi zajlik a katonák és a kurvák között, azonban, Czinkóczy Jánoshoz hasonlóan, többnyire „szenveték” az alkalmi párok között folyó üzelmeket. Hallgatásuk tudomásul vétel volt és ez könnyen vezethetett olyan helyzetek kialakulásához, mint amilyenek a már említett Kósa Mihályné „örömtanyáján” uralkodóvá váltak.³⁸²

Sok lányt az éjszakai utcán, vagy „*gyanús helyeken*” (feltehetően elsősorban kocsmákban) fogtak meg; azt nem tudni, hogy „cselekmény” közben-e, mert erről nem szólnak a híradások. Az kétségtelen, hogy az ivók, a vármegyei büntetőperes anyagok tanúsága szerint nem csak az ismerkedésnek, a partner felszedésének, hanem alkalomadtán az aktus lebonyolításának is színterei voltak, mint ahogy ezt a korábbi fejezetekben megismert Oláh Jánosné, vagy Tolvaj Borbála esetében láthattuk. És nem volt ez másképp olyan nagyvárosokban sem, mint Debrecenben, a XIX. század első felében: A civis város lakosságának válási „szokásai”-t társadalom-, jog- és vallástörténeti szempontok alapján áttekintő Mátay Mónika közlése szerint az egymással félrelépő,

³⁷⁹ BURFORD 1973, 65.

³⁸⁰ Uő., 113–114.

³⁸¹ ROSSIAUD 1999, 82. Hasonló mgfontolások miatt indult a XVI. századi Velencében is támadás a prostitúcióból élő bevándorló nők ellen: CHOJNACKA 1999, 224–225.

³⁸² Az asszony 1818-ban és 1819-ben is szerepel a feljegyzésekben; ezek tanúsága szerint három, katonákkal paráználkodó lányt (Supala Katit, Maria Hamort és Kolarik Máriát) túrt meg otthonában: MJMD, p. 298. és p. 314.

házastársukat megcsaló lakosok pásztoróráinak egyik kedvelt helyszínei, egyebek mellett, a kocsmák, csapszékek voltak.³⁸³

4. „Hogy meg kevesedjenek”: fellépés a prostitúció ellen

Az érett és a kései középkorban a(z) (intézményesített, a bordélyok falai közé zárt) prostitúciót egy megzabolázandó, szigorú ellenőrzés alá vetett, de mégiscsak, a paráználkodásnál és a házasságok feldúlásánál kisebb rossznak számító jelenségként kezelték, olyanként, amely képes lehet a férfiak vágyát kanalizálni, eltérítve őket más, súlyosabb szexuális bűnök elkövetésétől³⁸⁴; eme attitűd szellemi alátámasztása érdekében bátran az egyházatyák és a nagy doktorok írásaihoz lehetett fordulni. Szent Ágoston sokat idézett, a *De Ordine* című művében található és Aquinói Tamás által is idézett „csatorna-hasonlata” szerint „ha a prostituáltakat kiűzitek a társadalomból, akkor a prostitúció mindenütt elterjed. A városi prostituáltak olyanok, mint a szennygyűjtő csatornák a palotában. Ha megszünteted e csatornákat, az egész palotát elárasztja a mocsok”.³⁸⁵ A XV. század elején a firenzei városatyák ugyanezen megfontolások alapján – „kívánjuk a nagyobb gonoszsgot a kisebb segítségével kiirtani” („desiring to eliminate a worse evil by means of a lesser one”)– szajhákat hozattak a városba, hogy leszoktassák a férfiakat az egymással folytatott szexuális kapcsolatokról.³⁸⁶ Egy –igaz, vagy sem, de a prostitúcióval kapcsolatos középkori felfogásról sok mindent eláruló– anekdota szerint kétszáz évvel később Perpignan domonkos barátjai a következő feliratokat helyezték el városszerte, miközben adományokat gyűjtöttek a bordély helyreállítására: „bordélyokat építeni kegyes, szent és dicséretes munka; összeegyeztethető a Szentírással, a Szent Atyákkal és a kánonokkal”.³⁸⁷

A kora újkor hajnalára ez az attitűd elillanni látszott, kezdetét vette a városi bordélyok és fürdők járványszerű bezárása. Különböző szerzők más és más tényezőket tekintenek meghatározónak a prostitúcióval és a prostituáltakal kapcsolatos új

³⁸³ MÁTAY 2006, 228.

³⁸⁴ PERRY 1990, 137.; KARRAS 1998, 133.

³⁸⁵ SHAHAR 2004, 269.

³⁸⁶ COHEN 1992, 32.

³⁸⁷ OTIS 1985, 137. („Edificare lupanaria est opus pium, sanctum et meritorium, consonum sancte scripture, sanctis patribus et sacris canonibus.”)

szemléletmód kialakulását illetően: egyesek a szifilisznek a XV. század végétől megfigyelhető rohamos terjedésére helyezik a hangsúlyt³⁸⁸, mások –Rossiaudhoz hasonlóan– a bujakór és a bordélybezárások közötti közvetlen összefüggést tagadva, a kora újkori városok romló közbiztonsági mutatóival³⁸⁹, vagy vallási okokkal: a házasság intézményének és a házasság előtti szüzességnek a protestáns és katolikus reformáció képviselői általi felértékelődésével, a protestáns „egyházatyák”-nak a kuplerájokat látogató, romlottnak ítélt papok, szerzetesek és a szajhák közötti kapcsolat felhasználása révén (is) a katolikus egyház ellen indított támadásaival magyarázzák az új jelenséget.³⁹⁰

Nyíregyháza elöljárói, mint láttuk, alapvetően közbiztonsági kérdésként kezelték a városba csődülő kurvák seregét; valláserkölcsi, morális megfogalmazásokat nem találunk az általuk hangoztatott érvek között a XIX. század első két évtizedében és ugyanígy: a közegészségügyi megfontolások is hiányoznak, konkrétan: nincs nyoma annak, hogy a városban a szifilisz terjesztésével is vádolták volna a prostituáltakat, pedig a korszaknak, illetve az azt megelőző évtizedeknek a prostitúció visszaszorítását célzó uralkodói rendeletei, helytartótanácsi végzései már többek között a francia kór (különösen a katonák körében való nagy mértékű) terjedésének megakadályozása végett is sürgették a szajhák begyűjtését, a városokból való kiutasításukat, közmunkára való fogásukat, illetve gyógykezelés alá helyezésüket.³⁹¹

Az idegenből jött szajhákkal szemben kivétel nélkül alkalmazott kiutasítás nem büntetésnek, hanem egyfajta „idegenrendészeti” eljárásnak tekinthető: az elérendő cél a rendbontó elemek eltávolítása volt– az, hogy a rossz nőekkel együtt a bűnök is megfogyatkozzanak; ennek érdekében a közrend felügyeletét illetően szerteágazó feladatokkal³⁹² megbízott személyek, az utcakapitányok, valamint a regimenteknek a katonák magaviseletére ügyelő tisztjei időnként tömegesen állították elő a delikvensüket–

³⁸⁸ SUMNER 1978, 791.; BULLOUGH 1964, 127.; BURFORD 1973, 123.

³⁸⁹ Kathryn Norberg arra hívja fel a figyelmet, hogy a bordélyok bezárása jó harminc évvel az 1490-es nagy szifiliszjárvány után vette csak kezdetét és például Sevilla-ban az 1568-as járvány idején az elöljárók éppen hogy növelték a „hivatalos” prostituáltak számát, mintsem, hogy ritkítani akarták volna soraikat: NORBERG 1993, 461.

³⁹⁰ És eközben a prostituáltakat diabolizálták, a szajhák a protestáns prédikátorok szemében minden bűn ősforrásaivá lettek, lásd pl.: ROPER 2001, 214–219. Luther maga sem osztotta éppenséggel Ágostonnak a prostitúcióval kapcsolatos nézeteit: szerinte az csak a paráználkodás terjedését segítette elő: NORBERG, u.o.

³⁹¹ SIKLÓSSY 1922b, 137.; 202.; 205–210.; CSURGAI HORVÁTH 1999, 46.; KASSICS 1825b, 98. (1782).

³⁹² KUJBUSNÉ 2003, 87–88.

a papírok és munka nélkül lézengő, katonákra vadászó és magukat a tolvajlástól sem megtartóztató nőknek nem lehetett maradása a városban.

Ha a hazaküldés előtt alkalmaztak valamilyen fenyítést, az a parázna, vagy szajhálkodó nők gyakori büntetése, a korbácsolás volt (a férfiakat Nyíregyházán is inkább pálcázták, bár természetesen voltak kivételek: a Petruska Mihály mostohalányát teherbe ejtő Saiben Ádámot, a nőkhöz hasonlóan szintén korbáccsal büntették, akárcsak azt a szállásadót, aki a nála lakó Makran Zsuzsival paráználkodott). Hat és harminc közötti számban mérték Nyíregyházán a csapásokat; ha valaki visszaeső bűnös volt, vagy a kurválkodás mellett lopással is gyarapította bűnlajstromát, természetesen többet kapott. A fizikai állapot (konkrétan: a terhesség) mentesített a megveretés alól; Klein Erzsébet és Lévai Teréz mellett így menekült meg ettől Fuszko Éva, valamint –legalábbis első alkalommal– Balog Katalin is, illetve az orosi, Kállón élő Tóth Mária, akit Heller György ejtett teherbe: a lányt felszólították, hogy születendő magzatának gondját viselje és nehogy valamiképpen is elveszejtse.³⁹³ A vétkek töredelmes megvallása –legalább egy ízben– szintén ugyanerre az eredményre vezetett: az Árva megyei Maria Jahály, bár „katonaságnál tartózkodó” személy volt ő is, de mivel „*hogyan az excessusait ki valotta légyen, büntetés nélkül el eresztődött*”, míg hét társa 24 korbácsütést kapott.³⁹⁴ Megszégyenítő büntetéssel mindössze egy alkalommal találkozhatunk: a tokajra való, passzus nélküli (és a homburgi regiment káplárja által megfogott, tehát valószínűleg katonák körében forgolódo) Gerbanics Anna haját lenyírták.³⁹⁵

Az előállított nők között külön kategóriát képeztek a katonafeleségek. Számukra a házas állapot eredményezhette a korbácsolás elkerülését. Ez történt Maria Csernokow esetében is, akit 1816 novemberében kísérték be nyolc társával együtt, s míg a többségre huszonnégyet vertek, őt, mivel „*hogyan igazi katona felesége volt*”, Maria Jahályhoz hasonlóan büntetés nélkül elengedték. Három évvel korábban egy másik katonafeleség is így járt, akit egy csapszékről vittek be; őt azzal a megjegyzéssel bocsátották el verés nélkül, hogy mindenképpen férje után, annak új állomáshelyére menjen.³⁹⁶ Katona asszonya volt a már említett Hajdú Györgyné is: az ő ítélete nem maradt ránk, mindenesetre a homburgiak őt beküldő kapitánya a nő megbüntetését és a városból való kitiltását kérte.

³⁹³ MJMD, p. 301.; MBJ, p. 27.; SZSZBML V. A 1./jvk. 2., fol. 90.

³⁹⁴ MJMD, p. 268., 1816.

³⁹⁵ MJMD, p. 131. (1813. augusztus 25.)

³⁹⁶ MJMD, p. 113.

Nagykállóban száz évvel korábban még egészen más büntetések jártak: a város előjárói a XVII–XVIII. század fordulóján az ekkor még meglévő pallosjog birtokában meglehetősen gyakran hoztak főbenjáró büntetésre szóló ítéleteket szajhák és házasságtörő nők (ritkában paráznalkodó, egyedülálló lányok) ügyeiben– 1700-ban az in flagrantin ért, „*pajkosok latra*”-ként aposztrofált Zalog Kata osztályrésze is ez lett.³⁹⁷ A későbbi évtizedek során ilyen ítéletek kiszabására már nem volt lehetőség: Nagykállóban is a hóhérpallost a korbács, pálca váltotta fel.

A XVIII. század derekától kezdve fokozatosan a kállói református egyház (pontosabban az 1749-ben megválasztott egyháztanács) kezébe ment át a vallás törvényei, előírásai ellen vétők (így a paráznák) megbüntetése a fenyítékek különböző fokozatainak (feddés, úrvacsorától való eltiltás, eklézsiakövetés, az egyházból történő kizárás, stb.) alkalmazásával, annak eredményeképp, hogy, a település vallás- és erkölcstörténetét feldolgozó Görömbei Péter lelkész megállapítása szerint, erre az időszakra megtörtént az eklézsia és a városi önkormányzat különválása.³⁹⁸ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a tanács a továbbiakban nem működött volna együtt az egyházközséggel a valláserkölcsei elvek érvényre juttatását illetően: mint a harmadik fejezetben szó volt róla, 1792-ben Kálló előjárói nem akceptálták a házas asszonnyal paráznalkodó Atal Mihály azon kérését, hogy az egyházi fenyíték alól őt mentesítő levelet állítsanak ki számára.

Sőt, úgy tűnik, Kálló büntetőgyakorlata még a századforduló időszakára sem „szekularizálódott” olyan mértékben, mint ahogy ezt a korabeli Nyíregyházán megfigyelhetjük; a település „szigorú” kálvinista vezetői gondot viseltek a férfilekosság erkölcsire is, sokkal inkább, mint a lutheránus mezővárosban. Talán ezzel magyarázható, hogy a fogdmegek éjszakai őrzárataikon nem csak az idegen, kóborló nőket, de az utcán csatangoló, vagy különböző helyeken mulatozó férfiakat (részben fiatal legényeket és szolgákat) is összegyűjtötték. Így járt 1806-ban Kotsis Ferenc kassai asztaloslegény és Varga János: a két dorbézolót az utóbbi lakásáról állították elő és, mivel ez volt az első ilyen esetük, ezúttal még megúszták hat pácával, de a legszigorúbb büntetés kilátásba helyezése mellett intették őket, hogy hagyjanak fel az éjszakai dorbézolásokkal, Vargát pedig külön felszólították, hogy többé othonában ne adjon helyet rossz társaságnak.³⁹⁹

³⁹⁷ SZSZBML V. A 1./jkt. 1., fol. 10. és 13. Lásd még: KERESKÉNYI 1989, 265.

³⁹⁸ GÖRÖMBEI 1992, 129–130.

³⁹⁹ SZSZBML V. A 1./jkt. 2., fol. 301.

Tizenhét évvel korábban az éjszakai kóborló, gyanús helyeken „lappangó” Breznyitzki Márton, kassai születésű asztaloslegény esetében, az ő kérésére, még eltekintettek a botozástól, de figyelmeztették őt is, hogy, ha a jövőben bármilyen vétséget követ el, huszonnégy pálcat mérnek rá.⁴⁰⁰ Monyi Ferenc bakter története 1806-ból a hóhér akasztásának tipikus esete: a férfi minden jel szerint saját zsebre dolgozott és rendre bírságot vetett ki azon személyekre, akiket az esti órákban még szomszédjaiknál lelt. Míg nem egy alkalommal őt magát egy juhásznénál találták meztelenül, amiért áristomba dugták.⁴⁰¹

A két város vezetői rendeletek révén is törekedtek az idegen helyekről való, rossz hírű nők számának kisebbitésére. A nagykállói közösség 1723-ban elrendelte, hogy ezután „szolgálólányok, vagy más magányos lányok nem vehetnek részt a dohánycsinálásban”, többek között, amiatt, mert „kertekben való hálásuk és lakásuk révén sok vétkes dolgok gyanúságát hozhatnák magukkal, s az ilyen dolgok eltávoztatása miatt van a tilalom”.⁴⁰² Nyíregyháza tanácsa kilencven évvel később, 1813-ban úgy határozott, hogy „a városban a bírák által közönségessé tétessék, hogy amely lakos valami idegent a maga házához vagy szállására a város bírának híre s engedelmé nélkül ezután bé mer fogadni, keményen meg fog büntettetni. Most pedig akinél ilyen idegen befogadni találtatnék, azonnal a város bírának bejelenteni köteles léssen, ha szinte több esztendőktől fogva tartózkodna is nála”.⁴⁰³

Minden jel szerint ezek a rendeletek és a büntetések sem tudták elejét venni a prostituáltak tevékenységének, illetve annak, hogy a lakosok házaikban menedéket biztosítsanak számukra. Egyeseket az olykor elég nagy számban kiosztott korbácsütések sem tartottak vissza a bűnisméltéstől. Több olyan nőt is ismerünk, akik, az elszenvedett fájdalom ellenére, kiutasításukat követően rövid időn belül már újra a városban „dolgoztak”. Közéjük tartozott a már megismert Kriska Erzsébet és a még szinte gyerek Balog Katalin is, akit 1808 nyárutóján, azután majd októberben is elkaptak. És ő volt azon, a *mindennapi baj jegyzőkönyvé*-ben név nélkül szereplő, de a fenn maradt benignum examen-e alapján egyértelműen azonosítható hajadon is, akit ez év december 1-jén még

⁴⁰⁰ SZSZBML V. A 1./jkv. 2., fol. 46. A város iratai között egyébként fennmaradtak a megyen azon statútuma 1787-ből, amely elrendelte, hogy, „mivel az éji csapszékezéséből nagyon sok rossz következik”, ezentúl este 9 után senki nem tartózkodhat ilyen helyeken: SZSZBML V. A 1./TI, 1787.

⁴⁰¹ SZSZBML V. A 1./jkv. 2., fol. 307.

⁴⁰² SZSZBML V. A 1./jkv. 1., fol. 112.

⁴⁰³ GALAMBOS – KUJBUSNÉ 2001, 32.

egyszer elővezettek és akivel kapcsolatban ekkor azt a bejegyzést találjuk, hogy megint visszatért, s a katonákat „*botránkoztatja*”. Valamint, mint szó volt róla, fogadkozott, hogy, ha hazaküldik is, újra vissza fog jönni.⁴⁰⁴ A férjét elhagyó Riczuné Molnár Erzsébet szintén ez idő tájt akadt nagy gyorsasággal kétszer horogra: másodjára „csak” lopás miatt; ezen alkalommal már a vármegye kállói tömlöcébe küldték át, mondván, hogy inkább ott heverjen, mintsem a városban további károkat tegyen.⁴⁰⁵ Supala Katalin már nem volt ennyire szorgalmas leány: őt 1816 novembere után csak 1818 januárjában fülelték le újra.⁴⁰⁶

Mint ahogy ennek a néhány elszánt nőnek az esete is tanúsítja, a prostitúció jelensége a XIX. század elején már nem volt csak és kizárólag a büntetőjog eszközeivel felszámolható kérdés– bár ennek felismerésére ekkor még nyilvánvalóan nem voltak adottak Nyíregyházán és Nagykállóban, mint ahogy az ország más városaiban sem, a feltételek. A középkorban és a kora újkorban kegyes cselekedetnek számított menedékhelyeket létesíteni az ősi szakmájukkal felhagyni kívánó nők számára, ily módon segítve elő megjavulásukat és a „tisztas” társadalomba való beilleszkedésüket, illetve visszatérésüket. Később már a bűnmegelőzéssel kapcsolatos megfontolások, illetve, a prostitúció, mint szociális kérdés is megjelennek az ilyen alapítások kapcsán.

Az 1750-es években egy londoni kereskedő, Robert Dingley azilum létrehozását szorgalmazta a rossz útra tért nők számára és törekvésehez mások is csatlakoztak, többek között Saunders Welch londoni elöljáró. Welch nem ringatta magát abban a hitben, hogy ezzel a jelenség egyszer és mindenkorra megszüntethető, de mindenesetre őszintén remélte, hogy az utcákon cirkáló lányok száma ezáltal megfogyatkozik, s a prostitúció problémája ezáltal egy kicsit kevésbé szemet szűrő módon lesz jelen a nagyvárosban. Tisztában volt azzal is, hogy a szajhák megbüntetése, illetve javító házakba való küldése nem szolgálhat végleges megoldásként, mert mihelyt szabadon engedik őket, egyből visszatérnek az utcákra⁴⁰⁷ – miként ezt Kriska Erzsébet, Balog Katalin és mások történetei is jól példázzák. Korszakunkban viszont a két szabolcsi mezőváros elöljárói az ilyen nőket

⁴⁰⁴ MBJ, p. 27., 75. és 107. Jegyezzük meg, hogy októberben már, terhessége ellenére is (ha csak addig meg nem szülte gyermekét), tizenötöt vertek rá, harmadízben pedig ügyét jelentették a járási szolgabírónak.

⁴⁰⁵ MBJ, p. 36. és 63-64.

⁴⁰⁶ MJMD, p. 268. és 298.

⁴⁰⁷ TRUMBACH 1992, 99–100.

nem a társadalomba vissza-, hanem éppen hogy onnan véglegesen kivezetni törekedtek.

VI. Zárszó

Az előző fejezetekben közösség és egyén viszonyának néhány, konfliktusokat generáló szegmensét tekintettem át egy speciális forráscsoporton. A különböző szexuális bűncselekmények elkövetése miatt bíróság elé állított vádlottakat mai fogalmaink szerint lehetne deviáns személyiségeknek nevezni, hiszen „társadalmi normákat”, szabályokat szegtek meg az egyes deliktumok megvalósításakor, azonban figyelembe kell venni, hogy néhány száz évvel ezelőtt –ahogy manapság sem– nem létezett egy olyan egységes jogi, vagy erkölcsi normarendszer, amely alapján a társadalom különböző szintjei azonos módon ítélték volna meg az egyes vétségeket. Talán a legegységesebb elbírálás alá a nők házasságtörése eset, amelyet az egyház és a világi jog is halálos bűnként kezelt, s amellyel szemben a falusi, mezővárosi (férfi)társadalom tagjai is egységfrontba tömörültek és a félrelépő nőkkel szemben azonos módú intézkedéseket fogantatosítottak, ha tetten érték őket.

Ugyanakkor, miközben az egyház álláspontja szerint a férjek hűtlensége is nem különben halált érdemelt és a vármegye valóban nem kevés fővesztésre szóló ítéletet hozott adulteriummal vádolt férfiak ügyében is, addig az is tény, hogy jóval kevesebb férfi került ezzel a bűncselekménnyel bíróság elé, mint nő, ami arra látszik utalni, hogy a helyi közösségek jóval kisebb mértéken tették magukévá az „elit” világképét, értékeit, mint amennyire az kívánatosnak tartotta volna. Ugyanígy: a nem házas személyek paráználkodása is büntetendő aktusnak számított (a XVIII. században persze már nem halállal szankcionálták), ha azonban átfutjuk az ezzel a deliktummal vádoltak képzeletbeli listáját, azt láthatjuk, hogy fornicatio vádjával elsősorban az egyedül élő, családjuk védelmére nem számítható és így a közösséggel szemben a parasztlányokhoz képest kiszolgáltatottabb nőket: cselédeket, özvegyeket illettek. Ők voltak azok is, akik magzatelhajtás/csecsemőgyilkosság miatt a bíróságon találták magukat, míg a szülők intervenciójára támaszkodni tudó megesett hajadonok egy gyorsan tető alá hozott házasság révén törvényesíthették gyermekeiket. A próbaházasságnak, szeretőtartásnak az ország számos területén dokumentált intézménye pedig még a házasság előtti gyerekvállalást is elfogadhatóvá tette a falusi közösség számára, miközben az egyház és a

világi hatalom erre a szokásra is csak mint paráználkodásra tudott tekinteni.

A prostitúció kétségkívül létező igényeket szolgált ki, egy nagy számú egyedülálló, vagy a házastársat tartósan nélkülözni kényszerülő férfiközösséget (Nyíregyházán és Nagykállón elsősorban a katonaságét). Mint láthattuk, a városi magisztrátusoknak és az egyháznak a jelenséggel kapcsolatos attitűdje jelentős változáson ment át az évszázadok során: míg a középkorban alapvetően szükséges rosszként, bűnös volta ellenére egy konkrét társadalmi funkciót betöltő intézményként tekintettek rá, addig az kora újkortól, illetve a reformáció térhódításától kezdve kigyomlálendő gonoszsággá vált és kezdetét vette a bordélyok bezárása Európa-szerte. Időben és térben, valamint társadalmi közegenként változó volt tehát, hogy egy adott közösség mit tekintett deviáns, nem tolerálható, a többség értékrendjével szembehelyezkedő magatartásformának, amely már szükségszerűen konfliktusokat generált és a közösségnek az egyénnel szembeni fellépését eredményezte.

VII. Levéltári források fond- és állagjegyzéke

Magyar Országos Levéltár, Budapest:

MOL P 1531.

Károlyi család nemzetségi levéltára, Nagykárolyi (kerületi) ügyészi hivatal (1609–1835), úriszéki jegyzőkönyvek (1728–1806).

Acta Criminalia.

Szabolcs–Szatmár–Bereg–Megyei Levéltár, Nyíregyháza:

SZSZBML IV. A 1.

Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1550–1848.

a, Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla) 1550–1848.

b, Közgyűlési iratok (Acta politica) 1550–1848.

SZSZBML IV. A 9.

Szabolcs Vármegye Törvényszékének iratai (Acta judicialia) 1629–1848

cc, Büntetőperek (Criminalia) 1768–1787

SZSZBML V.A 1.

Nagykálló Mezőváros Tanácsának iratai 1603–1848

a, Tanácsi iratok 1603–1848

SZSZBML V. A 12.

Nyíregyháza Mezőváros Tanácsának iratai 1754–1848

s, Büntetőperek 1759–1846.

SZSZBML V. A 13.

Nyíregyháza mezőváros főbírájának iratai 1746–1848

a, Jegyzőkönyvek 1753–1834

A Tiszántúli Református Egyházkerület levéltára, Debrecen:

TTREL I. 1.b.

Egyházkerületi közgyűlési iratok

VIII. Bibliográfia

ÁCS Pál

- 2002 „Ne paráználkodjál”. A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Budapest. 227–233.

ANGYAL Pál

- 1933 *A közvélemény–büntetés.* Budapest.

M. ANTALÓCZY Ildikó

- 1996 *A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. I. rész.* In: Radics Kálmán (szerk.): *Hajdú–Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIII.* 67–90.
- 2001 *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén.* Debrecen.

BÁCSKAI Vera

- 2002 *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Budapest.

BALOGH István

- 1982 *Az újratelepített Nyíregyháza első félévszázada. (A nyíregyházi bírák évkönyvei.) (1753–1833).* In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Szabolcs–Szatmár megyei helytörténetírás, 3–4. Nyíregyháza.* 93–131.
- 2004 *Szabolcs vármegye adózása (1699–1703).* In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Pro Patria. Tanulmányok.* Nyíregyháza. 9–27.

- 2006 Szabolcs vármegye katonai terhei a 17. század végén (1682–1690). In: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Szabolcs–szatmár–beregi levéltári évkönyv XVII. Nyíregyháza. 11–48.

BÁRSONY István

- 1993 Mohácstól az úrbérrendezésig. In: Cservenyák László (szerk.): Szabolcs–Szatmár–Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Nyíregyháza. 193–240.

BÉL Mátyás – SCHEMBERGER Ferenc

- 1979 Szabolcs megye a XVIII. században. In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Szabolcs–Szatmár megyei helytörténetírás I–II. Nyíregyháza. 12–76.

BÉLI Gábor – KAJTÁR István

- 1988 Az osztrák (–német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században (a Praxis Criminalis). In: Ádám Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XIX. Pécs, JPTE, 1988. 29–63.

BENE Sándor

- 2002 Politika, paráznaság és házasságtörés. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Budapest. 299–324.

BODÓ Mátyás

- 1751 Jurisprudentia Criminalis Secundum Praxim & Constitutiones Hungaricas In Partes Duas Divisa. Pozsony.

BÓNIS György

- 1962 Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Budapest.

BOROVSKY Samu (szerk.)

1900 Szabolcs vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai, 16.) Budapest.

BUCSAY Mihály

1985 A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest.

BULLOUGH, Vern L.

1964 The History of Prostitution. New York.

BURFORD, Ephraim John

1973 The Orrible Synne. A Look at London Lechery from Roman to Cromwellian Times. London.

BURGUIÈRE, André – LEBRUN, François

1996 Priest, Prince and Family. In: Burguière, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabed, Françoise (szerk.): A History of the Family. II. The Impact of Modernity. Cambridge. 95–158.

CAVALLO, Sandra – CERUTTI, Simona

1990 Female Honor and the Social Control of Reproduction in Piedmont between 1600 and 1800. In: Muir, Edward – Ruggiero, Guido (szerk.): Sex and Gender in Historical Perspective. Selections from Quaderni Storici. Baltimore – London. 73–109.

CHIFFLET, Philippe

1765 Sacro Sancti et Oecumenici Concilii Tridentini Paulo III. Julio III et Pio IV. PP. MM. celebrati canones et decreta. Nagyszombat.

CHOJNACKA, Monica

- 1999 Singlewomen in Early Modern Venice: Communities and Opportunities. In: Bennett, Judith M. – Froide, Amy M. (szerk.): *Single Women in the European Past, 1250–1800*. Philadelphia. 217–235.

COHEN, Sherril

- 1992 *The Evolution of Women's Asylums Since 1500. From Refugees for Ex-Prostitutes to Shelters for Battered Women*. New York – Oxford.

CSERVENYÁK László

- 1987 Az újjátelepítéstől 1848-ig. In: Cservenyák László – Mező András (szerk.): *Nyíregyháza története*. (Nyíregyházi kiskönyvtár sorozat, 15.) Nyíregyháza. 59–101.

CSIZMADIA Andor

- 1968 Der Unterricht des Heimatrechtes in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Jurisprudencia Practica von Istvan Huszty. In: *Die juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848. Materialien der 9. Tschechoslowakisch– Ungarischen Rechtshistorikerkonferenz, die zum 500. Jahrfeier der Begründung der Academia Istropolitana und zum 300. Jahrfeier der Begründung der Juristischen Fakultät in Trnava, vom 10. bis 12. November 1966 in Smolenice (Slowakei) tagte. Acta Facultatis Juridicae Universitatis Comenianae*. Bratislava. 79–90.

CSURGAI HORVÁTH József

- 1999 Székesfehérvár és a prostitúció. (Fehérvár piros lámpás századai.) In: Bana József (szerk.): *Piroslámpás évszázadok*. Győr.

DÁVID Zoltán

- 1957 Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest. 145–199.

DAVIS, Natalie Zemon

- 1971 The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France. In: Past and Present, No. 50. 41–75.
- 2001 Társadalom és kultúra a kora újkori Franciorszámban. Budapest.

DIÓSZEGI KIS István

- 1679 Kiosztatott talentom, az az olyan idvesség magyar predikaciok melyekben az hibás vallás megczáfoltatik, az igaz vallás értelmében leiratik. Debrecen.

DOLHAI Lajos

- 2003 A házasság szentségének története. In: Baán István (szerk.): A szent atyák nyomdokait követve. In memoriam Vanyó László. Budapest. 91–109.

EALES, Jacqueline

- 1998 Women in Early Modern England, 1500–1700. London.

ÉBLE Gábor

- 1898 Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Budapest.

ECKHART Ferenc

- 1954 A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest.

ERDÉLYI Gabriella

- 2003 A szerzetesek és szeretőik: a reformáció melegágyai? In: Lácza Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyháza. 385–391.

FABRE, Daniel

- 1989 Families: Privacy versus Custom. In: Chartier, Roger (szerk.): A History of Private Life. III. Passions of the Renaissance. Cambridge, Massachusetts – London. 531–569.

FARAGÓ Tamás

- 1999 Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. In: Faragó Tamás (szerk.): Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992). Miskolc. 194–283.

FARMER, Sharon

- 1999 „It Is Not Good That [Wo]man Should Be Alone”: Elite Responses to Singlewomen in High Medieval Paris. In: Bennett, Judith M. – Froide, Amy M. (szerk.): Single Women in the European Past, 1250–1800. Philadelphia. 82–105.

FINKEY Ferenc

- 2000 A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete 1619–1914. Sárospatak.

FUCHS, Eduard

- 1912 Az erkölcsök története az ujkorban. 1. kötet: A renaissance. Budapest.

GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.)

- 2001 Nyíregyháza mezőváros tanácsa által határozott... 1793–1837. Forrásválogatás. Nyíregyháza.

GECSER Ottó

- 2003 A házaselet gyakorisága és ajánlott korlátai. In: Láczy Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyháza. 371–378.

GOWING, Laura

- 1994 Language, Power and the Law: Women's Slander Litigation in Early Modern London. In: Kermode, Jenny – Walker, Garthine (szerk.): Women, Crime, and the Courts in Early Modern England. London. 26–47.
- 1998 Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London. Oxford.

GÖRÖMBEI Péter

- 1992 A Nagy–Kállói ev. ref. egyház története. Nyíregyháza. [reprint]

GYULAI Mihály

- 1683 Régen fundamentumban el-készült, és magas toronyban fel vonattatott világ harangja, az az: józan tanács; avagy lelki elmelkedések. Debrecen.

HAIN Gáspár

- 1988 Szepességi avagy lócsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Budapest.

HAJDU Lajos

- 1971 Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest.
- 1985 Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest.
- 1996 Bűnözés és büntetőbíráskodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarországon. Budapest.

HALICZER, Stephen

- 1996 Sexuality in the Confessional. A Sacrament Profaned. Oxford.

HANUY Ferenc

- 1912 A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. Jogtörténeti bevezetés a Ne temere decretumhoz. Budapest.

HÁRSFALVI Péter

- 1960 Nemesek és parasztok Nyíregyháza társadalmában. In: Csallány Dezső (szerk.): A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve III. Nyíregyháza. 137–152.
- 1982 Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 97.) Budapest.
- 2008 Adatok a Szabolcs megyei mezőgazdasági cselédnépesség létszámáról a XVIII. században – Dikális összeírások alapján. In: Czövek István – Reszler Gábor (szerk.): Múlttöredékek. Tanulmánygyűjtemény Hársfalvi Péter emlékére. Válogatott tanulmányok és tisztelgő írások születésének 80. évfordulójára. Nyíregyháza. 20–30.

HENDERSON, Tony

- 1999 Disorderly Women in Eighteenth-Century London. Prostitution and Control in the Metropolis 1730–1830. London – New York.

HILL, Bridget

- 2001 Women Alone. Spinsters in England 1660–1850. New Haven – London.

HSIA, Ronnie Po-Chia

- 1992 Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750. London – New York.

HUSZTY István

- 1766 Jurisprudentia Practica seu Commentarius Novus in Jus Hungaricum. Nagyszombat.

IKLÓDI András

- 1982 A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. In: Ethnographia. 292–298.

ILLYÉS Endre

1941 Egyházfegyelem a magyar református egyházban. Debrecen.

INGRAM, Martin

1984 Ridings, Rough Music and the „Reform of Popular Culture” in Early Modern England. In: Past and Present, No. 105. 79–113.

1990 Church Courts, Sex and Marriage in England, 1570–1640. (Past and Present Publications) Cambridge.

JÁVOR Katalin

1971 Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: Népi Kultúra – Népi társadalom V–VI. Budapest. 71–103.

KÁLLAY István

1985 Úriszéki bírászkodás a XVIII–XIX. században. Budapest.

1996 Városi bírászkodás Magyarországon 1686–1848. Budapest.

KANYORSZKY György

1903 Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, magyarország prímása összes munkái. VI. kötet. Predikációk. Első rész. Budapest.

1905 Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, magyarország prímása összes munkái. VII. kötet. Predikációk. Második rész. Budapest.

KARANT-NUNN, Susan C.

1998 The Reformation of Women. In: Bridenthal, Renate – Stuard, Susan Mosher – Wiesner, Merry E. (szerk.): Becoming Visible. Women in European History. Boston – New York. 176–201.

KARRAS, Ruth Mazo:

1998 Common Women. Prostitution and Sexuality in Medieval England. Oxford.

- 1999a *A szex, a pénz és a szajha*. In: Léderer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest. 33–48.
- 1999b *Sex and the Singlewoman*. In: Bennett, Judith M. – Froide, Amy M. (szerk.): *Single Women in the European Past, 1250–1800*. Philadelphia. 127–145.

KASSICS Ignác

- 1825a *Enchiridion seu Extractus Benignarum Normalium Ordinationum Regiarum. Tomus I-mus*. Pest.
- 1825b *Enchiridion seu Extractus Benignarum Normalium Ordinationum Regiarum. Tomus II-mus*. Pest.
- 1825c *Enchiridion seu Extractus Benignarum Normalium Ordinationum Regiarum. Tomus III-mus*. Pest.

KATONA Géza

- 1977 *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Budapest, 1977.

KERESKÉNYI Miklós

- 1989 *Nagykálló demográfiai viszonyai a XVIII. században*. In: Gyarmathy Zsigmond (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok 7. Nyíregyháza*. 237–328.

KINGDON, Robert M.

- 1997 *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Cambridge, Massachusetts – London.

KISS Áron

- 1881 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest.

KISS András

- 1998 *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Bukarest – Kolozsvár.

KITONICH János

1700 Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae. Nagyszombat.

KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen (szerk.)

1892 A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. III. kötet. A tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai. Budapest.

KÓSA László

2003 Egy alföldi mezőváros (Gyula) református presbitériuma a XIX: században. In: Ethnographia. 2003/1–2. 1–42.

KÖZÖNSÉGES TÖRVÉNY

1788 Közönséges törvény a vétkekről, és azoknak büntetésekről. Buda.

KUJBUSNÉ MECSEI Éva

1998 Pusztuló faluból virágzó mezőváros (Migrációs okok, lehetőségek és következmények Nyíregyházán 1753–1837 között). In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció (Tanulmánygyűjtemény). Budapest. 27 – 42.

2001 Az élet újjászervezése a Habsburg Birodalom határai között. In: Nagy Ferenc (szerk.): Szabolcs–Szatmár–Bereg megye értékei. A megye történelme. Nyíregyháza. 71–99.

2003/a Migráció és peregrináció Nyíregyházán (1753–1848). In: Frisnyák Sándor (szerk.): Nyíregyháza. Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyháza. 91–113.

2003/b Nyíregyháza önkormányzata (1753–1848). Nyíregyháza.

LASLETT, Peter

1973 The World We have Lost. England Before the Industrial Age. New York.

LEBOUTTE, René

- 1992 Offense Against Family Order: Infanticide in Belgium from the Fifteenth through the Early Twentieth Centuries. In: Fout, John C. (szerk.): Forbidden History. The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe. Chicago – London. 29–55.

LEVINE, David – WRIGHTSON, Keith

- 1980 The Social Context of Illegitimacy in Early Modern England. In: Laslett, Peter – Oosterveen, Karla – Smith, Richard M. (szerk.): Bastardy and its Comparative History: Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism. Cambridge, Massachusetts. 158–175.

LOSONCZI Ágnes

- 1977 Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest.

LUKÁCS Ödön

- 1987 Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyíregyháza. [reprint]

MACFARLANE, Alan

- 1980 Illegitimacy and Illegitimates in English History. In: Laslett, Peter – Oosterveen, Karla – Smith, Richard M. (szerk.): Bastardy and its Comparative History: Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism. Cambridge, Massachusetts. 71–85.

MAGYARI István

- 1979 Az országokban való sok romlásoknak okairól. Budapest.

MAGYARY-KOSSA Gyula

- 1997 Magyar orvosi emlékek. I–II. Budapest. [reprint]

MAKOZDY Sándor

- 1926 A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. In:
Ethnographia. 122–131.; 170–182.

MÁRKUS Dezső (szerk.):

1897–

- 1901 Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Milleniumi
emlékkiadás. Budapest.

A disszertációhoz felhasznált kötetek:

Werbőczy István hármaskönyve (1897)

1000–1526. évi törvényczikkek (1899)

1526–1608. évi törvényczikkek (1899)

1608–1657. évi törvényczikkek (1900)

1657–1740. évi törvényczikkek (1900)

1540–1848. évi erdélyi törvények (1900)

MÁTAY Mónika

- 2003 Cinkos Justitia? Nők, férfiak és a jog a 19. századi Debrecenben. In: Lácay
Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. (Rendi
társadalom – polgári társadalom 16.) Nyíregyháza. 178–197.
- 2006 Törvénytörési játékok: válás Debrecenben 1793–1848. Debrecen.

MCINTOSH, Marjorie Keniston

- 1998 Controlling Misbehaviour in England, 1370–1600. Cambridge.

MELEGH Attila

- 2000 Házasságtörés Halason a 17–18. században. In: Faragó Tamás – Őri Péter
(szerk.): Történeti demográfiai évkönyv 2000. Budapest. 266–291.

MERÉNYI Kálmán

- 1992 A házasság (család) büntetőjogi védelmének történeti fejlődése Magyarországon. In: Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára. Szeged. 325–339.

MEZEY Barna

- 2002 Büntetőjog és szexualitás. Nemi bűncselekmények a feudális büntetőbíráskodásban. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Budapest. 243–265.

MEZNERICS Iván

- 1933 A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI–XIX. Században. Budapest.

MEZŐ András

- 1987 Mohácstól az újjátelepítésig. In: Cservenyák László – Mező András (szerk.): Nyíregyháza története. (Nyíregyházi kiskönyvtár sorozat, 15.) Nyíregyháza. 35–58.

NAGY OLGA:

- 1989 A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák. Budapest.

NÉMETH István

- 1998 Letelepülő katonák a Felső-magyarországi városokban (A szabad királyi városok új migráció-forrásai a XVI–XVII. században). In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció (Tanulmánygyűjtemény). Budapest. 17–26.

NORBERG, Kathryn

- 1993 Prostitutes. In: Davis, Natalie Zemon – Farge, Arlette (szerk.): A History of Women in the West. III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes. Cambridge, Massachusetts – London. 458–474.

OTIS, Leah Lydia

- 1985 Prostitution and Repentance in Late Medieval Perpignan. In: Kirshner, Julius – Wemple, Suzanne F. (szerk.): Women of the Medieval World. Oxford. 137–159.

OZMENT, Steven

- 1983 When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe. Cambridge, Massachusetts – London.

ÓRI Péter

- 2001 A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In: Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): Történeti demográfiai évkönyv 2001. Budapest. 193–222.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2005 Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása. In: Faragó Tamás (szerk.): Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához. Budapest. 219–226.

PÁPAI Béla

- 1963 Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Budapest. 143–181.

PÁPAI PÁRIZ Ferenc

1767 Dictionarium Latino–Hungaricum / Dictionarium Hungarico–Latinum.
Szeben.

PERRY, Mary Elizabeth

1990 Gender and Disorder in Early Modern Seville. Princeton.

PÉTER Katalin

2002 Szerelem és házasság a Hajnal–határtól keletre. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. 1–24.

PÓCS Éva:

1995 Malefícium–narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) In: *Népi Kultúra – Népi társadalom XVIII.* Budapest. 9–66.

PRAXIS CRIMINALIS

1697 *Forma Processus Judici Criminalis, seu Praxis Criminalis.* Nagyszombat.

REYNOLDS, Philip Lyndon

1994 *Marriage in the Western Church. The Christianization of Marriage during the Patristic and Early Medieval Periods.* Leiden – New York – Köln.

PHILLIPS, Roderick

2004 *Amit Isten összekötött... A válás rövid története.* Budapest.

ROPER, Lyndal

1985 „Going to Church and Street”: Weddings in Reformation Augsburg. In: *Past and Present*, No. 106. 62–101.

- 1989 The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg. Oxford.
- 2001 Fegyelem és tiszteletreméltóság: prostitúció a reformáció kori Augsburgban. In: Scott, Joan Wallach (szerk.): Van-e a nőknek történelmük? Budapest. 203–239.

ROSSIAUD, Jacques

- 1996 Medieval Prostitution. New York.
- 1999 Prostitúció, ifjúság és társadalom a XV. században. In: Léderer Pál (szerk.): A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet. Budapest. 49–83.

SHAHAR, Shulamit

- 2004 A negyedik rend. Nők a középkorban. Budapest.

SIKLÓSSY László

- 1922a A régi Budapest erkölcsse. I. kötet. A magyar középkor erkölcsse. Budapest.
- 1922b A régi Budapest erkölcsse. II. kötet. A prostitúció (1541–1848). Budapest.

SOWLE CAHILL, Lisa

- 1985 Between the Sexes. Foundations for a Christian Ethics of Sexuality. Philadelphia.

STONE, Lawrence

- 1977 The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800. New York – Hagerstown – San Francisco – London.

STROCCHIA, Sharon T.

- 1998 Gender and the Rites of Honour in Italian Renaissance Cities. In: Brown, Judith C. – Davis, Robert C. (szerk.): Gender and Society in Renaissance Italy. London – New York. 39–60.

SUMNER, William Graham

1978 Népszokások. Budapest.

SZABÓ Jenő

1987 Öt évszázad fekete krónikája. Soproni pitaval. Győr.

SZENCI MOLNÁR Albert

1990 Dictionarium Latinoungaricum. Item vice versa Dictionarium Ungaricolatinum. [Az 1604-es nürnbergi kiadás reprintje.]

SZENDREY Ákos

1936 Népi büntetőszokások. In: Ethnographia. 65–71.

SZENTI Tibor

1993 Paráznák. Feudalizmuskori (1723–1843) szexuális büntetőperek. Hódmezővásárhely.

SZENTPÉTERI István

1697 Tantz pestise, avagy olly alkalmatos üdőben mondott ige, mellyben ama' nem tsak endemia; hanem epidemia pestisnek, a' fajtalan tántznak, kárhozatos vólta graphice, bötüsön le rajzoltatik. Debrecen.

1698 Hangos trombita, avagy olly terhes s' menydörgö tanitas, melyben Istennek a részezeskedésnek meg-büntetésében ki-tetsző birói igazsága leiratik Debrecen.

SZLEMENICS Pál

1872 Magyar fenytő törvénykönyve. Pest.

SZOBOSZLAY GYÖRGY

- 2002 Egy magyar passiójáték. Krucsay Jánosné Tolvay Borbála két házasságtörési pere, 1711–1728. In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. Budapest. 199–232.
- 2008 Egy falusi boszorkány és a közösség: Fodor Mária története. In: Czövek István (szerk.): *Tanulmányok az egyetemes és magyar történelem köréből VI. Nyíregyháza*. 41-54.

SZŐCSNÉ Gazda Enikő

- 2001 *Erkölc és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*. Csíkszereda.
- 2006 A nő alakja a XVIII–XIX. századi erdélyi prédikáció–irodalomban. In: Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Veszprém. 83–90.

TAKÁCS Péter

- 1997 Nyíregyháza iparosodása. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.)* Debrecen.
- 2003 *Gazdasági élet Nyíregyházán a megtelepítés után*. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Nyíregyháza. Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján*. 115–128. Nyíregyháza.

TÁRKÁNY SZÚCS Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest.

TESZ II.

- 1970 Kiss Lajos – Papp László (szerk.): *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. Második kötet, H–Ó*. Budapest.

TESZ III.

1976 Kubinyi László – Papp László (szerk.): A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. Harmadik kötet, Ö–Zs. Budapest.

THOMPSON, Edward Palmer

1993 Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture. New York.

TOMISA Ilona

2002 Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. Budapest.

TÓTH István György

1990 Szüzek és paráznák: törvényes és törvénytelen szerelem a XVIII. századi magyar falvakban. In: Palócföld, 1990/2. 31–38.

TRUMBACH, Randolph

1992 Sex, Gender, and Sexual Identity in Modern Culture: Male Sodomy and Female Prostitution in Enlightenment London. In: Fout, John C. (szerk.): Forbidden History. The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe. Chicago – London. 89–106.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

2002 Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Budapest. 227–233.

VAJNA Károly

2007 Hazai régi büntetések. Második kötet. Budapest. [reprint]

VARGA Endre

1958 Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Budapest.

VERES Miklós

1960 Szabolcs megye adózó népessége a XVI–XVII. században. In: Ember Győző (szerk.): Történeti statisztikai évkönyv, 1960. Budapest. 5–32.

1962 Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. In: Ember Győző (szerk.): Történeti statisztikai évkönyv, 1961–1962. Budapest. 159–191.

VIGH Károly (szerk.)

1980 Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból. Budapest.

VOGEL, Ursula

1992 Whose Property? The double standard of adultery in nineteenth-century law. In: Smart, Carol (szerk.): Regulating womanhood. Historical essays on marriage, motherhood, and sexuality. London. 147–165.

WIESNER, Merry E.

1999 Having Her Own Smoke: Employment and Independence for Singlewomen in Germany, 1400–1750. In: Bennett, Judith M. – Froide, Amy M. (szerk.): Single Women in the European Past, 1250–1800. Philadelphia. 192–216.

WUNDER, Heide

1996 Gender norms and their enforcement in early modern Germany. In: Abrams, Lynn – Harvey, Elizabeth (szerk.): Gender relations in German history. Power, agency and experience from the sixteenth to the twentieth century. London. 39–56.

1998 He Is the Sun, She Is the Moon. Women in Early Modern Germany. Cambridge, Massachusetts – London.

ZOVÁNYI Jenő

2004 A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. I–II. Máriabesnyő –
Gödöllő.